

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás, Göncz Árpád,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Petri György,
Rakovszky Zsuzsa, Vásárhelyi Júlia.

Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Horváth Elemér*: aeternitas • 263
petri györgy • 263
petri new yorkban • 264
árkádiában • 264
- Csiki László*: Bajor Andor (1927–1991) • 265
- Utassy József*: Válogélfben • 270
November • 271
Megkövetés • 272
Árván, csokolatlan • 272
Méltó halált • 273
- Kontler László*: Alapításmítoszok és történeti reflexió –
millenniumi számvetés • 274
- Parti Nagy Lajos*: Látogatás az őszológán • 284
- Nóvé Béla*: Egy „paleofrivol” emlékirat elé
(Gogolák Lajos tanúságtételei) • 286
- Gogolák Lajos*: Romemlékek (I) (*Közéletesi*
Nóvé Béla) • 293
- Gergely Ágnes*: Ami belőle megmaradt • 310
Az ecset • 311
A Kék Vonat • 311
- Szabó T. Anna*: Hínár • 312
Csapda • 312
Ezt tegnap írtad • 313
- Szakács Eszter*: Duett • 313
- Darvasi László*: Őszi vadászat • 314
- Podmaniczky Szilárd*: A parkkert • 318

- Handi Péter:* kaland • 324
Méhes Károly: Aki keres, az • 324
Zoltai Dénes: Pro és contra Wagner • 336
Charles Baudelaire: Richard Wagner és a „Tannhäuser”
Párizsban (*Lenkei Júlia fordítása*) • 339
Friedrich Nietzsche: Nietzsche contra Wagner (*Zoltai Dénes
fordítása*) • 360
Tandori Dezső: Örökre elegem lett • 376

FIGYELŐ

- Bodor Béla:* A játékmunka boszorkányköre (Kiss
Anna: Másik idő) • 380
Rácz I. Péter: Csak olvasható emlékezet (Kukorelly
Endre: ROM. A szovjetónió
története) • 387
Marosi Ernő: Szent királyok napjainkban (Klaniczay
Gábor: Az uralkodók szentsége
a középkorban) • 389
Kerényi Ferenc: „...igazságot, szabadságot és egyenlőséget
kérnek” (Einhorn Ignác [Horn Ede]:
A forradalom és a zsidók
Magyarországon) • 394
Arany Zsuzsanna: Rémregények reneszánsza (Federico
Andahazi-Kasnya: A harmadik
nővér) • 397

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok
és a Sziget Rehabilitációs Szövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 960, egy évre 1920 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Horváth Elemér

AETERNITAS

csak az marad meg ami egyszer létezett
 de az kivétel nélkül megmarad
 az istenünk – tiéd enyém szaladiné
 a kabalistáié plótinoszé
 és (miért ne?) az ateistáié is –
 örök nem teremtett semmi olyat
 amire ne emlékezne a csalogány
 amit vergilius hallott és keats
 éppoly feledhetetlen mint a föníciai hajó
 amely tele kaldeus kincsekkel
 nyugszik a mediterrán fenekén
 csak nekünk vannak kihagyásaink
 alzheimer-foltjaink történelmünk
 s egészen bizarr koncepcióink
 örökről valóságról semmiről
 ő olvassa polübiosz hiányzó könyveit
 az idők végezetéig s utána is

PETRI GYÖRGY

amely fölénnyel kezelte a verset
 villonra emlékeztetett
 az is ahogy a világot leszarta
 s ahogy falta az életet

legfőképpen tündéri hübrisze
 közvetlenül a halála előtt
 hogy berezelt s be merte vallani

nem a mindenható istennek
 akivel vita nincs
 hanem nekünk kik szintén meghalunk

PETRI NEW YORKBAN

hová lettek a magyarruhás lányok
akik sörrel vodkával viszkivel
vedeltettek? Ifjan s tökrészezen
te voltál a nemzeti bátorság
hatalmas hiú ikonja nekik
amíg kedvenc játékos a rezsim
történelmi szemétdombra került
a hősiesség zsargonok elavultak
s a paranójás kényszerzubbonyok
naftalinban a legközelebbi
föltámadásig te ittál tovább
s halálos józansággal írtál úgy ahogy
egyedül érdemes meztelenül
ember költő magyar

ÁRKÁDIÁBAN

mióta első versünk megjelent
nyomtatásban semmi kétségünk sincs
költők vagyunk persze fiatalon
a halhatatlanság természetes
s még nem sejtjük hogy tehetségünknel
a hiúságunk mérhetetlenül nagyobb
a jelentősebb lírikusokat
ismerjük már de az alázatunk
nem a vasarié „én is költő vagyok”
csak hideg számítás előnyösebb
és rokonszenvesebb mint arrogancia
eliot nem volt biztos benne hogy
költő a páratlan leopardi
haldokolva biztos volt benne nem

Csiki László

BAJOR ANDOR

1927–1991

„A dinnye szép és kedves, maga a tökéletesség; s ezért el kell véreznie a kés alatt. Mert mi, felnőttek titkos fogadalmat tettünk, hogy meghámozzunk minden gömböt, fölhasogatjuk, ami sima, és apróba vágunk mindent, ami egész. Tengeren, levegőben, föld alatt és piacon üldözzük a tökéletes felhőt, a tökéletes aranyhalat, a tökéletes vízcseppet, hegycsúcsot, dinnyét és csillagot, s ha elérjük, kettévágjuk, kilesni a titkát, rendszerezni a magvát, lemérni a magasságát, a tökéletesség rettentő parancsára. És mindenképp tüzet, erőt, ételt készítenek, hogy még inkább felnőhessünk, és késünkkel elérjük a bolygókat, a Göncöl kerekét, s abból is lehasíthassunk egy darabot, mert ragyogó, szelíd és tökéletes, akár ez a dinnye. És én szeretem a gyermekeket – a szívem hozzájuk húz, értem csodálatukat a csigaház csavarmenete előtt; könnyeiket, ha az öreg szarvasbogár unokáira gondolnak; és dalukat, amelyik az örök virágoskert rezedájáról szól: de nem segíthetek. Egy sötét éjszakán ugyanis, réges-régen, kelepcebe csaltak a felnőttek, vért cseppentettek a kisujjamból a Titkos Okmányra, hogy a felnőtt emberiség bandájába lépjek. És azóta a kisujjamból fogva a banda mindenféle elcipel, arra kötelez, hogy kipukkassam a legragyogóbb szappanbuborékokat, figyeljem, mi lappang a felhők mögött, világítsak bele a barlangokba, riasszam el a föld mélységes álmát, próbáljam ki tégelyekben az aranyat, legyek ellensége mindennek, ami kész és tökéletes. Ez a titkos fogadalom kényszerít, hogyha fehér lap kerül a kezembe, üljek mellé, és népesítem be ákombákomokkal, írjak varázsjeleket, és a kész varázsjeleket vágjam ketté, nézzem, mi búvik bennük, cukor, termékeny mag vagy féreg. Holott nem szebb-e a papír, mint az írás?”

Mit kutatott ez az ember, miért boncolta szét a tökélyt éppen a tökéletesség parancsára? Egy író! Egy humorista!

Aki mindent ért, és mégsem segíthet. Egy mókamesternek álcázott bölcselő, aki még azt is bevallja: „mindig utáltam hencegni avval, ha valami hiányzott nálam a lelki tökéletességéből”.

De hát „a süket csend végül is elviselhetetlen volt: hang tört föl a szívemből ellenállhatatlan erővel. A ház lakói ezt utólag segélykiáltásnak nevezték, holott fohász volt, panasz és könyörgés, vox humana, ami könnyű lepkeszárnyon a pókhálók között is elér a napfényhez”.

Merthogy – mondja Bajor Andor –: „Mindig hallottam a fejünk fölött lévő magasabb dolgokról, de senki nem figyelmeztetett, hogy a magasabb dolgok tele vannak utálatos pókhálókkal.”

Így vagy ezért lett lírai költőből a romániai magyar irodalom máig legjobb humoristája. Aki ekképpen sóhajt és könyörög, gyermeki alakjában, miközben két ízléstelen gipszbékát cipel: „Ember! Nem érted, hogy ez lehetetlen? A testek távvetítését megoldom, az lehetséges, és az Ég beszorása a Göncölszekérrel szintén. De ezeket a békákat nem tehetem le. Az képtelenség: összedől a világ, Borbíró bácsi leszalad a szőlőből, és hozzám vágja a filegóriát, a néni sikoltozni fog, és esze ágában sem lesz, hogy a húsdarálót kölcsönadja. Márpedig húsdaráló nélkül nincs faszórt.”

Szülővárosi íze van ennek a mindenségből érzékletes köznapiságba bukó fordulatnak, olyannyira, hogy a természetes viszonyok is felcserélődnek benne, miközben összefő-

nek a honi kondérban. A szülőhely azonban tágabb, szellemibb. „...*Mindég otthon éreztem magam Párizsban, Párizsban egy Szajna-parti Nagyváradot sejtettem, szerettem, mert Ady ott lett Ady. De ha Adyban nem értettem valamit, meg kellett bocsátani Párizs miatt. – Igen – dadogtam –, megmentjük, Párizs megér egy cikket.*” Ezt már az ifjú szerkesztő mondja holmi Bondács elvtársnak, vállalva Párizs megmentésének újságírói feladatát, miközben ismereteink szerint nem látta még a fény városát, leventeként is csak az erdőig jutott darutollat keresni a sapkájához. Filozófushallgatóként, majd tanársegédként eljutott azért Hegelig, sőt Huizingáig – noha akkor még Marx és Sztálin volt a divat. Jó lenne azért tudni, miképpen oktatott logikát, majd magyar irodalomtörténetet az akkori Kolozsváron, de erre nincs adatunk. Beosztott munkatársa lett aztán jó néhány Bondács elvtársnak, különféle lapoknál, könyvkiadóknál.

*„A gyárkéményre fénylőn hullt a harmat,
Ott szültek egykor engem is csavarnak –”*

írja, de már egy paródiában, egy 1958-as fiktív szerző, Lila Leó nevében, mintegy tíz évvel később, amikor azért már a kanyaró sem volt az igazi, és a sportfogadásban így állt a békétábori helyzet: „Irodalom A. C. – Élet A. C. (maratoni futás) 2.”

Fel nem lelhető, korai versei helyett kénytelen vagyok a lexikont idézni, miszerint lírikusként indult, de irodalmi bírálatokat is írt. Hogy miért, miképpen lett verseket parodizáló, míves humorista, annak az alkotólélektan bűvárai, de inkább a korabeli politológusok lennének a megmondhatói, ha merészeltek volna létezni effélék akkoriban. Élete utolsó éveiben azonban újra verseket írt. Megrendítő, formailag is megdöbbentő költeményeket...

Egy negyven éven át humoreszkben bujdosó költő lett volna ő?

De hiszen a legnehezebb műfajt választotta, amikor a vers elől elmenekült!

Mert mit lehetett „tollhegyre tűzni” Romániában 1950 és 1990 között, amikor a „hódotlat illet, nem bírálat” isteni elve piszkos kis diktátorok parancsszavában mennydörgött? Amikor nemcsak az autonóm tartomány, a tanterv, az anyanyelvhasználat, hanem a satirikus bírálat határait is megszárták, és a határsértéseket olyannyira megtorolták (volna), hogy ez esze ágában sem volt senkinek, aki a nyilvánosság elé kívánt jutni, és nem csak a konyha zugán mormogott? Miképpen lehetett mozogni, egyensúlyozni ezen a szűk határsávon, főként egy olyan alkotónak, aki a mindenségre és a tökéletességre esküdött fel, és már-már testi valóságként érezte is azt? Miért választotta a kényszerzubbonyt Bajor Andor, még ha bohócruhának álcázta is? Miért nem lirizált csöndesen, vagy miért nem fújta a „forró trombitát”, mint annyian? Miféle bátorság vezette a megalkuváshoz?

Mert hiszen megalkuszik, aki vállalja, hogy választ ugyan, de csak kis témát; amikor lázad, csak a pincérnő és a packázó kishivatalnok ellen zsörtöl, aligazgatónál magasabbra nem tör, legfennebb a vezérigazgató ajtaját elálló titkárnőre húzza rá a vizes lepedőt, de azt is óvatosan.

A satírában Bajor nem is lép ki a megszabott körből. Éppen csak valami sűrű anyaggal tölti fel a szűk teret, és nyomban kitétszik, hogy a nagy egészhez képest mennyire kisszerű a satírába foglalt világ; mondhatnánk, ha nincs helye „oldalt” terjeszkedni, a magasság felé keres utat. A téma illetéknéppen már-már közömbös, szinte csak ürügy, részben önnön szánalmas voltának felfedésére, részben – éppen a „téma” elle- nében – az író szellemiségének kinyilvánítására.

Megkockáztatom a paradoxont, hogy Bajor Andor alkotának, kiművelt alkotásmódjának megfelelt ez a valójában kényszerű kettősség: a kisszerűség mélyén vagy mögött boldogan fedezte és mutatta fel az emberi teljességet, melyet helyzete többnyire megáláz, megcsonkít, megfélemlít, s mely gyakran a hiányával van jelen, vagy mint igény, habár a hősök többségében nem tudatosul – és ez is állapotukra vall. De mégis valami savanykás utóíz marad utána, bánat lengi be a mégoly esetlen vagy komikus alakokat is: nem az elveszített, hanem a meg sem talált paradicsom érzete, a lemondás valamiről, aminek fénye az apró embert is óriássá vetíti ki.

Ezért választhatta természetes kifejezésmódként akár a szatírárt, még ha fel kellett is adnia a szabadságát. Tudatos alkotóként ennek okát is adja. Egy vallomásszerű írásából (VITA A FERDEPOFÁJÚVAL) három tétele olvasható ki: 1. „*Ha valami torzát pillantok meg a valóságban, először a szememet tartom bűnösnek...*” 2. „*De gyűlölöm a torzágot...*” 3. „*Hát hogyan lennének ellenségeim azok [...], akik nehéz agymunkával jutnak el odáig, ahonnan eredetileg báméskodom?*”

Az önvád, sőt önkínzás vagy csak a józan kételkedés (1) mellett megfogalmazódik egy általánosabb és tisztább, ám indulatos emberi igény (2) és egyben annak a tudata, hogy birtokában van – már-már eredendően – egyfajta tudásnak és a tudás adta biztonságának (3). Magabízó, ugyanakkor ellentmondásos hitvallás ez. Erről szól Bajor Andor teljes életműve.

Nem a különben is megnevezhetetlen hatalom, akár az állami terror rekeszti el, csökteti hőseit, hanem a *condition humaine* ilyen. Éppen ott, éppen akkor legalábbis, abban a világban, amelyben élnie adatott, amelyet ismer. De tud azonfelül valami mást is: amit a ráció és a szív vágyik és sugall, s aminek nincs földrajzi és időhatára. Bajor hite az észben, a tudásban és az emberségben egyszerűen megható. Annál inkább, hogy átmeneti történelmi okokból nem használható egyik sem másutt, csakis az írásban, a műben.

Nem csak a humorista kötelező penzumaként írt tehát paródiákat: az irodalom, az esztétikum már az a terület, ahol számon lehetett kérni a tudást, a lelkiismeretet, az emberi nagyrahitottságot, tisztaságot, melyet a köznapi életben mindhiába keresett, s melynek bírálata amúgy sem osztogatták az engedélyt. De az irodalomban a maga elemében volt, a maga igényeit, mércéjét, erkölcsét, szellemiségét érvényesíthette. Nem mellékesen, a művek mellett az *irodalmi élet* az egyik témája, olyan korszakokban, amikor az irodalom éppen vesztesre állt az élettel való maratoni versenyben, de éppen ezáltal a „való” élet (torz)képe volt mégis. Úgy, ahogyan „*a stílus maga az ember*”; a művészi forma nem tudása vagy megbontása, a hazugság vagy a kóklerség egy nyelvbontásban, egy rímkenyszerben is tetten érhető.

Nemcsak egyes alkotók stílusjegyeit, hanem a személyiségét is parodizálni tudta. És bármily stílushűen művelte is ezt, a kiszemelteknél több, egy nagy adag Bajor is benne volt a paródiákban. Mintha a művészet sem lenne „személyfüggő”. De a korra, a „helyzetre” bármely alkotó rávall, noha gyakran önkéntelenül. Egy Lucifer nevű fiatal költő (a pokol császára különben) emígyen lantol nála:

„Szánt a babám traktoron,
Olyan, mint egy vastorony.
Míg a gépen körbe jár,
Zöld a rét és a madár.”

Szatirikusabbak a paródiái a szatíráinál. Szabadabbak és pontosabbak is talán. Több bennük még az éltető nedv is, a humor. És abszurd bölcselme olyan zseniális „kétértelműségeket” szül, mint a BŰNBE ESŐK című Faulkner-paródiában, ahol az Úr egyfelől rabszolgatartó, másfelől maga a teremtő. „Az Úr agglegény volt. Senki se tudta, mit csinált, mielőtt Délre vetődött. Egyszer csak ott volt Délen, és megteremtette Keletet, Nyugatot meg Északot.” A hely, az égtájak megalkotása, mintegy mellékesen, bajori vágy és lelemény.

Ez a paródiaciklus (az éveken át szilveszteri mellékletként írt és szerkesztett *Ütünkben*) az első emberpárról, a teremtés mítoszáról szól – már ahogyan azt az éppen esedékes korban megírták. Hogy egyszer csak kiderüljön: némely vidéken, Ádám rossz káderlapja miatt, más ősapát kell kinevezni az emberiségnek.

A mai olvasók fiatalabbja azt sem tudja már, mi az a „káderlap”. A bajori javaslat attól még és annak ellenére érvényes lehet. De talán bezárták már a mandátumosztó hivatalokat.

„Természetesen a felelősséget is oda kell írni a többihez, mert ez luxuscikk, csak ritkán jutok hozzá.” (FŐÚR, ÍRJA A TÖBBIHEZ! – 1967.)

Ákár szatírárt, humoreszket, paródiát, gyerekmesét írt Bajor Andor, mindvégig mesélt. A mesélés öröme, felszabadultsága érződik még a gonoszkodásaiban is. Az életmű egésze akár egyetlen regénynek is felfogható, mellékszálakkal és -szereplőkkel, kitérőkkel és versbetétekkel. A főhős azonban mindvégig ő maga: az esendő, a kisemizett kisember, az álmaiban csalódott gyerek, a nagyratörő és szárnyaszegett alkotó és legfőképpen a szemlélődő, kutató ember, aki felismeri a mások hibáit, vétkeit, és azon nyomban megbocsátja, minthogy magában is felfedezi mindezeket. Nem igazságosztó, hanem figyelő társ, esetenként akár őrangyala nemcsak saját gyerekkori énjének, hanem nevetsége tárgyainak is. Merészel elandalodni egy természeti vagy tudományos tüneményen – amikor a nagy cél a természet leigázása volt, és a tudománynak csak a „vívmányait” volt divat fennszóval dicsérni. Ez a csöndes ellenkezése, „divatjamúltsága” szilárd belső tartásra vall, és kimondatlanul is mégiscsak ítékezés. A kigúnyolt jelenségek valójában jelentéktelenek; ám a róluk való köz- és magánbeszédet mintha fontosabbnak tartaná amazoknál, és ezen gyakorolja szigorát, érvényesíti biztos mércéjét.

Sokszoros pálfordulások és köpönyegforgatások évadján a művészivel felérő emberi érdem ez. A legújabb kori értékzavarokban pedig nagyon oda kellene figyelni rá.

Van Bajor Andor életművének egy részlete, vonulata, melyet az irodalomtörténet jobb híján „lírai novellák”-nak nevez. Szatirikus, groteszk vagy éppenséggel szatirikusan-groteszken lírai novellák ezek valóban (Páskándi Géza saját írásaihoz foghatóan talán „abszurdoidok”-nak minősítené); az egyes kötetekben a humoreszkek között mintegy „mellékesen” jelentek meg a szerző életében, és csupán posztumusz kiadványokban gyűjtötték egybe őket értőbb szerkesztők, akik jó ideje tudták, hogy Bajor Andor valójában egy humorista álruhájában rejtelkedő lírikus, parodizáló bölcselő, létkérdésekkel vívódó szellemes publicista, mindközönségesen vérbeli prózaíró. A múlt időben Karinthy Frigyes, térségünkben Sławomir Mrożek végzett hozzá hasonló kísérleteket a prózával – de talán inkább egy Közép-Európában kifejlődött szellemmel, szellemiséggel. Másokhoz nem is nagyon lehetne hasonlítani, mérni: a bajori novellának nincs hagyománya a hagyományosságára oly büszke magyar irodalomban; annak romániai ágában is máig nehezen leli a helyét. Ugyanakkor klasszicista eszmény nevében fogantnak látszik az áttekinthető, kristályos szerkezetével és kiegyensúlyozott stílusával.

Csak az a sok nyelvi játék, lelemény ne zavarná meg a besorolást! (Habár: „*hallgatni csak konok anyanyelven örökre elnémulni így tudunk*” – írja kései prózaversében.) Csak ez az ellenfeleket is megértő szellemi fölény, az ostobaságot is az emberi létezés természetes velejárójának, a teljesség részének tartó felfogása ne különítené el a szerzőt a bűnöket és a butaságot „ostorozó” humanistáktól! Csak a történelmi kényszert ne nevezné egyik szereplője szájával „szerencsés körülmény”-nek! Csak ne vállalná át, ne önmagán akarná megtorolni mások vétkeiket, holmi önkínzó (talán katolikus?) tágkeblűséggel!

Megteszi pedig. Nagy bátorság ez, eget ostromló merészség, hogy valaki önmagába száll, amikor tollával szabadon nyársalhatná fel kitalált hőseit.

A FÁTUM című novellában évtizedek múltán találkozik két ember, akik együtt gyalogoltak hazafelé a háború utáni dúlt tájakon át, és két másik emberrel is megosztották a kenyerüket. Nem ismerik fel egymást. Minthogy soha nem is vándoroltak ők együtt. „– *Nézd – mondtam filozofikusan –, ki tud arról, hogy nem mi voltunk azok?! Mi ketten tudjuk! És ha nem mondjuk el senkinek, hogy nem mi voltunk, akkor: mi voltunk. Illetve utólag, visszamenőleg: mi leszünk!*”

Az effajta identitásvállalás más világtájakon bizonyára lehetetlen; mifelénk csak abszurd. Ugyanakkor szükséges és őszinte, habár csalás. Az önazonosság felcserélése valójában a túlélés egyik módja. Az erkölcsi megmaradásé, akár hazugság árán is.

Más példák is kínálkoznak erre (vagy netán az ellenkezőjére). Van Bajor Andornak egy viszonylag korai, nevezetes novellája: MIÉRT EVETT BODONI ELVTÁRS VADAS BÉLSZÍNT ZSEMLEGOMBÓCCAL? – Egy vélhetőleg rajoni főmufti betér egy étterembe, és az ott üldögélő vendégek többsége alázatosan ugyanazt a fogást rendeli, amit ő, a lázadó aranyíjú pedig nem. Majd mikor a fővendég arcáról annak hatalomból való kibukását vélik leolvasni, visszautasítják az egyenételt. Hogy végül lelkesen zabálják ugyanazt.

Bodoni elvtárs ez alkalommal pedig nem akar egyebet, mint vacsorázni. Bajor lélektani kísérletében a „köz”, a közvendég követi el a bűnt, az alázodik meg, az tagadja meg önmagát – igaz, hogy a hatalmas ember hatására. Ő az az idegen és mindenben uralgó jelenlét, amelyet oly nagyon ismertünk közel ötven éven át. Könnyű lett volna áthárítani rá a felelősséget, szatírárt kerekíteni róla. Bajor Andor azonban mindannyiunk részvételét kutatja a teljes elbutulásban, alávetettségben; a hatalmas Bodoni elvtárs valójában százalmas mellékszereplő csupán.

Itt vagyunk tehát a mi saját Közép-Európánkban, ahol az időt háborúkkal és határmódosításokkal mérik, a mindig történelminek nevezett helyzetekben már senki nem ártatlan, és az ellenségnek még igaza is lehet, a vízözön részleges, és a benne úszkáló végül is magára vállalja az összes történelmi bűnt...

Elfoglalja a kisvárost egy idegen hadsereg, mely leginkább arról nevezetes, hogy zabrálja az órákat. Az órásmester is nyomban elmenekül egy tarisznyára való időmérővel. Igen ám, de az új parancsnokság bizonyítani kívánja, hogy a világkultúra letéteményese, és az órástanoncot a réges-régen elromlott toronyóra megjavítására kötelezi. Merthogy nem rendben jelennek meg benne az allegorikus alakok, legfőképpen a Halál maga. És az ijedten, reménytelenül nekilát. Munka közben rájön, hogy „*ha az alkotót pushacsóval kényszerítették volna, művét ugyanígy alkotja meg. Aki valamit igazán meg akar teremteni, azt nem befolyásolja a fegyver*”.

Eddig ez igencsak romantikus, ha nem egyenest naiv elgondolásnak és egyben alkotói hitvallásnak látszik, és tulajdonképpen nem idegen Bajor Andortól.

Csakhogy a tanonc működésbe hozza a toronyórát, és akkor keseredik el igazán. A mű mozog ugyan, de nem a kellő sorrendben jelennek meg benne a jelképes alakok. A közönség és a parancsnokság azonban lelkesen tapsol. A hazatért álsruhás órásmester is gratulál – és fájjalja, hogy neki a javításhoz nem adattak meg olyan „szerepcsés körülmények”, mint tanítványának.

Nem írói firtor ez a novella végén, hanem a valóság maga a honi tájakon, ama „történelem” és annak vállalása. Avagy Bajor Andor realizmusa. Avagy abszurdja. A szét-szerelt világ képe, amelynek ő maga is a része. Hiszen amikor a tanonc darabonként, működő szerkezetegyüttesükből kiszakítva számba veszi az egyes alkatrészeket: már-már követhetetlen, zagyva halmaz keletkezik. („...a XX. században a kapkodás, a szétap-rózódás – végeredményben a gazdag középszerűség veszedelmével jár” – mondja más helyütt.)

„A játék rossz: azt hiszem, végképp elrontottam. – De működik! – Éppen azért rossz. Ha nem működne, még lehetne csinálni valamit. Akkor esetleg meg lehetne javítani.”

Két évtized múlva megbukott még a „működő szocializmus” is.

A novella talán mégsem ennek jóslata. Az igazi történet az alkotásról, a teremtésről szól. Valami olyan kultúráról, korról, amelyben az emberek a maguk mulattatására és tanulságára még a Halált is rendben megjelenítették, de aztán nem tudták megjavítani, azóta sem.

Nem tantételeket közöl mégsem Bajor Andor, hanem érzékletes, fordulatos meséket mond, és boldogan belefeledkezve használja anyanyelvét.

Harmónia.

Minden kétségek között ez jut az olvasó eszébe róla: a gyötrelmek és filozófiák, a „körülmények” és az önálló egyéniség összhangzata – Bajor Andor, a harmonikus harmonikás.

Vallja, hogy egy olyan korban, amikor betiltották a zenét, és még az ósdi kintornákat is összetörték, egy fürdőszobában legalább lehetett hegedűfutamokat tanítani ti-tokban a gyerekeinknek a jövő, Bajorral szólva a tavasz számára.

Utassy József

VÁLÓFÉLLEN

Kapuban áll egy férfi. Párja nincs.
Holló hajával babrálgat a szél.
Tekints reá, egek ura, tekints:
tíz esztendőtt öregszik most szegény.
Kapuban áll a férfi. Párja nincs.
Holló hajával babrálgat a szél.

Orrát ím ablaküveghez nyomja,
és pityeregve int a két pici.
Apjuk visszaint nekik habozva,
s e pillanatot magával viszi:
 orrát ím ablaküveghez nyomja,
 hüppög és sír; zokog a két pici.

Legyen átkozott még holtában is,
aki először mondta ki: enyém!
Forogjon sírjában, pörögjön, hisz
föltámadásra nincs semmi remény:
 átkozott legyen még holtában is,
 aki először mondta ki: enyém!

Asszony, nincs nálad néember mostohább:
förtelmes fúria vagy! Utállak.
Motyog a férfi, rágyújt, s nekivág:
nekivág a koncsorgó utcáknak.

NOVEMBER

Fák alatt,
a fekete fák alatt
avar
hever
a sárban sápatag.

Ágakon akad fönn a szél,
s lobog,
leng,
 mint a gyászszalag.

Zokog az ős,
zokog.

Kondoleál a Nap.

MEGKÖVETÉS

Én nem is tudom, hogy miért,
miért nem írtam eddig rólad,
szerelmes világvárosom:
Budapest,
pedig te hozzám jó vagy,
én meg hű vagyok tehozzád,
hiába feketéll értem a csónak:
Kháron ladikján is letépem,
kitűzőm ingemet lobogónak,
mert hozzád hű vagyok,
mert hozzám jó vagy.

Nem te választottál engem,
én szemeltelek ki téged.

Neheztel is rád kis falum:
félt engem Bükkszenterzsébet.

Ó, ha ismerné sorsomat,
ha sejtené, hogyan éltem!
Mekondulna húzatlan is
a nagyharang bronza értem.

ÁRVÁN, CSÓKOLATLAN

Micsoda magányból
kiáltozom hozzád!
Rőffel méricksélem itt a
fények fénye hosszát:
micsoda magányból
kiáltozom hozzád.

Gyere vissza, Múzsám,
az egekre kérlek,
suhogj hozzám, egyetlenem,
várva várlak, védj meg!

Vad voltam, goromba,
trágár, faragatlan,
hevíti is odaát már
Lucifer a katlant:
durva fickó voltam
hozzád, faragatlan.

Bocsásd meg bűnömet,
s ha jössz, gyere halkan,
halkan gyere hozzám, ha jössz
a vak virradatban:
fölfénylik homlokom
árván, csókolatlan!

MÉLTÓ HALÁLT

Méltó halált adj, Istenem,
büszke, gyönyörű elmúlást!
Hullong hajam hava, dereng:
csillagmessze az ifjúság.
Adj méltó halált, Istenem,
gyönyörű, büszke elmúlást!

Utáltam mindig a ricsajt,
fegyverzörgést, bitang bombát – –
Csönd az erdőbe ha kicsalt,
tűnődtem ott órákon át.
Ó, én gyűlöltem a ricsajt,
fegyvercsörgést, bamba bombát!

A hitek hite volt enyém.
Remegtem az igazságért.
Fölnevelt magához a fény,
így lettem az elmúlásé.
A hitek hite volt enyém!
Hitetlenségem: Tamásé.

Adj méltó halált, Istenem,
gyönyörű, büszke elmúlást!
Hajam hava hullong, dereng:
csillagmessze az ifjúság.
Méltó halált adj, Istenem,
büszke, gyönyörű elmúlást.

Kontler László

ALAPÍTÁSMÍTOSZOK ÉS TÖRTÉNETI REFLEXIÓ – MILLENNIUMI SZÁMVETÉS

Rugási Gyula esszéjének olvastán úgy éreztem, a szerzőnél mintha elszakadt, de legalábbis nagyon elvékonyodott volna a cérna. Hogy énnálam (még?) nem, az talán vérmérséklet dolga: a kelet-európai régió, ezen belül eminensen Magyarország, „*bornírt tömeglélektani állapotá*”-val és közgondolkodásával kapcsolatos kifinomult és erudícióval előadott kesergése mindenestre ízlésem szerint való, és szívemből szól. Néhány hangsúlyos megállapításával azonban nehézségeim vannak: például nem hiszem, hogy „*a vallás az (kiemelés tőlem, K. L.), amely minden részében átszövi az úgynevezett politikai életet*”. Ezzel kapcsolatban fenntartásaim vannak már csak az érintettek túlnyomó részének nyilvánvaló cinizmusa miatt is, no meg azért, mert (hasonló cinizmussal persze) átszövi azt még sok minden, ami nem kevésbé „szent” (kellene hogy legyen). Ha Rugási méltán céloz a *Kulturkampf* aggasztó jelenségeire, akkor sem vagyok benne biztos, hogy az általa „*vallástörténeti*”-ként aposztrófált réteg dominálná a mai magyar közéletet. Amikor pedig arra céloz, hogy a „*műltválasztások*” során a preferenciákat (kvázi)-vallásos szimbólumok és tartalmak hamis értelmezése (ha e kifejezés nem jótékony túlzás e helyütt) határozza meg, akkor helyben vagyunk, csakhogy a *spiritualia* pontosan e tekintetben alaposan összefonódik a *temporalia*val. Közéletünk szereplői és megszólítottjai a teológiánál – melyről mintha mégiscsak úgy vélnék, némi szakavatottságot igényel – is szívesebben kalandoznak a nemzeti múlt és a nemzeti „sors” között, ezért *közönségesnek* vélt mezejére. A qumrani tekercsek legújabb ismert szaktekintélye ezekről még nagyobb előszeretettel (és éppen annyi hozzáértéssel) nyilatkozik. Igaz, a múlt éppoly kevésbé a történettudomány kizárólagos vadászterülete, mint a vallás és a hit a teológiáé; de az ideológiai maszlag gyanánt „fent” és „lent” szajkózott ostobaságok áradata mindenképpen kínos.

A Rugási Gyula által elevenbe vágó keserűséggel előadott diagnózist nem lenne érdemes tovább árnyalni, a továbbiakban inkább az oknyomozás területén igyekszem haladni. Esszéjének középső része és utolsó harmadának egyes szakaszai a hagyományválasztással kapcsolatosak, márpedig az ilyen típusú választásokat roppant erőteljesen meghatározza a történeti reflexió pillanatnyi állapota, általános karaktere és maga e reflexió hagyományai. Az alábbi gondolatokat néhány hónapja máshol, nem magyar hallgatóságnak adtam elő; Rugási írása arra ösztönzött, hogy az általa felvetett problémák tükrébe állítsam őket.

Közhely, hogy az eredettel és a nemzeti közösséget formáló egyéb eseményekkel, folyamatokkal kapcsolatos mítoszok (illetve valós történeti tényekre vonatkozó, de kvázi-mitikus hiedelmek) döntő szerepet játszanak a nemzettudat, a nemzeti azonosság alakításában. Ez az írás a magyarországi kollektív történeti emlékezet bizonyos, a középkori Magyar Királyság megalapításával és az 1848-as forradalommal kapcsolatos attitűdökben megnyilvánuló aspektusaival foglalkozik. Míg az előadottak indítéka részben ugyanaz, ami arra ösztönzött, hogy jó egy évvel ezelőtt könyvet publikáljak

Magyarország történetéről („könnyhullatás nélküli rövid magyar történet ez”, ahogy egy kanadai barátom fogalmazott), olyasvalakitől származnak, akinek kutatási területe a skót, az angol, a német felvilágosodás eszmetörténete. Mivel a legkevésbé sem szeretném elfojtani vagy véka alá rejteni szakmai identitásomnak ezt az oldalát, éppenséggel helyénvaló, ha kezdetként Tom Nairn egy előadására hivatkozom, mely a vancouveri Simon Fraser University új Skót Kutatási Központjának megnyitóján hangzott el 2000 tavaszán.

KULTÚRA, KÖZÖSSÉG ÉS NEMZET: SKÓCIA OTTHON ÉS IDEGENBEN című előadásában Nairn úgy vélekedett, hogy az 1707-es angol–skót unió, tehát az önálló politikai hatalom elvesztése nyomán fellépő frusztráció a skótok körében nemcsak a parokializmusnak és a felelősségvállalástól való ódzkodásnak adott tápot, hanem egyszersemind „*a nosztalgia világklasszis művelőivé*” avatta őket, akik többnyire a dicső múltban szilárd gyökerekkel rendelkező, ám azóta sorscsapások sorozatával sújtott nemzet eszméjét ápolják. A napjainkban zajló devolúciós átmenet folyamatára utalva Nairn a jövőt illetően végül is óvatos optimizmusnak adott hangot, mindazonáltal aláhúzta, hogy a múltban és kiváltképp az emigránsok körében gyakran a jelenben is a skót nemzeti történelem sötét, végítéletzerű képe dominált, a dicső küzdelem víziója, melyben azonban Dávid (*nota bene*, több középkori skót király neve) folyamatosan veszítésre állt Góliáttal szemben.

Bármily légből kapottnak tűnhet a hivatkozás Nairn megállapításaira ebben az írásban, bizony relevanciával bírnak témámra. Az előadásról szóló beszámoló olvastán megszállt a *déjà vu* érzése. A magyarokat (éppenséggel maguk a magyarok is) úgy tartják számon, mint akik felettébb hajlamosak múltjukat a végletes, szinte elviselhetetlen komorság összefüggésében szemlélni, mint olyan nemzet múltját, amelyet valaha volt nagyságából kiforgatott a gonosz történeti esetlegesség, melyet egynéhány esetben nagyon is konkrét szereplőként lehet azonosítani a történelem fenséges drámájában; egy olyan drámában, melyben a magyarok túlon túl gyakran váltak tehetetlen kívülállókka, kis nemzetté, mely emberfeletti erőfeszítések árán küzd csupa ellenséges elemmel a puszta megmaradásért.

Magyarország tehát a Nyugat keleti periferiájáról kezet rázhat az északnyugati peremen fekvő Skóciával? Sőt. Volt alkalmam megfigyelni, amint a skótok feladják állítólagos vonakodásukat, hogy a nemzeti történelem kényes kérdéseire iróniával közelítsenek. 1999 tavaszán a sok egykori királyi székhely egyikén, Stirlingben tanúja voltam egy történeti várjátéknak, mely a klánok harcművészetét mutatta be a nagyérdeműnek. Tucatnyi marcona felföldi harcos vonult fel a várudvar gyepén; a kezek súlyos kardokat markoltak, bozontos szakállak és színes *kiltek* lobogtak a szélben. „Vannak itt angolok?” – dörögte a letagbaszakadtabb fickó. Mihelyt a közönség soraiból néhányan tétova „igent” rebegetek, a csapat kivont karddal, csatakiáltást hallatva rontott feléjük. (Az angolok mind túléltek a rohamot.) Azt kérdeztem magamban, megtörténhet-e ugyanez egy másik helyszínen, más szereposztásban: ha mondjuk valamelyik dunántúli várban volnánk, s a *Highlanderek* Thököly bujdosóinak vagy Rákóczi kurucainak jelmezét ölténék magukra, az angolok helyére pedig osztrák (német) turistákat ültetnénk? Alig hiszem. A nemzeti történelem közbeszédben előforduló változata mifelénk pátosszal terhes, nem tűri az iróniát. Így van ez, amióta egyáltalán közbeszéd tárgyát képezi.

Nincs rajta csodálkozni való, s úgy is van rendjén, hogy a nemzeti romantika korából ránk maradt Himnuszunk fohász legyen a balsors elhárításáért egy olyan nemzet feje felől, mely már megbűnhődte a múltat s jövőndőt. Száz évvel Kölcsey és Erkel után

Illyés addigra folytonos hagyományba illeszkedve értekezett a nemzeti létet biztosító „elszánt”, sőt „elkeseredett”, bár a mindig legalább hússzoros túlerőben lévő Góliáttal szemben eleve „kudarra ítélt” önvédelmi harcokról. Újabb hatvan év múltán a Magyar Könyvklub szerkesztői éppen Illyésnek ezeket a gondolatait találták a legalkalmasabbaknak arra, hogy az egyébként remek MAGYARORSZÁG KÉPES TÖRTÉNETE fülszövegeként felhasználják. A kötet megjelenésének évében Magyarország a Frankfurti Könyvvásár díszvendége volt; a nemzeti kulturális örökség miniszterének ebből az alkalomból mondott beszéde túlnyomórészt ismét az Európa közepén nagy nehezen (de „már” ezer éve) gyökeret vert kis ország vérvizataros, sorscsapásoktól terhes történetével kapcsolatos klisé alkalmazta, hogy aztán méltassa az európai civilizációhoz a kedvezőtlen körülmények ellenére eszközölt dicséretes hozzájárulásokat.

Mármost minden sztereotípiának van valóságmagja, olykor jókora. A sors keze vert, meghozzá keményen, és a hozzájárulásokkal méltán lehet büszkélkedni. De ha ebből az iméntiekben vázolt perspektíva bontakozik ki, akkor fennáll a kockázata annak, hogy szem elől tévesztjük azt, ami a nemzeti hagyományból a huszonegyedik század küszöbén valóban aktuális mondanivalót hordoz, vagy legalábbis tévesen állapítjuk meg a prioritásokat; továbbá romlik a nemzeti múlt felelősségteljes és realista feldolgozásának esélye. Miután bárki csakis egyetérthet azzal a megállapítással, hogy Magyarország történetének hosszú időszakain keresztül létezett súlyos külső kötöttségekben, a hétköznapi történelemszemlélet számára túlságosan is csábító és megnyugtató az a gondolat, hogy mindaz, ami dicső, saját eredményünk, ami azonban kellemetlen emlékeket kelt, azt ránk erőszakolták. Egyáltalán nem meglepő, hogy ez a megközelítésmód, gyökereivel és következményeivel együtt, többnyire megmutatkozik a XX. századi magyar történelem legfájdalmasabb fejezeteivel kapcsolatos közbeszédben. Érdekes módon azonban mindezen jelenségek tapasztalhatóak olyan, a történeti emlékezetben pozitív előjellel élő pillanatokkal kapcsolatosan is, amilyen a Szent István-i alapítás vagy az 1848-as forradalom, amely a modern Magyarország szimbolikus alapításaként értelmezhető.

Még egyszer: az átélt viszontagságok *magyarázatot adnak* a nemzeti történelmet a közzelfogásban övező komor hangulatra, s valamelyest mentik a hősies, erkölcsileg magasabb rendű, de mások (törökök, osztrákok, antantkormányok és szlovák, szerb, román klienseik, németek és szovjetek) cselszövésének és hatalmának folytonosan áldozatul eső kis nemzetről alkotott képet. Magyarazzák és mentik, de nem *igazolják*. E képből ugyanis hiányzik mindhárom alkotórész, mely elengedhetetlen az ép történeti reflexióhoz, következőképpen az ép nemzeti tudathoz. Ezek az alkotórészek: az arányérzék, a realizmus és a felelősségtudat. Először is, a magyar történelem e szemlélete parokiális és introvertált: hiányzik belőle az arányérzék, amennyiben nem teszi fel a kérdést, vajon valóban a dicsőség és a szenvedés kombinációja-e a magyar történelem sajátos megkülönböztető jegye, azaz valóban ebben áll-e a magyar történelem egyedisége. Fel sem veti azt a lehetőséget, hogy a történeti reflexió horizontját ki kellene tágítani, hiszen mindenki egyéniség, de a saját egyéniségét a másénak tükrében ismerheti fel. Másodsor, ha valamely közösség szeretné szilárdan kezébe venni jövődöbéli sorsának irányítását, akkor kollektív emlékezetében nagyon világosan meg kell állapítania saját részességét múltbeli szerencséjének, illetve szerencsétlenségének alakulásában. Ha ezt elmulasztja vagy éppenséggel elhanyagolja, nagy a valószínűsége annak, hogy téves ítéleteket alkot a múltrol, s ezért nem megfelelően választja ki a jövője szempontjából releváns hagyományokat.

A magyar történelem e „kárhózzáteljes” (pesszimista), illetve „eszképista” (itt: a felelőséget hátrító) megközelítése maga is része e történelemnek, legalábbis azóta, hogy a XV. századtól kezdve a hanyatlásélmény és -tudat az ország számára meghatározónak bizonyult. Mivel a hitetlenek kezétől elszenvedett első csapások egybeestek a reformáció terjedésével, kezdetben némi vigaszt kínált a protestáns eszkatológia: a magyarok Isten választott nemzete, akiknek állhatatosságát az Úr sorozatos próbáknaveti alá, ám ha szilárdan kitartanak hitükben, babiloni fogságuk, akárcsak a zsidóké, véget ér. A választott nemzet eszméje tartotta magát a XVII. században is, amikor úgy tűnt, a protestáns Magyarország „két pogány” közé ékelődve kénytelen tartani magát, akik közül az oszmánoknál immár jóval veszedelmesebb színben tűntek fel a katolikus ellenreformációval felfegyverkezett Habsburgok. A török kiűzésének idejére a magyaroknak szembesülniük kellett azzal a ténnyel, hogy miután két évszázadig „a kereszténység védőbástyájaként” gondoltak magukra, a felszabadító háborút végső soron koordináló Habsburgokkal kibontakozó konfliktusuk miatt a keresztény Európában sok helyütt „a kereszténység ellenségeként” tekintenek Magyarországra. Igaz, ez a toposz hamarosan eltűnt, de csak azért, hogy átadja helyét annak a variánsnak, mely szerint Magyarország „keleti” abban az értelemben, ahogy a XVIII. század felfogásában szerepelt: elmaradott ugar barbár néppel és uratlan nemességgel.

A legkevesebb, amit erről a szemléletről el lehet mondani, hogy volt némi köze a valósághoz – a körülmények ismeretében az lenne a meglepő, ha nem így lett volna. A benne rögzített realitások nem kerülhették el a hazai kortársak figyelmét sem, aminek az lett a következménye, hogy a felvilágosodás századában világosan körvonalazódott, a nemzeti ébredés korszakának küszöbére pedig teljes fegyverzetben jelentkezett a dicsőséggel vegyes szenvedés mint nemzeti sors és a fentebb „eszképizmusnak” nevezett attitűd elegye; a nemesség makacs ragaszkodása előjogaihoz a nemzet szabadságainak féltő védelmeként tűnt fel, ami korabeli mérce szerint nem számított hókuszpókusznak: a *natio Hungarica* korabeli felfogás szerint a pedigrével rendelkező házak szülőiteinek (*nati*) együttese volt, ilyenformán a nemesség érdekei etimológiai értelemben is azonosak voltak a nemzeti érdekekkel. Ami azt illeti, a rendi „alkotmány” (az ősi szokások és statútumok) védelmezésével és a különböző tanácskozó testületek, municipális és nemzeti szintű önkormányzati szervek folytonos fennmaradásának biztosításával, egy rendkívül fontos politikai tradíció átörökítésével a magyar nemesség jelentős szolgálatot tett. Ennek azonban súlyos ára volt. Másutt a Habsburg-tartományokban a nemesség Mária Terézia alatt morgolódva ugyan, de lemondott adómentességéről, Magyarországon azonban visszavert minden kezdeményezést, mely hozzájárulást követelt tőle az államháztartás költségeihez. Azáltal, hogy ragaszkodott ezekhez a vidéki Magyarország viszonyainak egész hálózatával összefüggő előjogaihoz, a nemességnek oroszlánrésze volt az ország elmaradottságának tartóztatásában is – s mivel ezt az elmaradottságot nem lehetett nem észrevenni, fel is ismerte, de ugyanazzal a lendülettel Bécs szemére hányta annak Magyarországgal szemben követett, állítólagosan gyarmatosító politikája miatt. Ezzel modell született: a XVIII. század nagyobbik részében és a XIX. század kezdetén a magyar diéta az Ausztria általi politikai elnyomás és gazdasági kizsákmányolás számlájára írta az ország kiábrándító állapotait. E sérelmi politika megint csak nem nélkülözött minden alapot, mindenesetre a belső okok elhanyagolásával aligha ösztönözte az önvizsgálatot és a kritikus gondolkodást.

Felettebb méltánytalan volna, ha nem tenném azonnal hozzá, hogy a régi rend tartóhatatlanságát ugyancsak a felvilágosult nemesség (mind az arisztokrácia, mind a kö-

zépnemesség köreiben megtalálható) gyermekei ismerték fel elsőként, s ez a felismerés vezette be a magyar történelemnek azt a korszakát, amikor az ország állapotának és történetének kritikai reflexiója sokkal világosabban tetten érhető, mint bármikor annak előtte és – attól tartok – azóta. A felvilágosodás kora Magyarországon akkor tetőzött, amikor kimondták a varázsigét: az ország elmaradottságának első számú oka nem a Béccsel szembeni alárendeltség, hanem a feudális rendszer, s a felemelkedéshez az út nem a múlt homályába vesző dicsőség hajszolása, hanem fejlődés az emberi szellem csiszolása és az emberi környezet csinosítása által, közösségi szellem élesztgetése és *societas civilis* kovácsolása ott, ahol addig nagyon eltérő jogokkal és előjogokkal rendelkező (vagy nem rendelkező) alattvalói csoportok halmaza volt. Berzeviczy Gergely, a jozefinizmus éveiben és ernyője alatt megérlelődő szellemek közül talán a legragyogóbb, a régi századfordulón korszerű statisztikai módszerekkel hívta fel a figyelmet az elmaradottság belső eredetű okaira, ami egyszersmind az évszázadok során áthagyományozódott szokások, attitűdök, személyközi viszonyok mérhetetlenül összetett hálójával való számvetést és felettük mondott ítéletet is jelentett. Berzeviczy a paraszt letargiájának gyökereire mutatott rá, míg egy emberöltővel később Széchenyi arra a zsákutcára irányította a figyelmet, amelybe a nemességet vezette saját kiváltság-őrző magatartása. Az idegen erőknél a bajok kialakulásában játszott szerepéről továbbra sem feledkeztek meg, mindazonáltal az összkép jóval kiegyensúlyozottabbá vált; az ilyen értelemben vett történeti felelősségtudat és egyszersmind a közéleti elkötelezettség Magyarországon a HITEL megjelenését követő bő másfél évtizedben nagyobb léptekkel haladt előre, mint bármely hasonló időszakban, s talán minden idők legmagasabb szintjén állt.

A reformkor és apoteózisa, 1848, már csak emiatt is megkülönböztetett figyelmünkre tarthat számot. Ezen túlmenően azonban a magyar örökséggel és a magyar állapottal való felelősségteljes számvetés egyúttal megalapozta egy jövődöbéli, az érdekegyeztetés alapjaira épített Magyarország megkapó képét is, egy olyan Magyarországot, amelynek elítjét immár nem szigetelik el törvényben rögzített előjogok a népesség többi részétől, akiket „beemelnek az alkotmány sáncái közé”; egy olyan Magyarországot, ahol a nemzet többé nem oszlik darabokra a jogi státus sokfélesége szerint, hanem „társadalmat” alkot a szó szoros értelmében. Republikánus program volt ez, amennyiben republikát, minden polgárt érintő és integráló közeget akart létrehozni, egyszersmind liberális program (s e kettős arculat tétélezte feszültséget már nem állt módjában tapasztalni), amelynek bizonyos alkotórészeit megvalósította, mások fölött az azóta eltelt másfél száz évben eljárt az idő, de közülük számos, noha megőrizte frissességét, beteljesületlen maradt az 1989–90-es változásokig. Végül e programot a szellemi kifinomultsággal és erudícióval bíró, széles látókörű és politikai aktivizmusra hajlandó, merész és elkötelezett magyarországi vezetők valaha volt legtehetségebb nemzedéke alkotta meg.

Széchenyi, Kossuth, Deák, Eötvös és társaik azonban elkövetek egy olyan hibát, amely a kollektív emlékezet szemében megbocsáthatatlan. A program 1848-ban elbukott, s ha 1867-et 1848 „realista” kiadásának minősíthetjük is, kiváltképp a '67 utáni fejleményeket tekintve egyúttal jelentősen felhígított kiadásról is van szó. A kudarc és annak körülményei (mindenekelőtt az orosz beavatkozás) maradandó hatást gyakoroltak 1848 értékelésére és a köztudatban betöltött státusára.

Közismertek az idegen elnyomás, az összeesküvés és az árulás motívumai: az a meggyőződés, hogy a bukást a Habsburg és orosz katonai fölény mellett az okozta, hogy

Bécs folyamatosan a magyar kormány ellen hangolta a nemzetiségeket, s hogy Görgey elárulta a haza ügyét. De közismert, vagy az kellene hogy legyen az is, hogy Görgey Kossuthtal való nézeteltérései ellenére a forradalom lojális katonája volt, és katonailag tarthatatlan helyzetben tette le a fegyvert; miként az is, hogy a nemzetiségek Bécs (kétségkívül gyakran megszólaló) szirénhangjai nélkül is berzenkedtek a magyar liberálisok „egységes politikai nemzetről” szóló nézetei ellen, mely az utóbbiak körében abból az illúzióból táplálkozott, hogy ha egyszer az egyéni jogok hozzáférhetővé válnak számukra, a nemzetiségek feladják a csoportos autonómia igényét, s akárcsak a parasztság (a két kategória persze jelentős átfedésben volt egymással), készséggel beolvadnak az új magyar nemzetbe. De Petrovics Sándor érzéseit nem mindenki osztotta. A forradalmi kormány – amúgy érthető okokból – későn – igaz, akkor példaértékű nemzetiségi törvénnyel – reagált a szerb, román és szlovák követelésekre, ami az udvar áskálódása nélkül is konfliktushoz vezetett volna. A nehéz időkből a parasztság várakozásait sem sikerült megfelelő ütemben kielégíteni, ami részéről mind passzívabb hozzáállást eredményezett. Az 1848–49-re vonatkozó közfelfogásban azonban a külső kényszer nemcsak elhomályosította, ami még érthető volna, de lényegében semlegesítette a belső feszültséget. Középiskolások nemzedékei nőttek fel úgy, hogy alig érzékelték: 1848–49 Magyarországa rendkívül súlyos etnikai leszámolás színtere volt.

Másodszor, mindaz, amit 1867 nem őrzött meg 1848-ból, azaz amit a történelem „nem igazolt”, témaként is lekerült a napirendről, az örökség merőben esetleges elemeként tűnt fel. Ami a berendezkedés konkrét részleteit illeti – valamelyes önállóság, valamelyes parlamentarizmus, valamelyes joguralom stb. –, a kiegyezés nem is volt olyan rossz bolt '48-hoz képest. Csak éppen elszállt belőle a szesz. A magyar '48 esetében a forradalmi eufória nem annyira radikális szélsőséget jelentett, hanem a társadalmi szolidaritás valóságként nem, de törekvésként feltétlenül tetten érhető élményét, amit aztán nem lehetett feltámasztani a vereség, a megtorlás és a passzív rezisztencia éveit utáni tárgyalásos rendezés tökéletesen forradalmiatlan pillanatában. '48 bukásával a reformkor legprogresszívebb ígérete, a szolidaritás szálaival összekötött *societas* lehetséges kifejtése is veszteségre lett, legalábbis ami a kollektív emlékezet és tudat preferált értékei közötti jelenlétet illeti. Mert hiszen – harmadszor – a kudarc '48 és a vele összefonódó értékek pusztaságát teszi bizonytalanná a kollektív emlékezetben: március 15-e soha nem válhatott július 14-évé. Hogyan emelkedhetne piedesztálra egy kudarc egy olyan nemzet emlékezetében, mely megrögzötten a történelem áldozataként tartja számon önmagát? Ilyen körülmények között '48 tiszteletteljes gyász tárgyát képezi, de az apokaliptikus vízióktól gyötört nemzet tudatában éppen a sikerdeficit miatt nem adhat alkalmat ünneplésre: a legjobb szándék ellenére is alulértékelődik, s összes hordalékával együtt mintegy áldozatul esik a nemzet általános hajlandóságának, hogy történelmét a hazafias pátoz összefüggésében fogja fel.

A dualizmuskorban az 1848-ról, illetve március 15-ről való megemlékezés a nemzeti függetlenség melletti elkötelezettség kifejezésére és a Béccsel szembeni kicsinyes sérelmek felhánytorgatására adott alkalmat, de arra nemigen igyekeztek felhasználni, hogy a társadalmi szolidaritás eszméjének bárki hangot adjon, jóllehet az a függetlenséggel legalábbis egyenlő fontosságú alkotórésze volt a reformkor örökségének – amelyet '48 tökéletesen juttatott kifejezésre, és még tökéletlenebbül valósított meg, mindazonáltal (vagy éppen ezért) méltó (volt és marad) az őrzésre, megújításra, tökéletesítésre. Szinte magától értetődő, hogy 1848 és mindaz, amit jelképez, nem válhatott dédelgetett tradícióvá akkor sem, amikor a háború és az azt követő káosz örvénye ma-

gával rántotta a történeti Magyarországot: a körülmények mindennek inkább kedveztek, mint a történelmi realizmusnak és felelősségtudatnak, illetve a progresszív hagyományoknak. Miután a túlnyomórészt belső okokból fakadó felbomlást a wilsoni elvek vaskosan méltánytalan alkalmazásával megalkotott békeszerződés teljesítette be, szó sem lehetett józan reflexióról. A szórványos önvizsgálat konklúziója abban merült ki, hogy mivel a liberálisok és a demokraták elernyesztették a régi Magyarország robusztus erejét, az a szomszédok nacionalista és a bolsevikok internacionalista ármányának martalékává vált; amúgy többnyire minden felelősséget az ördögi békediktátumra hárítottak. A békerendezés így persze éppen azoknak a félfeudális struktúráknak a továbbéléséhez szolgáltatott muníciót, amelyek leépülése az átmenet folyamatának legfőbb értelme lett volna. Sokatmondó, hogy a két háború közötti korszakban 1848 mint szimbólum egyedül arra volt alkalmas, hogy egy efemer, a náciizmus terjedésének feltartóztatását, demokratikus fejlődést és a szomszédos népekkel való együttműködést sürgető ellenzéki mozgalom (a Márciusi Front) tűzze zászlajára 1937-ben.

Nem mintha '48-nak jobb sora lett volna a szocializmus (vagy micsoda) évtizedeiben. Ezúttal nem ignorálták vagy dezavualták, hanem először is kisajátították, és a rezsim ideológiai szükségleteihez igazították: az elnyomott osztályok fiktív forradalmi radikalizmusának tradíciójába ágyazták, mely e perspektívából nézve kérlelhetetlenül torkollott az éppen zajló állítólagos kommunista forradalom beteljesülésébe. Különös módon túlélte önmagát az árulómotívum, persze ahhoz a felfogáshoz igazítva, hogy 1848 osztályharc volt: még Kossuth, a(z akkori) *par excellence* forradalmi hős sem tanúsított elegendő éberséget ahhoz, hogy elejét vegye az osztályellenség beszivárgásának a forradalmárok sorai közé. Mindez intő jelként kellett hogy szolgáljon a forradalmi hagyomány örökösei számára, melyben 1848 az első, még tétova lépéseket, 1919 a haladó fázist, 1945 pedig az igazi áttörést volt hivatott reprezentálni. Ez a feltételezett kontinuitás az 1960-as években a „Forradalmi Ifjúsági Napok (FIN)” remek ötletében nyerte el intézményesített formáját, azaz a Kommunista Ifjúsági Szövetség égisze alatt március 15-én, március 21-én (fiatalabbak kedvéért: a Tanácsköztársaság kiáltásának évfordulóján) és április 4-én (ugyanazért: sokáig úgy vélték, ezen a napon hagyták el 1945-ben az utolsó német csapatok hazánk területét) rendezett nagyszabású megemlékezések sorozatában.

Egyszer csak, valamikor e sorok írójának serdülőkorában, valahol valakik elkezdték úgy érezni, tanácsos, ha a kerületi pártszervezetek irodáiról komor ábrázatú munkatársakat bíznak meg azzal a fontos stratégiai feladattal, hogy az általános iskolák felsőbb tagozataiban és a középiskolákban felvilágosítsák a tanulóifjúságot arról, hogy a fenti történelmi dátumok közül április 4-e bír a legnagyobb jelentőséggel mint nemzeti ünnep – mondjon bárki bármit. Voltak ugyanis, akik mást mondtak: az első, 1973-as „alternatív megemlékezéstől” kezdve március 15-e és 1848 ismét az ellenzéki szimbólum karakterét kezdte magára öltetni. A március 15-ék és a demokratikus ellenzék kibontakozásának későbbi összefonódása ismert történet, itt arra szorítkoznék, hogy a nemzeti és liberális-demokratikus értékeket, a társadalmi szolidaritást hangsúlyozó szimbólum ismét arra volt alkalmas, hogy egy olyan ellenzéki csoport vállalja jelszóként, mely majdhogynem tökéletes elszigeteltségben élt.

1989-ben aztán megtörni látszott a jég, hiszen március 15-e a rendszerváltást kísérő kevés tömegmegmozdulás egyike volt, azzal a nyilvánvaló üzenettel, hogy a másfél évszázados törekvések közül nem egy kielégítetlen, s ideje napirendre tűzni őket. Egy évvel később Magyarországon szabad választásokat tartottak, s úgy festett, talán eljött

az igazság pillanata 1848 számára, s a modern politikai közösség születésének mítosza a politikai akarat képviselői és a polgárok számára konszenzusosan a domináns mítosszá válhat. A közelmúltbeli magyar történelem markáns megnyilatkozásai és a statisztikák szerint nem így történt. A „melyik a legnagyobb magyar nemzeti ünnep?” kérdésre (tehát arra a kérdésre, hogy melyik a nemzeti örökségnek az a legdöntőbb alkotóeleme, mellyel mint zsinórmértékkel szeretnék mérni önmagukat) a magyar polgárok több mint 50%-a ma augusztus 20-át említi (március 15-e a második bő 20%-kal, megelőzve október 23-át és – még mindig! – április 4-ét). Jóllehet ez a nap (amellett, hogy az „új kenyér” és az 1949-es sztálinista alkotmány napja) annak az 1083-as napnak az évfordulója, amikor negyvenöt évi nyugalom után eltávolították I. István földi maradványait a kőszarkofágból, és a kanonizálási szertartás részeként ezüstládába helyezték, voltaképpen a középkori Magyar Királyság megalapításának ünnepéről van szó (igaz, a koronázásra 1000 karácsonyán vagy 1001 újév napján került sor).

Az államalapítás, ahogy számon tartjuk (jóllehet az „állam”, ahogy mi gondolunk rá, újkori fogalom), kétségtől jelentős esemény Magyarország történetében. De mint-hogy ugyanez az esemény feltehetőleg nem kevésbé fontos szerepet játszott más nemzetek történetében is, a kollektív emlékezetben és a nyilvános kultuszban betöltött szerepe, úgy gondolom, magyarázatra szorul. Végül is – François Furet és más képromboló történészek kezdeményezéseivel dacolva – a franciák mégiscsak július 14-ét ünneplik, nem pedig Klodvigot, Nagy Károlyt vagy Capet Hugót. Az Egyesült Államok számára a dilemmát megoldja, hogy július 4-e a szuverenitást és a demokráciát egyaránt jelképezi, miközben az állítólagosan hagyományörző angolok sem Nagy Alfrédet, sem Hódító Vilmost, sem a Jogok Törvényét nem tartják olyan becsben, és nem emlékeznek rájuk olyan forrón, mint az a magyarok körében Szent István és a vele összefüggésbe hozott ereklyék, mindenekelőtt a Szent Korona kapcsán tapasztalható.

A talány egyik kulcsa talán az, ami egyúttal a közbeszédben elhangzó leggyakoribb válasz: István és a korona a túlélés sajátos magyar képességét szimbolizálják, ékes bizonyítékai egy olyan nemzet kitartásának és vitézségének, mely valamilyen formában mindig megőrizte „államiságát” (ezt az erényt – sajátos módon, de legalábbis személyes tapasztalatból – Ferenc József is méltatta a millenniumi ünnepek alkalmával). De ha szemhatárunkat a Kárpátok fölé emeljük, azon nyomban felismerhető lesz, hogy északról kezdve nyugaton át délnyugatiig olyan népekkel (lengyelekkel, csehekkel, osztrákokkal, horvátokkal) vagyunk körülveve, akik István megkoronázásának már tanúi voltak, ugyanebben az időszakban vagy már korábban telepedtek meg a régióban, s ugyanannyi vészterhes évszázadon mentek keresztül (nem beszélve másokról délebbre vagy északabbra, így a bolgárokról vagy a balti népekről).

Ami azt illeti, a „szuverenitás” létrehozása önmagában véve is lehetne ok az ünnepelésre, ez azonban két szempontból problematikus (leszámítva a fogalom ezer év előtti situációra való alkalmazásának abszurditását, lásd alább). Először is azt hiszem, bár ténye ellen semmi kifogásom, minden mértéket meghalad az, ahogy a monarchikus szuverenitás ezer év előtti megteremtése előtt tisztelgünk ma, egy modern republikánus alkotmány keretei között. Mondják, Szent István koronája az évszázadok során nem a királyi uralmat, hanem a magyar „államiságot” jeleníti meg, ez azonban manapság ugyancsak gyenge lábon áll. Igaz, a XV. század elején és közepén a királyt ellenőrzésük alá vonó rakoncátlan bárói klikkek azt hirdették, hogy a királyság *communitas*át képviselő „Szent Korona pecsétje alatt” kormányozzák az országot. Ez azonban a kiváltságosok közössége volt: akárcsak a *natio Hungarica* fent idézett eszmé-

je, a Szent Korona elmélete ugyancsak az exkluzivitáson alapult, hiszen a közrendűeket nem tartotta „államalkotó tényezőknak”. A korona tiszteletét a XIX. században a Habsburgok szorgalmazták mint a francia forradalmi eszmék alternatíváját. A két háború között a korona „Szent István országait” volt hivatott szimbolizálni – vagyis Deák 1861-es megfogalmazásához visszanyúlva szolgáltatott anyagot Trianon revíziójához. Ha hozzátesszük, hogy az ereklyék (így a koronázási jelvények mellett mindekenélőtt a Szent Jobb) tisztelete nem fogadható el a protestánsok számára, a Szent Korona-kultusz exkluzivitásának újabb dimenziója tárul fel.

Nem tudok olyan erőfeszítésről, mely azt célozta volna, hogy a Szent Korona hagyományát egy olyan társadalom szükségleteihez igazítsa, mely – remélem – toleráns és befogadó. Annak a pusztá hangoztatása, hogy a korona a magyar államiságot jelképezi, körben járó érvelés, s kevésbé meggyőző a korona szertartásos áthelyezése is (a koronázás 999. évfordulóján) a Nemzeti Múzeumból a Parlamentbe. Örvendetes lett volna például, ha az ötlet kiagyalóinak eszébe jut legalább az a magyarázat, hogy az áthelyezés *új* hagyományt kíván *teremteni*, mellyel Magyarország ősi, monarchikus múltja és parlamentáris jelene között kívánnak hidat verni. Ebben az esetben is felmerült volna a kérdés, hogy az Országház épülete, mely a kései XIX. század és a XX. század mindmáig nem feltétlenül dicsőséges termést hozó modern magyar parlamentarizmusát szimbolizálja, vajon megfelelőbb jelképe-e a bimbózó magyar modernitásnak, mint a Nemzeti Múzeum, amely rendeltetése és fogantatása szerint távolról sem élettelen tárgyak dohos raktára, hanem Magyarország nemzeti, politikai, társadalmi emancipációs törekvéseinek (egyik) megtestesítője. Mint ilyen, nem feltétlenül alkalmatlanabb az általam az imént megfogalmazott üzenet közvetítésére, mint a Parlament. A korona áthelyezésekor azonban senki nem fogalmazta meg az új hagyomány teremtésének igényét: a *régi* hagyomány *megőrzését* hangsúlyozták, ügyetlenül és hiteltelenül.

Summa summarum: ha az emberek kicsit is tisztában vannak mindezen tételekkel (de még ha nincsenek is), mondjon bárki bármit, a szuverenitás önmagában véve nem lehet augusztus 20-hoz fűződő vonzalmuk oka. Annál kevésbé – s ez a második kifogásom a szuverenitásmítosz ellen –, mivel nem kell nagyon messzire mennie annak, aki „István király művét” képromboló (szentségtörő) módon kívánja magyarázni. A hagiografikus történet, miszerint István visszautasította a III. Ottó által küldött koronát, nehogy hűségesküt kelljen tennie a császárnak, s helyett a II. Szilveszter pápa felajánlotta felségjelvényeket fogadta el, régóta bizonyítottan apokrif (igaz, a közbeszédben lépten-nyomon találkozunk vele – legutóbb a *Népszabadság* újévi számában olvastam a történelem országos középiskolai tanulmányi verseny győztesének tollából). A Krisztus utáni első ezredforduló ama ritka történelmi pillanatok egyike volt, amikor a közép-európai fejedelmek törekvései találkoztak a pápa és a császár ekkor éppen közös elképzelésével, mely a *respublica Christiana* keleti kiterjesztését célozta. Aligha lehetett volna másként. István műve ezek után német lovagok, római szerzetesek és püspökök felettébb tevékeny közreműködésével keletkezett, ősi szokások, hagyományok és emberéletek garmadájának árán. Szuverenitás? Maga a fogalomhasználat is anakronisztikus a XVI. század végi francia gondolkodó, Jean Bodin előtt; ami Istvánt illeti, mielőtt uralkodása kései szakaszára valóban megszabadult az idegen gyámkodástól, a féktelen magyar nemzetséggfőkkel szemben jelentős külföldi támogatással szilárdította meg hatalmát. Egy neki tulajdonított, igen gyakran hivatkozott s alaposan félreértett megállapítás valójában talán éppen erre a tapasztalatára utal. Az Imre herceghez intézett intelmeiben István hangsúlyozza, hogy az egynyelvű „ország” (*regnum*) gyön-

ge, ezért az idegeneket gyámolítani kell. Ezt a figyelmeztetést általában a magyarok közismert vendégszeretetének és általában toleráns, befogadó attitűdjének bizonyítékeként szokás értelmezni (tavaly augusztus 20-a táján a Magyarország frissen megválasztott köztársasági elnökével és igazságügy-miniszterével készült interjúbán találkoztam ezzel az interpretációval). Nem hinném, hogy a magyar nemzeti jellem kevésbé vendégszerető, mint bármely másik. De sajnos a *regnum* – amint azt magyar történészek meggyőző filológiai apparátussal az 1940-es években bemutatták – ebben az esetben nem királyságot vagy országot jelent, hanem a király *kíséretét*, amelyben az idegen lovagok valóban felbecsülhetetlen értékű szolgálatot teljesítettek Istvánnak.

István műveként tehát végső soron az államrezon (most persze én esem az anakronizmus bűnébe) mesteri alkalmazása tárul elénk: az államférfiúi hozzáértés kivételesen nagyszerű és sikeres alkalmazásával állunk szemben. (Figyelemre méltó, hogy a kanonizáció idején I. Lászlónak és tanácsadóinak eszébe sem jutott úgy beállítani a helyzetet, mintha Istvánnak jámborsága szerezte volna meg a szentséget: pusztán népe megtérítésének *fegyverténye* avatta szentté, és senki nem titkolta, hogy ez jelentős mértékű erőszakkal párosult.) István húzása olyannyira sikeres volt, hogy Magyarország számára fennállásának első öt évszázadában amolyan hatalmi állást biztosított – amit azután elveszített, majd látszólag visszanyert, majd végül újra, immár örökre elveszített. Magyarország 1920-ban húszmilliós – a boldog békeidők progressziós élményétől táplált délibábokban harmincmilliós – középhatalomból hirtelen hét és fél milliós kisállammá vált, szuverenitásában korlátozott státussal, ám a korábbi állapothoz méretezett nemzettudattal. Mindez kitörölhetetlen nyomot hagyott – többek között – éppen e nemzettudaton. Jóllehet Szent István országainak visszacsatolását ma Magyarországon törpe kisebbség sürgeti, a szent király által végrehajtott sikeres hatalmi cselekedetek jóval szélesebb kör számára hatnak lenyűgöző erővel (s kétségkívül megerősíti őket ebben a kommunizmus bukása óta tapasztalható vallási újjáéledés: István kultusza végső soron vallási kultusz is).

A magyar történelem két „alapításmítosza”, március 15-e és augusztus 20-a közötti kimondatlan vetélkedőben az egyik oldalon érdekegyeztetés, szolidaritás és bukás áll, szemben a megosztottsággal, a sikeres államvezetéssel és a hatalommal. A magyar történelem azt látszik bemutatni, hogy ezen összetételek pozitív elemeinek összeházasítása lehetetlen, s ugyanez a történelem többeket hajlít az utóbbi, mint az előbbi kombináció felé. Saját korszakom, a XVIII. század (akkoriban a közélettről való beszédben is előszeretettel alkalmazott) esztétikai kategóriájával szólva, 1848 az elbűvölő szépség iránti beteljesületlen szerelem, míg 1000 a lenyűgöző – egyszerre vonzó és félelmes – fenséges iránti ittasult csodálat.

Szándékosan kerülöm, hogy az ellentétet a liberális-demokratikus-republikánus hagyomány és a monarchizmus és autoritarianizmus szembeállításának összefüggésében fogalmazzam meg, mivel a legkevésbé sem szándékozom arra kilyukadni, hogy mi, magyarok jobban kedveljük a tekintélyelvűséget, mint a demokráciát. Éppenséggel azt sugallom, hogy feszültség mutatkozik a modernitás általános elfogadása és a demokrácia igénye, illetve a releváns tradíciók megválasztása között. 1848 (főként a nemzeti függetlenséggel kapcsolatos konnotáció, *nem* a nemzeti-társadalmi szolidaritás témája miatt) ma is jobbra rokonszenves mítosz, melyet azonban a köztudatban, a hivatalos reprezentáció aktív közreműködésével, elhomályosít egy olyan, amelyet ugyan bajosabb a XXI. század küszöbén álló modern politikai közösségek megkülönböztető jegyeihez igazítani, viszont kétségkívül korszakos jelentőségű, s – ami írásom szem-

pontjából ennél is jóval fontosabb – nem kudarc jellemzi, és még a magyar önállóság elleni ármányok feletti diadalként is ábrázolható.

A fentiekben abból indultam ki, hogy a nemzeti történelem közfelfogásban uralkodó változata Magyarországon komor, patetikus, és éppen ennek következtében hiányzik belőle a realizmus és a felelősségtudat érzése. Igyekeztem bemutatni, hogy ezek a jelenségek hogyan érhetők tetten a Magyarország mint entitás és mint modern nemzet „alapításával” kapcsolatos mítoszokban. Végül mindezt megpróbáltam a két mítoszhoz a köztudatban tapadó attitűdökkel összefüggésbe hozni és ennek magyarázatát adni. Nem feltétlenül azt szeretném sugallni, hogy a kettő közötti prioritások jelenlegi állásán változtatni kellene (bár úgy vélem, nyomós okok szólnának e mellett); mindenesetre ez lehetne az egyik következménye annak az objektíve is kívánatos állapotnak, ha többé nem a sikeresség és az erő hatékony alkalmazása lenne a domináns mérce, s a történeti reflexió homlokterébe más, inkább inherens értékek kerülnének.

Tom Nairn szerint Skócia számára a nemzeti szuverenitás devolúciós úton való helyreállítása éppen egy ilyen állapot elérésére teremt esélyt. Magyarország szuverenitása (már amennyire ez manapság lehetséges) egy évtizede helyreállt, de a dolgoknak mi felénk tehetetlenségi erejük van. Vajon reménykedhetünk még?

Parti Nagy Lajos

LÁTOGATÁS AZ ŐSZOLÓGIÁN

Részlet a Dumpf-sonettekéből

*„a kánkán is csomót keres”
(Dumpf Endre)*

itt van az ősz huss egykettőre
maró setét cseppel tele
mint kéményseprők zsebkendője
vonul az ég Csepel fele
repül az ősznek szarva-tógye
torkomig csügg a bőnye le
bár náthaimnak szárnya nőne
és elrepülhetnék vele
hisz életemnek semmi jója
lehull az este vasgolyója
kisülget kémény és kalács
de énnékem nem süll ki ó jaj
csak szám előtt a vipla sóhaj
s kályhám ölén a puszta rács

az őszológiában olykor gyakori
 a névváltoztatás ki tudja mér'
 az idő doktor Takony Tihamér
 de úgy mutatkozik be: takoni
 és félrehívja azt ki félreér
 ti bár ki merné félreérteni
 ránéz és már remegnek térdei
 hogy ne őt szúrja ki az istenér'
 az idő csak megy gúnyos lakoni
 kushadnak mind az amíg meg nem haltak
 „na most mi van ti bamba beutaltak
 frissen kiáltsátok hogy Takony”
 és nincs apellát völgyön és hegyen
 dörög a kórus, mert ez így megyen
 és ráfelel a visszhangos Bakony

*

mint eltévedt és meghökkent fiúcskák
 halk hangon sírdogálnak a szelek
 tollas kilincsök zörgetik a csókák
 a kórházkertben melyet átszelek
 az őszológián az jött divatba
 hogy minden derültebb délutánon
 kitolják a babpumpát a napra
 majd két vad angyal hoppá alányom
 következtükben fölfuvalkodom
 és sírdogálnak bennem a szelek
 a seprűhordta őszi udvaron
 repülnék ám a sorsom visszanyom
 téged szabadság eleresztelek
 zavarva lelkem bomló luftballon

*

bele vagyok hazám törődve
 a sprőd avarba mint egy koffer
 melyet a szívem térde üt-ver
 számár a dobját ősztől őszt
 az élet jön-megy mint a gólya
 de az én pakkom költözetlen
 de az én púpom öltözetlen
 felszabdalta az ősz ollója
 befűz megint az obligát bú
 legkisebb fokomon is átbú
 rám tevegel
 s én tarlok ott mint kerti bábu
 aki a farszín holdra bámul
 lengő tekel

EGY „PALEOFRIVOL” EMLÉKIRAT ELÉ

Gogolák Lajos tanúságtételei

Komisz paradoxon, hogy az idő azok emlékét sem kíméli, akik egész életüket hivatásszerűen a múltnak szentelték, mi több, tüntető közönnyel nemritkán épp a történetész személyes sorsát, kortársi tanúságtételét ítéli legelébb feledésre. Mint azt a bécsi emigránsként jó tizenhárom éve elhunyt Gogolák Lajos esete is szomorúan példázza – hiszen a Szekfű-iskola e hajdani jelesét, többek közt a *Magyar Szemle* s az induló *Magyar Nemzet* szerkesztőjét ma alig tartja számon szülőhazája sokféle amnéziával, eszmei és politikai meghasonlással terhelt értelmiségi köztudata. (Ha ugyan a köznek tudata, e nemes pátoszú, tizenkilencedik századi fogalom nem vált avult fikcióvá végleg.)

„*My name was written on the waters*” – idézte gyakran fanyar öniróniával a keatsi sírfeliratot, részint csakugyan tengernyi, szétszórt és máig feltáratlan publicisztikai életművére (*Magyar Szemle, Századok, Jelenkor, Az Ország Útja, Budapesti Hírlap, Magyarság, Korunk Szava, Magyar Nemzet, Haladás, Politika, Kis Újság, Apollo* etc.), részint itthon csak néhány barát és pályatárs (Benda Kálmán, Makkai László, H. Balázs Éva, Kosáry Domokos etc.) által követett tudósi munkásságára utalva, melyet élete utolsó három évtizedében a bécsi egyetem Kelet- és Dél-Európa Intézetének történetészprofesszoraként gyakorolt. Nos, a „vizekre írt név” fátuma azóta valóban önbeteljesítő jóslattá lett, Gogolák Lajos – Ludwig von Gogolák – 1987 őszén, egy újabb nagy korforduló előestéjén vett csöndes búcsút e zaklatott századtól – hetvenhét évesen, utódok nélkül, idegen földbe temetve. Neve és munkássága ma itthon úgyszólván ismeretlen, egykori közszerepét csak elvéve idézik.

Halála után leghűbb barátja: Benda Kálmán még hazamentette Bécsből gazdag kéziratanyagát, ám a huszonnégy dobozban tárolt – szabadon kutatható! – anyag azóta is háborítatlanul lapul a Ráday Gyűjtemény hűs tárlóiban...

Az életmű tanúsága

E sorok írója – Antal Gáborhoz, Kiss Károlyhoz hasonlóan – egykor maga is próbált méltányosabb közfigyelmet kelteni ezen idegenben lezárult tudósi, közírói pálya iránt (IN MEMORIAM G. K. – *Irodalmi Újság*, 1988/1., ADALÉKOK EGY SZELLEMI REPATRIÁLÁSHOZ – *Kritika*, 1988/4.) – mi tagadás, kevés sikerrel... Gogolák Lajost sommásan ma is csak a „csehszlovák kérdés” szakértőjeként avagy a harmincas, negyvenes évek liberális, antináci publicistájaként „jegyzí” gyér hivatkozásaival a hazai sajtó- és esztétorténet. (L. a MAGYAR NEMZET REPERTORIUMÁT-Vásárhelyi Miklós tanulmányával és Juhász Gyula POLITIKAI ESZMÉK MAGYARORSZÁGON, 1939–1945 című művét.) Eredeti, magyarul publikált munkái mára jórészt hozzáférhetetlenek; s az elmúlt négy évtizedben itthon mindössze egyetlen rövidebb írása jelent meg a *Magvető HELYÜNK EURÓPÁBAN* címmel, még 1986-ban publikált kétkötetes gyűjteményében (ESZMEI KÖZÉP-EURÓPA – KÖZÉP-EURÓPAI VALÓSÁG) – az is csupán egy 1940-es *Magyar Nemzet*-beli cikkének utánközlése... Ezenkívül legfeljebb antikváriumokban, nagyobb közkönyvtárakban akadni elvéve néhány, a maga idején nagy visszhangot keltő művére: a *Magyar Szemle Társaság* által 1935-ben publikált CSEHSZLOVÁKIÁ-RA, a Cserépfalvi által 1940-ben kiadott PÁNSZLÁVIZMUS-RA vagy a Ferdinandy Mihállyal közösen írott s nem sok-

kal a Délvidék visszacsatolása előtt megjelent *MAGYAROK ÉS DÉLSZLÁVOK* című történeti monográfiára.

Bár emigráns-évtizedei alatt munkáit javarészt németül írta (így a ma is alapműnek számító háromkötetes *BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DES SLOVAKISCHEN VOLKES*-t), nem egy jelentős cikke és tanulmánya (például: *A REFORMKOR NEMZEDÉKE*, 1975), továbbá sokdoboznyi jegyzete, kézírata és levelezése magyarul maradt fenn. (Ezek, mint már jeleztem, ma is szabadon kutathatók a Ráday Gyűjteményben.) Több száz tételes, gazdag életmű-bibliográfiája arra vall, hogy haláláig vérbeli kutatói megszállottsággal izgatta néhány történeti hungaricatéma – így a sokszázados bécsi „magyar helytörténet”, az erdélyi és felvidéki művelődéstörténet adalékai, a történeti Magyarország asszimilációs és felekezeti problémái vagy a reformkor és a dualizmus korának megannyi kevésbé feltárt epizódja, így például Eötvös és a centralisták eszmei, politikai hagyatéka vagy Ferenc Ferdinánd és a korabeli magyar politikai elit konfliktusa. Bécsi egyetemi előadásai és szemináriumi témajegyzéke híven mutatja, hogy impozáns tárgyi tudása, enciklopédikus érdeklődése a késő feudalizmustól a közelmúltig a térség majd minden nemzetére és nemzetiségére kiterjedt. (Beleértve azok szellemi, politikai vezető rétegének egyedi példák százaiból rekonstruált geneziséjét, sőt genealógiáját – amivel mindegyre ámuló zavarba ejtette cseh, osztrák, horvát, román etc. kollégáit.) 1985-ös visszavonulásáig közel negyedszázadon át tartott népszerű kurzusokat *GESCHICHTE DER MITTLEREN DONAULÄNDER* címmel a bécsi egyetemen, melyek politika- és eszmetörténeti, kulturális, vallási, diplomáciai és nemzetközi jogi szempontból egyaránt vizsgálták az egykori Habsburg-impérium népeinek múltját és utóéletét, nemritkán a térség „peremvidékére” (Balkán, Oroszország, Németország stb.) is kitérve. Írásai és elő-

adásai tanúsága szerint leginkább az elmúlt két század nemzeti és nemzetiségi konfliktusai foglalkoztatták, bár egyetemes látóköre a középkortól a közelmúltig úgyszólván az egész európai történelmet átfogta. Magyarul, latinul, németül, angolul, csehül, szlovákul, szerbül, horvátul, olaszul és franciául egyaránt jól beszélt és írt. Elfogulatlanul közelített minden néphez, kultúrához; liberális volt és tudós, humanista világpolgár módjára valódi „internacionalista” – bár anyanemzetéhez és a történeti Magyarország eszmei, kulturális örökségéhez mindvégig bensőséggel ragaszkodott. Néhány, ez idő szerint még feltáratlan életrajzi rejtély (ÁVH-s zsarolás stb.) mellett alighanem ez volt a legfőbb ok, amiért harminc éven át – bár elismert tudósként „a szomszédban” lakott – egyetlen napra sem tért haza a kádári Magyarországra.

Sokrétű tehetsége és számos érdeme azonban nem fedheti el a tényt, hogy tudósként aránylag szerény életművet hagyott hátra – legalábbis önnön kvalitásaihoz és legkiválóbb hazai pályatársaihoz képest. Adós maradt jó néhány elsőrendű forráskiadással, miként nem írt meg egy sor – haláláig tervezett – monográfiát, korszak-összefoglalót sem. Mindezekért a hiányokért sajátos alkata éppannyira okolható, mint korának mostoha viszonyai. Egyrészt túlságosan szeretett élni, született hedonista volt és megrögzött társasági lény, akiből hiányzott az archívumbúvárok konok aszkézise. Másrészt tudósi pályáját, önépítkezését az ifjúkori látványos „repülőrajt” után kétszer is derékba törte a történelem – előbb 1944–45-ben, majd 1956-ban –, mely komor mementóként az övéhez hasonlóan annyi más történész életművét ítélte csonkaságra.

Az életrajz tanúsága

1989–90-et kivéve a század valahány nagy sorsfordulóját megélte – tanújuk, sőt szerkesztőként, publicistaként elhivatott kró-

nikásuk volt maga is. Az már csak történetésnek kijáró jelképes „ráadás”, hogy e hetvenhét éves életút kezdő- és végpontját két baljós emléknappal: születésének március 19-i és temetésének október 6-i dátuma keretezi...

Gogolák Lajos Pozsonyban született 1910-ben, mindkét ágon több nemzedék óta elmagyarosodott, felvidéki – árvai, liptói – eredetű közhivatalnok-családban, melyet egyrészt sajátos Kárpát-medencei (szlovák, magyar, német) vérkeveredés, másrészt hangsúlyosan magyar kulturális begyökerezettség és politikai lojalitás jellemez úgy is mint hagyományosan magas vármegyei és állami tisztségeket betöltő köztisztviselői dinasztiákat. (Anyai nagyapja pozsonyi kúriai bírósági volt, egyik nagybátyja miniszterelnökségi államtitkár, míg apja a korabeli SZTK vezérigazgatója.) Egyszemélyes gyermek a családban; szülei hamar elválnak, s a korán érő, magányos fiúcskát anyja, nagynénje és nagyszülei nevelik. Hatévesen a Bajza utcai Málnaiféle elitiskolába íratják, melynek a Széchenyi-Wanderbilt-palotára (ma orosz követség) néző ablakaiból az első világháború végén még láthatja Tisza Istvánt és Zita királynőt kíséret nélkül, gyalogszerrel (!) az epreskerti modellülésekre eljárni. Az elemi iskola után a pesti piarista gimnázium járja, melynek ekkoriban megregulázott, rideg, neobarokk szelleméről nincsenek túl jó élményei (ötödikben meg is buktatják, mivel a történelmen és a kortárs magyar, francia és angol irodalom tiltott szerzőin kívül semmi sem érdekli). Érettségi után a pesti jogi karra iratkozik, s buzgón beleveti magát a húszas évek végének forrongó diákmozgalmaiba; egy ideig a Bartha Miklós Társaság titkára, és ő elnököl az 1929–30-as országos diákszékesen is. Első komolyabb írásával, a történelmi Felvidékről írott „nemzetpolitikai tanulmánya”-val tizenkilenc évesen debütál a *Magyar Szemle*ben, majd a már említett konzervatív és

liberális lapok is sorra közlik írásait. Jogi, nyelvészeti és művészettörténeti stúdiuumait a Pázmány Péter Tudományegyetemen elvégezve (Szekfünek csak afféle „familiaris” magántanítványa volt) rövid időre a Nemzeti Múzeum gyakornoka lesz, majd prágai, római és párizsi tanulmányútra indul. Hazatérte után nem sokkal átveszi Ottlik György külpolitikai rovatát a *Magyar Szemle*nél, majd Pethő Sándor hívására az induló *Magyar Nemzet* külpolitikai főmunkatársa lesz 1938-tól 1944 márciusáig. Ekkorra már számos tanulmányt és néhány könyvet is publikál, s neve a közép-kelet-európai nemzetiségi kérdések jőzön és elfogulatlan szakértőjeként ismert. A harmincnyolcadik születésnapjával baljósan egybeeső német megszállás után maga is bujkálni kényszerül, ámbar ez nem gátolja abban, hogy a nála is fenyegetettebbeket segítse. Egy ilyen alkalommal anyja Népszínház utcai lakásán kis híján maga is áldozatul esik egy nyilas razzianak, mikor fegyveres különítményesek törnek otthonukra, hol tizenhét üldözött asszony és lány rejtőzködik – többek között leendő felesége is. Gogolák megkísérli a bejáratnál feltartóztatni az osztagot, ám egy géppisztolyosorozat csakhamar földre teríti. (Vállát, mellkasát több golyó is éri, egyet mementóként haláláig őriz a tüdejében.) Ezután őt és segítségére siető idős édesanyját félholtra rugdosva a pribékek földülják a lakást – ám mindhiába: az üldözötteknek szerencséjére még volt annyi idejük, hogy egy nagynéni fedezetében az őrizetlenül hagyott cselédlépcsőn leszköjjenek az utcára. A kudarcot felbőszült nyilasok a sebesült G. L.-t magukkal hurcolják egy nyilasházba, s ha anyja telefonon nem tesz meg mindent kimentéséért, alighanem rövid úton a Dunába lövik. A sors bizarr összjátékaként a mozgósított „mentőangyal” nem más, mint a nem sokra rá dicsőtelen véget ért hajdani diáktárs, báró Kemény Gábor nyilas külügyminiszter. Ke-

mény még idejében rátalál egy nyilas kínzókamra mélyén, s ifjúkori barátját kihozva felszólítja, hogy tűnjön el gyorsan. Csakhogy a véres közbizalommal ezzel még nem ér véget. Kemény egyszeri, életmentő közbenjárása – amit különben G. L. sohasem tagadott – pár hónap múltán újabb vezetésre ürgyüel szolgál, mikor „nyilas kollaborációval” vádolva immár az új, demokratikus rezsim börtönviszonyait is megtapasztalhatja. Szerencsére sikerül rövid úton tisztáznia magát a méltatlan rágalom alól, és ismét szabadon engedik. (Később feljelentője, egy szocdem újságíró is megköveti.)

Gogolák Lajos történészi és újságírói pályája nagyjából ez idő szerint kezd megtörni. Eleinte még diplomáciai pályamódosítással próbálkozik; „progresszív” publicista híre, „szlavista” múltja, kiváló nyelvtelensége s nem utolsósorban moszkvai követté avansált hajdani mentora, Szekfü (újabb) politikai színeváltozása elvben nagyon is feljogosítaná efféle karrierre, ám többfelől gáncsolják, magánélete miatt (morfinista volt) állítólag a titkosrendőrség is megszarolja, és csakhamar maga is megcsömörlik az exponált közszereppel újfent kötelezően együtt járó szervilis képmutatástól. Hasonló okokból nem tér vissza a Hegedűs Gyula vezényletével újraindított *Magyar Nemzethez* sem, miként korábbi barátjától, Katona Jenőtől is ekkoriban távolodik el annak mind elvtelenebb, politikai karrierizmusa láttán. Egy időre a *Kis Újság* munkatársa lesz, majd az ötvenes évektől a *Szabad Művészet* szerkesztőségében kap megtűrt állást. Mellőztetését méltósággal viseli, művészeti, művelődéstörténeti tanulmányokba mélyed, és visszavonul a magánéletbe. Kényszerű belső emigrációjának 1956 ősze vet véget, mikor egy orosz tanklövedék romba dönti Üllői úti lakását s vele egy fél életen át gyűjtött becses könyvtárát. Orvos feleségével 1957 elején szökik át Ausztriába, hogy közel ötvenévesen

mindent előről kezdjen. Bécsben néhány küzdelmes év után sikeres tudósi, tanári pályát s vele tisztos polgári egzisztenciát alapoz meg. Új közegében magára találva, korábbi baráti, szakmai kapcsolatai egy részét is újraéleszti, s évtizedekig önzetlen munkása lesz mind az emigrációs szellemi életnek, mind az itthoni pályatársakkal vállalt segítőkéz együttműködésnek.

Két világháborút, két forradalmat és négy puccsot ért meg; nem csoda, ha kutatóként megtért a mindehhez képest „boldog békeidőnek” számító huszadik századhoz – közelebről a reformkorhoz és a kiegyezés korához. Nemcsak szavakban vallott, de az elemi fenyegetettség határhelyezeteiben is híven gyakorolt liberális-demokrata elkötelezettsége, józansága és szellemi önbecsülése mindvégig megóvta attól, hogy demagóg szélsőségek, erőszak ihlette politikai konjunktúrák ragadják magukkal.

Az emlékirat tanúsága

Egy hanyatott életút – sokban kortörténeti érdekű – összegzéseként jórészt ugyanazt sugallja kevéssel halála előtt írott memoárja is. Igaz, e több mint kétszáz sűrűn gépelt oldalt eredetileg nem az „utókornak”, csak egy szűkebb kortárs közönségnek szánta. Történetesen két, nálánál fél évszázaddal fiatalabb pályakezdő pesti bölcsésznek, akiket a nyolcvanas évek elején egy szerencsés véletlen folytán ismert meg, s utóda nem lévén, atyai bizalmába, nagylelkű pártfogásába fogadott. Egyikük Szent-Iványi István – másikuk e sorok írója volt.

Ennek a Bécsből 1983 és 1987 között elpostázott folytatásos levélmemoárnak – melyet szerzője fanyarul csak „romemlékei gyűjteményének” nevezett – legfőbb indítéka nyilván egy sokat megélt, idős emigráns közlésvágya s a határok magán-szorgalmú „spiritualizálása” volt – térben és időben, szellemi és lelki értelemben

egyaránt. Választott „távtanítványait” emlékeibe mind mélyebben beavatva egyrészt a vasfüggöny közénk meredő, ekkor még nagyon is valós válaszhatárát próbálta eliminálni, másrészt a bennünket elválasztó életkori, élmény- és mentalitásbeli különbségeket, múlt és jelen között szabad szellemi átjárást nyitva. *„Úgy írtam ezen általatok ihletett emlékezéseket, ahogyan beszélek vagy beszélnék hozzátok – szabadon, lazán, rendszertelenül és kuszan –, ám eközben életközélségtől s talán nem ihletettségtől és a minden iróniám mélyén ott komorló honfibú nélkül.”* Valóban, a Gogolák-memoár alaptónusát e három szín: az életközelség, a fanyar irónia és a „komor honfibú” sajátos vegyüléke adja. Alkalmassint nagyon is ismerősen, hisz vele és általa a huszadik századi emigráns történész mélyen átélt, tudatos reminiszcenciaként egy patinás emlékirói hagyományt folytat: Kemény Jánosét, Bethlen Miklósét, Mikesét, Kazinczyét, a Kossuth-emigrációét s a magyar múlt megannyi külső és belső száműzöttjét... *„Nem lévén »neofrivol« – írja egy helyütt –, amde igenis paleofrivol szellem, öntudatlanul is sok-sok iróniával és öniróniával szórtam bele írógépembe rendszertelen emlékeimet.”* Mindebben, persze, másfajta érzelmi és stílusminták is visszakísértenek. Az utolérhetetlen elődként tisztelt nagy francia emlékezet-mágusoké: Saint-Simon hercege és Prousté a romlás és enyészet nagyszabású tablóiival vagy éppen Déry Tibor FELELET-ének bravúros XI. fejezete „Grüner báró nagystélyéről”, közvetlenül a háború előtti időkből, amelynek írói látomása s egész érzéki panoptikuma oly kísérteties egyezést mutat a korszak Gogolák megidézte alakjaival.

Hogy e „paleofrivol” múltidézés mi mindenről szól, azt itt bajos lenne elősorolni. Az emlékek szuverén asszociációs rendjében száz meg száz ismert és ismeretlen név, magán- és köztörténeti epizód bukkan fel bennük – főként a két világháború közötti időkből, bár nemritkán korább-

ról, későbből is. Pompás milióvázlatok a század első felének Budapestjéről, árnyalt jellemrajzok, intim háttéradatok, tények, pletykák, anekdoták az irodalom, a művészet, a tudomány, a sajtó, az üzleti és társas élet, a nagypolitika köreiből – egy mára többszörösen letűnt, szétfeszített világról... A Gogolák-memoár súlyozott részét – tartalmi és terjedelmi szempontból egyaránt – a húszas, harmincas és a korai negyvenes évek remek tollú epizódjai teszik ki. Nem véletlenül, hiszen pályájának is ez a legaktívabb, legsikerebb időszak, amikor „közírói” és társasági presztízse révén a magyar szellemi, politikai élet úgyszólván minden zugába szabad bejárása, közvetlen betekintése van: a félkonszpiratív baloldali mozgalmaktól kezdve az egyházi, ifjúsági és diákszerveződések, a népi írók mozgalmán, a liberális sajtó műhelyein, az irodalmi salonokon és kávéházakon át a nagypolitika és a diplomácia legbenső köreiből, a „gyárurak és várurak” exkluzív világáig. Mindezek eleven részletrajzából egy mélyen ambivalens kor egyszerre nyomasztó és lázas reményekkel teli tablóképe rajzolódik ki, azé a klausztrófóbiás, kis magyar „rekeszték-világé”, amelynek komor és szűkre vont horizontját a két háborúvesztés, a bukott forradalmak, Trianon és a holocaust s a nagyhatalmak dikta-táta kényszerű rezsim- és impériumváltások jelölik ki – a Monarchia széthullásától a sztálini hódoltságig.

„A korszak – írja egy helyütt Gogolák – a gerontokrácia jegyében állt, aminek ékes példája, hogy Balogh József, a Magyar Szemle Társaság főtítkára »a nagy negyvenesek« áttöréseként hirdette meg A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS ÚJ ÚTJAI c. könyvsorozatot – többek közt Szekfű, Hóman, Gerevich, Révész Imre, Zolnai Béla, Thienemann Tivadar, Eckhart Ferenc és Eckhardt Sándor műveivel.” Gogolák Lajos viszonyát emez általa is szüntelenül bíralt „gerontokrata”, „neobarokk” és „álkeresztény” kasztvilághoz sajátos ellent-

mondás jellemzi. A harsány irredentizmus, a szenvedő hazafias pátosz, a műveletlen és otromba faji gőg, az álszent akarokosság és szervilitás mélyen tisztítja – ugyanakkor „osztálya és nemzete” iránt mindvégig megőriz holmi csöndes lojalitást. Azt mondhatni: fél lábbal kívül és fél lábbal belül áll – nem annyira magán a rezsimen, inkább a Trianon utáni Magyarország egész „életvilágán”, eszmei és politikai horizontján. Tisztán látja – s egykori cikkeiben is élesen szóvá teszi – a „történelmi osztályok” rideg önzését, talmi fontoskodását, tehetetlen és léha cinizmusát, mellyel az országot önhitt magabiztossággal egy újabb szakadék felé vezetik. Látja az európai nivójú magyar liberalizmus és a konzervatív hazafiság előző századi mintáinak drámai erőzóját, az általános „lefelé nivellálódás”, a populista demagógia ijesztő térhódítását. Emlékiratának legfőbb erőssége mégsem az elvont történetpolitikai elemzés s a merész társadalomkritika, inkább a józan ironia és a részvételi személyesség. Az, ahogy remek portrék sorában megidézett kortársai bizarr és esendő sorsát képes akár egyetlen mondatba belesűríteni. Felkavaró pillanatképek, torokszorító mementók ezek, amint a kedélyes és élveteg anekdotázást mindegyre elborítja – akár egy váratlanul feldől tintsüvegéből szétfolyt tinta – a komor végkifejlet. Ahogyan szomorú túlélőként a memoáriró már akkor tudja, melyik hősével mi lesz, mikor első találkozásukat idézve árnyaltan realista jellemrajzuk fölvázolásába kezd. Valóban: tragikus színekben gazdag „sorsreper-toár” ez, elég csak számba venni néhány gyakrabban feltűnő, ismert memoárhős tíz-húsz év múlva bekövetkező fátumát... Szerb Antal Balfon, Balogh József Auschwitzban végzi, Szabó Dezső éhen hal az ostrom alatt, s testét egy Rákóczi téri tömegsírba hányják. Bethlen Istvánra méltatlan végállomásként a KGB moszkvai börtöncellája vár. Kornfeld Móric, Chorin Ferenc, Zwack János és mások a Ges-

tapóval kötött különalku révén Svájcban és Portugálián át végül kijutnak Amerikába. Kosztolányi, József Attila, Babits, Karinthy és Móricz már nem éri meg a világ újabb összeomlását. Szekfűből utóbb moszkvai nagykövet és Rákosiék nagybeteg, lelkében meghasonlott túsza lesz – míg hajdani szerzőtársa, Hóman Bálint, az ávéhas smaszerek kedvenc pofozóbábja, holtáig börtönben senyed...

A sort hosszan lehetne folytatni még. Ehelyett álljon itt rögtönzött névsor arról, hogy a Gogolák-memoár ki mindenkiről rejt még izgalmas portrét, személyes emléket. A kor szelleméhez híven „hivatásrendi” bontásban:

– G. L. egyetemi tanárai és más neves tudósok: Zsögöd Benő, Szladits Károly, Eckhart Ferenc, Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Horváth János, Haynal Imre, Mályusz Elemér, Korniss Gyula, Gombocz Zoltán, Gerevich Tibor, Genthon István etc.

– A húszas évek második felében hazatért, illetve emigrációban maradt polgári radikálisok: Vámbéry Rusztem, Jászi Oszkár, Somló Bódog, Agoston Péter etc.

– A század első felének írói, költői: Ady Endre, Hatvany Lajos, Ignó Pál, Szép Ernő, Szomory Dezső, Szentkuthy Miklós, Márai Sándor, Babits Mihály, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes, Szabó Dezső, József Attila, Kasák Lajos, Illyés Gyula, Szerb Antal, Szabó Lőrinc, Németh László, Cs. Szabó László, Kovács Imre, Zsolt Béla etc.

– A két-három nemzedékkel korábbi s a G. L. által személyesen ismert kortárs politikusok: Tisza István, Andrássy Gyula, Apponyi Gyula, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Barankovics István, Bánffy Miklós, Bethlen István, Esterházy János, Gömbös Gyula, Gratz Gusztáv, Habsburg Károly, Imrédy Béla, Károlyi Mihály, Kállay Miklós, Kemény Gábor, Rassay Károly, Szüllő Géza, Teleki Pál etc.

– Egyháziak: Bangha Béla, Mécs László, Prohászka Ottokár, Ravasz László, Sík Sándor etc.

– Festők, szobrászok: Aba-Novák Vilmos, Bernáth Aurél, Pátzay Pál, Rippl-Rónai József, Szőnyi István, Uitz Béla etc.

– Laptulajdonosok, szerkesztők és publicisták: Balla Borisz, Balogh József, Fenyő Miksa, Katona Jenő, Miklós Andor, Milotay István, Ottlik György, Oltványi Imre, Pethő Sándor etc.

Továbbá részletes leírások a Kornfeld-, Chorin-, Zwack-, Herzog-, Hatvany- stb. házak estélyeiről, az egykori *Magyar Szemle*-vacsorákról, a pesti kávéházak asztalköreiről etc.

*

Ízelítőül két, az egykori *Magyar Szemle* szűkebb-tágabb körét felvonultató vacsoraestély leírását adom közre az általam őrzött kéziratból. Mindkét rendezvényre az első nagy válságév, 1929 őszén került sor, mikor a bethleni konszolidáció sikereit fenyegetően kikezdeni látszik az újabb gazdasági csőd, a növekvő társadalmi feszültség s a fasizmus előretörése. Egyidejűleg a hazai irodalmi és szellemi életben is jelentős átrendeződés, új orientációkeresés tapasztalható – elég csupán a népi írók látványos színrelépésére utalni, vagy arra a tényre, hogy Babits és Móricz épp ez év végén veszi át a *Nyugat* szerkesztését. A *Magyar Szemle* s a lap tágabb eszmei, politikai köre is új kihívás elé néz: mindinkább fel kell készülnie a szélsőjobb elleni nyílt kiállásra, majd Bethlen 1931-es lemondása után az ellenzéki szerepre.

A két estély alkalmi mintavételként jól

tükrözi az egykori politikai, gazdasági és szellemi elit sajátos összetételét s vele azt, hogy e körök és rendezvények mennyire exkluzívak és „rendiesen tagoltak” voltak. Az első részlet reprezentatív bankettet mutat be – olyat, amelyet 1926 őszétől a Magyar Szemle Társaság negyedévente rendezett a Hungária Szálló éttermében, ahol a díszvendég többnyire maga a miniszterelnök: gróf Bethlen István volt. A folytatás már egy jóval intimebb – bár korántsem protokollmentes – vacsoraestélyt idéz, amelyet időről időre a „kereszténynemzeti” kurzus legfőbb sajtó- és kultúrmeccénása, Kornfeld Móric báró adott Lendvay utcai villája gótikus és barokk faszentekkel ékes ebédlő szalájában. Ide esetenként legfeljebb tucatnyi vendég kapott meghívást: a kor neves tudósai és művészei (Szekfű, Babits, Gerevich Tibor etc.) mellett a *Magyar Szemle* néhány ifjú felfedezettje (így 1929 őszén az akkor tizenkilenc éves Gogolak Lajos) s alkalmi díszvendégként egy-egy kurzuspolitikus – ki a szóban forgó estén Imrédy Béla volt.

A két szemelvényt terjedelmi okokból erősen szerkesztve adom közre. Néhány részlet sorrendjét felcseréltem, az ismétléseket, a túlságosan messzire indázó asszociációkat és a tisztán magánérdekű közléseket elhagytam. Mindez, remélem, nem csorbítja majd az emlékezés hitelét s a „holtak és voltak” tünékeny varázsát, amit e mesteri korrajz megidéz.

Nóvé Béla

Gogolák Lajos

ROMEMLÉKEK (I)

Közzéteszi Nóvé Béla

1929 szeptemberében, tizenkilenc éves koromban, másodéves joghallgatóként a gróf Bethlen István–Szekfű Gyula vezette, báró Kornfeld Móric és konszernje által el- és tartott *Magyar Szemle* munkatársa lettem, annak szeptemberi számában az első helyen közöltetvén a régi, „feudális”, „rendi” s egyben tót nyelvű, ám dühöngőn magyar patrióta Felvidékről írott mélyreható történetpolitikai tanulmányom... Máig sem titkolom sem önmagam, sem a külvilág előtt, hogy az igen-igen óvatos és opportunistá Szekfű általi szíves és jóságos fogadtatásomat bizonyos családi kapcsolataimnak köszönhetem – atyám bátyja, nékem soká nagy hívem és csodálóm, Gogolák Károly („Károly bácsi”) a Bethlen István-féle miniszterelnökség adminisztratív államtitkára volt, általam máig is modora, finomsága és kedvessége miatt irigyelt világfí, kinek soha semmiféle ellensége vagy irigye nem volt, esetről esetre zászlósúrhelyettes a Kormányzó Úr előtt új miniszterek stb. eskütételénél; neve és fényképe gyakran jelent meg a *liberális* újságokban; az újságírók tisztelték és szerették; miközben hivatali és politikai dolgokban – talán gróf Tisza István körül eltöltött kezdetei és korábbi hivataloskodása nyomán is – igen zárkózott, titoktartó és kemény maradt. [...]

Itt kell mindjárt mondanom, hogy Ottlik Lászlónak a *Magyar Szemle* egy 1928-as számában közölt magasrendű, ÚJ HUNGARIA FELÉ című bonyolult tanulmánya is igen hatott – ámbár csak közvetve – reám. Mint ahogy az sem volt véletlen, hogy Ottlik László, aki Concha Győzőnél habilitálódott a politikai tudomány vagy áltudomány sikamlós mezején, s aki a miniszterelnökségen osztálytanácsos és említett nagybátyám barátja-beszélgetőtársa volt, szívére ölelte a régi Felvidékről szóló írásomat, azt felolvasta gróf Bethlen Istvánnak is, majd közvetlenül átadta Szekfű Gyulának a *Magyar Szemlében* való és „legmagasabb helyről” kívánt közlés végett. [...]

Hadd mondjak el itt mindjárt még egy lényeges családtörténeti eseményt. Atyám, ki 1920 és 1945 közt a Batthyány utcában lakott, jó barátságban volt számos magas rangú közhivatalnokkal, előkelőséget mímelő főúri ügyvéddel és több testtörtiszttel a Kormányzó Úr környezetéből – számomra kora ifjúságomtól kezdve undorítóan korlátolt és formalista társaság, melyben eleve képtelen lettem volna ama hervatag, úri középosztályi varázslatot felfedezni, amivel Krúdy Gyula, e vízvárosi tájnak ismerője felékesítette ezen alakokat. Egyszer voltam csak atyámmal valamely vízvárosi vendéglőben ilyen urakkal együtt, gondolom, úgy VII. osztályos koromban, de kijelentéseimmel eleve megbotránkoztattam őket – atyám, ki titkon és rezignáltan igen „balos” volt, meg is rótt ezért. Nos, ezen urak most sorra gratuláltak atyámnak, hogy írása a *Magyar Szemlében* megjelent, persze jól tudván bátyjának gr. Bethlen Istvánhoz való szerviensi viszonyáról, s egyben nem tudván, hogy a foglalkozás, hogy ti. „író”, kit és mit takar. Hallottam azután nagy idő múlván, hogy atyám büszkélkedve mondotta, hogy sok rosszat ígérő, haszontalan fiában kellemesen csalódott; bár hát igen rossz tanuló volt, de azért bizton viszi valamire mégis. [...]

Most pedig térjünk át a *Magyar Szemlé*ben való szerepeltetésem társadalomtörténeti következéseire. Ezek ugyanis máig ható kegyetlen érvényességgel meghatározták egész jövőndómet, nem mintha Kornfeld Móric báróék kreatúrája (reformkori magyar szóval: „teremténye”) lettem volna... A *Magyar Szemle* uralkodott 1926–27 óta a Bethlen István társadalom- és nemzetpolitikája által szabályozott magyar szellemi életben; vezéreszméje az elit fokozatos nevelése és öntudatosítása volt, valamint a művelt és józan magyarság felnevelése a szélsőségek végletei közt, egyben megfékezése a polgári radikalizmusnak (Jászi, Vámbéry Rusztem stb.), az intellektuális szociáldemokráciának és persze a földalatti kommunizmusnak is. Semmiféle antiszemitizmus és fajvédelem nem tartozott e kör eszméi közé, hiszen a *Magyar Szemle* eltartói mind a konvertált, nagyburzsoá, zsidó kapitalista osztályból kerültek ki, amely a bethleni konszolidáció éveiben sokban előkelőbbnek, főúribbnak és történelmibbnek érezte magát a született arisztokráciánál. Magam is sokszor hallottam utóbb Kornfeld Móric bárótól a léha, költekező, félművelt és felületes arisztokraták – néha túlzásba is menő – szidalmazását...

Eleinte Kornfeld Móric, megértvén Bethlen István szándékait, s immár roppant érdemeket szerezvén a tudomány és a nemzet szolgálatában – például a pécsi egyetem Pozsonyból való elmenekítése és felépítése terén! –, vegyes irodalmi és nemzetpolitikai folyóiratot tervezett. A szerkesztésnek meg is nyerte a kiváló francia–magyar tudóst, az erdélyi örmény eredetű Zolnai Bélát, aki Kornfeldnek és Bethlennek írt előtervezetében valamely nyelvújításkori analógia nyomán az *Euphorion* címet ajánlotta a folyóiratnak... Bethlen is, Kornfeld is egyetértően azt mondták, hogy ezt azért mégse lehet... Erre hozta Kornfeld Szekfű Gyulát, kiről Bethlen Istvánnak 1919 nyaráról a bécsi Raimund kávéházból eleve kellemes emlékei voltak az ellenforradalmi komité kapcsán. (Szekfű hallgatott Bethlen, Teleki Pál s egyben Angyal Dávid tanácsára, hogy ne fogadja el Kunfi Zsigmond közoktatási népbiztos néki szánt kinevezését a magyar történet pesti tanszékére – mivel a tájékozatlan bolsik és szocik emlékezetében Szekfű csak úgy élt, mint akinek A SZÁMŰZÖTT RÁKÓCZI miatt egykor üldöztetésben volt része.)

A *Magyar Szemle* Bethlen István fővédnökségével s a Kornfeld–Chorin–Weiss-házak képviselőjének, dr Balogh Józsefnek organizációs működése nyomán megalakulván központja lett a megfontoltan haladó magyar szellemi életnek. Rendkívüli szerepét és jelentőségét hangsúlyozták társadalmi reprezentációi is: minden évben négyszer *Magyar Szemle*-vacsora adatott az azóta romba dőlt Hungária Szálló márványtermeiben; megjelenés szmokingban; a menü kiváló és drága, az ár csekken előre beküldendő... 1929 novemberének valamely napjára – mint munkatárs! – én is aranykeretes meghívót és menükártyát kaptam e vacsorára – és felöltvén szmokingomat, fehér selyemsállal övezvén nyakamat, némi félszegség és ifjonti szívdobogás közben meg is jelentem a Hungária halljában, hol is raglánomat a ruhatáros lebontván, aranypikés, frakkos inasok vezettek egy földszinti szalonba. Kissé feszélyeztet, hogy akkor még dús hajam – hihetetlen most elgondolnom is! – kusza és borzas volt a dunai széltől, s hogy az inas csupa-csupa nagy tekintélyű, idősb közéleti férfiú közé terelt, oly férfiak közé, kiket addig csak az újságok fényképeiről ismerhettem. [...] Így hát, bár félszegen, nem minden öntudat nélkül léptem be a nagy szalonba, hol egymást unva és egymást feszélyezve állottak körben a szegény, jó haza akkori jelesei közül a következők:

Chorin Ferenc és Kornfeld Móric báró – akik Weiss Manfréd báró két leányát bírván nőül, sógorok, ezentúl összeszövődött impériumaik révén érdek- és munkatársak s intim barátok voltak; már megjelenésükben is kifejezésre jutott a Mammon imádatának szentelt puritánságuk; mert hiszen távolról sem hasonlítottak a Hatvany, Her-

czog, Kohner, gelsei Guttmann családok elegánsan világias tagjaira, saját kortársaikra és ellenfeleikre. Mindketten középtermetű, inkább szikár, kopasz, sokdioptriás szemüveges férfiak lévén cseppet sem tűntek az 1919–20-as Magyarország legjelentősebb urainak, inkább afféle szerény bankhivatalnokot formáztak. [...]

Gratz Gusztáv ny. m. kir. külügyminiszter is ott állott fanyaron, hátratett kézzel. Ismeretesek a Bethlen-korszak elején folytatott tárgyalásai a dunai államok közeledéséről; Gratz Gusztáv Fleischhacker (Andorka) Rezső katonatiszt társaságában 1919–20-ban Kornfeld báró által finanszírozott, Balogh József által menedzselte dokumentációs fércművet szerkesztett a '19-es kommünről – ugyanakkor kiváló A DUALIZMUS KORA című munkája. Hajdan Jászi Oszkár barátja és társa volt a Társadalomtudományi Társaság megalakításában, akkor még bankhivatalnok, egy szepesi eredetű, szászöldi lutheránus pap fia. Jászi borzasztóan ír róla a müncheni *Látóhatár* 1955/56-os folyamában; emlékezvén az azon az estén igen jó megjelenésű, mégis alattomosnak és ellen-szenvesnek ható G. G. arcára, pillantására villogó szemüvege alól – sokban meg kell utólag értenem Jászi undorát, de talán azt is, hogy gr. Bánffy Miklós és gr. Bethlen István valójában miért is nem szerették Gratz Gusztávot...

Ott állott még monumentális, ellenszenves és nagyképű mivoltával Kornis Gyula, ekkor még piarista, egyet. tanár a filozófiából, vallás- és közoktatásügyi államtitkár; már ismertem A MAGYAR MŰVELŐDÉS ESZMÉNYEI, 1777–1848 című igen kiváló könyvét; ám mind előadói modorát, mind egyéb műveit rendkívül nagyképűnek találtam. Később Szekfű Gyula szűkebb köréhez számíttatván, hallottam, hogy Szekfű sokszor mint szidalmazza Kornis immoralitását, parvenü mivoltát, a Rózsadomb tetejére épített monumentális, zöld márványoszlopú villáját, roppant könyvtárával és vörös bársony szalongszékével... Kornis Gyulának, ki a mostanság „rehabilitált” gr. Klebelsberg Kunó intim barátja és elhatározó kultúrpolitikai munkatársa volt, utóbb el kellett szomorúnni mennie a kitelepítésbe élettársával, Siklóssy Lászlónéval és Siklóssy Lászlóval, a parlamenti gyorsiroda főnökével, a jeles kultúrtörténésszel együtt; valahol a Jászságban senyvedtek egy istállóban; Kornis ezután sosem akarta többé látni Budapestet, és sosem kaphatta vissza csodálatos könyvtárát, melyet vagy szétlopkodtak, vagy egyes részeit usurcapálta a hírhedett Boldizsár Iván.

Azután ott álltak még körben a nagy bordó szalon közepén, láthatóan egymástól undorodva, a kultúr- és társadalompolitikai reprezentáció kényszerétől fanyalognak:

Hardy Kálmán folyamőrkapitány, a Kormányzó Úr másodunokaöccse és kedvence, kivel később, az 1940-es években nekem és Kosáry Domokosnak különös összeköttetésünk támadt – egy magyar–német vegyeskomité tagjaként Hardy tőlünk is történelmi memorandumokat gyűjtött a hazai német polgárság patriotizmusáról,

ott állt még szelíd mosollyal Hegedűs András egységes párti képviselő (gondolom, Borsodból), akit Bethlen nevezett be a *Magyar Szemle* szerkesztőbizottságába – igen rokonszenves, egyszerű, régi magyar szabású úriember volt, s igen finoman hatott a bankurak és kultúrparvenük között;

ott állott hallgatagon és monumentálisan Puky Endre, a képviselőház elnöke, abaúji birtokos, Görgey-sógor, azelőtt Abaúj-Torna vármegye alispánja, Márai Sándor atyjának, Grosshmidt Géza cs. szenátornak, a nagy konzervatív magyar hazafinak intim barátja, művelt és hallgatag ember, a gentrydekadencia méltatlan korában ritka típusa a régi, szolid, magyar vidéki úriembernek;

ott volt a szellemes megjelenésű, világias Miskolczy Ágost koronaügyész és antimarxista theoretikus, az illegális bolsik réme;

és persze ott állott a vendégek fogadására készen Balogh József, a Magyar Szemle Társaság főtitkára, a Kornfeldek, Chorinok, Hatvanyak és Guttmannok híres nevelőjének, Balogh-Bloch Árminnak, a rabbiképző intézet hajdanvolt tanárának mindenre kész fia, keleties arcával, tüntetően angolos modorával, villogtatott sznobizmusával és kibírhatatlan fontoskodásával, amely – mint utóbb megtudhattam – Kornfeld Móric bárót és hitvesét s még inkább Szekfűt oly mérhetetlenül irritálta. Szegény, ellenszenves alak volt, de... de... de... 1944 nyarán borzalmas véget kellett érnie – a Kornfeld–Weiss–Chorin-érdekképviselet, melyet oly híven szolgált, nem vitte magával a privilegizált náci fogság (Astoria Szálló, 1944. március) után Svájcba, majd Portugáliába... Róla szintén kell írnom még részletesen, mint a most életre keltendő társaság egyik kulcsfigurájáról. (Amúgy rendkívüli tudósa volt az ókeresztény irodalomnak – Heidelbergben is tanult Ernst Troeltschnél! –, tőle ered Augustinus ÖNVALLOMÁSAI-nak új, szép magyar fordítása és számos alapvető tanulmány Szent István intelmeiről.)

Ahogy a szalonba léptem, zsenge ifjúságom minden bájával, bár pirulva, magamban féktelen öntudatot érezvén, Szekfű Gyula, ki láthatóan utálta a jó megjelenésű fiúkat és lányokat, mégis kivételt tett olyanokkal, akikben nem érzett túlzott álszentséget, kényszeredett mosollyal, mely úgy fityegett szája szögletén, mint „óraláncon a zszu” (ahogy azt Szabó Dezső írja AZ ELSŐDORT FALU-ban a híres Fiume kávéházi jelenetben „Szeszák Gyuláról”!), oldalt lépve puha kezét nyújtotta felém, és odavont Kornfeld báróhoz, mondván néki nevemet: „Kérlek szépen, ez itt a legfiatalabb, legújabb munkatársunk...” Közben a már említett és még említendő Balogh József az ő közel-keleties fiúkereskedelmi modorával átfont, és körbevezetett az előkelőségek szűkebb körében. Kornfeld báró kedves mosollyal nézett reám vastag szemüvege mögül, és körülbelül azt mondta: „Igen, igen. Nagyon örülök, még majd beszélünk...” A többi nagyság előtt is sorra meghajolván és nevemet susogván, láthattam rajtuk, hogy szinte hallatlannak tartják maguk számára egy tizennyolc-tizenkilenc éves ifjú egyenrangú jelenlétét. Gratz Gusztáv, kivel később sem kerültem semmilyen kapcsolatba, hűvösen elnézett a semmibe; Kornis, akivel a veszélyes 1940-es időkben akkor már mint „neves közíró” kapcsolatba kerültem (nem, nem saját kezdeményezésemre!), ő, e rendkívül művelt, ám mérhetetlenül felfuvalkodott plebejusivadék – atyja Krémer néven papi borbély volt Vácott – kérte a *Magyar Nemzet* jeles és bátor tollú munkatársának látogatását. [...] Egyszóval Kornis gőgösen nézett még akkor félre, ahogy meghajoltam előtte, és odaadta nagydarab, durva kezét, mondván, hogy: Kornis... Chorin Ferenc, aki a nehéz időben és tehetségeim kivirágzása idején szintén megtisztelt élénk és mozgékony bizalmával, többször vendégül látva sváb-hegyi villájában és Andrássy úti pompás termeiben, csontos kezét odanyújtotta, és vizsgálódón felnézve rám, ekkor még kellemetlen ridegséggel azt mondta: Chorin... Hegedűs képviselő úr a régi típusú gentry lekötelőző kedvességével viszonzta bemutatkozásom, még inkább Miskolczi Ágost főügyész, kinek nagybátyámmal szíves kollegiális kapcsolata volt, mivel a bolsevizmus leküzdése végett a miniszterelnökségre osztatta be magát, s még élénken emlékezett rá, hogy nagybátyám mint a minisztertanács jegyzője fogatta el a szerencsétlen Peidl-kormányt (ahogy ez pl. Sándor Kálmán, első Kossuth-díjas írónk SZÉGYENFA című komiszan rossz regényében is taglaltatik, mely alantas mű szégyene a Horváth Márton által kezdett dicstelen szocreálnak!). [...]

E számomra kínos bemutatkozások után úgy helyezkedtem el, hogy félig az előkelőségek köréhez tartozást markíroztam, félig kénytelenül kiemelttem magányosságom és függetlenségem. Egyre több meghívott érkezett – micsoda nevek!, kiálthattam vol-

na Mikszáth Kálmánnal s az ő nyomán a GAVALLÉROK-ban az én sajátos felvidéki mivoltom miatt kedvét lelő Trúdi nénétekkel, ki ha valamely itteni bécsi magyar klubban (Darányinál vagy Deák Ernőnél) kényszerül megjelenni, fel-felsőhajt az ott tündöklést szenvelgő jelentéktelenségek láttán: „Micsoda nevek!... Micsoda nevek!...” Mikor báró Korányi Sándor, a nagy orvos megjelent, általános boldogság és izgalom uralkodott el a termen – Kornfeld báró csaknem letérdelt előtte, s a karjába zárta. Csak később tudtam meg, hogy a Kornfeldek s az orvos és patikus Korányiak a morva Znaim egy Ferenc császár korabeli főrabbijának kissé elágazott, ám a rokonságot sosem feledett unokái. Magam Korányi Sándor kisebbik fiának, Janónak – így tótosan a felsőkubinyi Kubinyi házasság révén – barátja és osztálytársa voltam; anyám Korányi Sándornénak, szül. Kubinyi Margitnak barátnője volt. [...] Aztán jöttek fiatalabbak is, bár közülük akkor még csak a kissé húsosan szép Matolcsy Mátyás agrártudóst, a Verebélyek későbbi vejét ismertem a Bartha Miklós Társaságból meg a Hársfa utcai protestáns diákházból, ahol már sok felnőtt és ifjabb barátom volt, természetesen „balos” rokonszenveim és elsőéves egyetemi – jogi kari – hangosságom, merész szájjártatásom miatt. Gondolom, e magatartásomra, mely kirívó ellentétben kellett, hogy álljon a *Magyar Szemle* egész körének alamuszi, lojális és alázatoskodó szellemével, igen hathatott pl. a *New Statesman* brit munkáspárti hetilap rendszeres olvasása a Baross utcai Fővárosi Könyvtárban (azelőtt gr. Wenckheim-palota). Ott olvastam gyakran az elragadóan szemtelen két Romilly fiúról, akik bár Winston Churchill – akkoriban Sztálin elvtárs által többször megbélyegzett, gátlástalan háborús uszító – unokaöccsei s a legrégebb francia-normann arisztokrácia elkényeztetett kölkei voltak, mégis élére álltak az oxfordi ifjúkommunista mozgalomnak, leköpdösvén a hősi emlékeket, letépdösvén a koszorúk szalagjait stb. Mindezt csak azért említem, mert az akkori előkelő vagy sznob Budapesten az „Oxford-boy” fogalma – lásd Balogh József vagy Kornfeld báró és köre – bizarr módon egybeesett a legkorlátoltabb konzervativizmussal. [...]

Nos, ahogy ott álltam oldalvást a mindjobban megélénkülő szalonban, ahol időnként már a zord és barátságtalan képű Szekfű Gyula is tettetett mosolygásokra kényszerült, a Hungária Szálló bordó és mélyzöld szalonjaiban egyre több *Magyar Szemle*-munkatárs gyülekezett: miniszteriumi tisztviselők, szakemberek, bankemberek, egyetemi nyilvános, rendes és magántanárok (a „magánkívüli tanárok” rettenetes kora még csak elközelgőben volt ekkor, de nem érkezett el!), konzervatív agrárszakemberek s a mértéktartó földreform hívei, antibolsevista és antikommunista stréberek, művészet-történészek stb. stb. – szóval az egész akkori félhivatalos magyar értelmiség, melyet a *Századunk* oldalairól nem titkolt irigységgel szemlélt Vámbéry Ruzstem. Itt láttam először közelebbről a még Bécsben elménckedő Eckhart Ferencet, aki Szekfű Gyula utóda volt m. kir. külügyminiszteri tanácsosi minőségében és Magyarország képviselője a Haus-, Hof- und Staatsarchivban; itt láttam először közelebbről az akkor még kokett, bizarr férfiszépségében hivalkodó Gerevich Tibort, aki a római Collegium Hungaricum igazgatójaként kínos nőbotrányok hőse volt, és Budapesten a pápa (XI. Pius, szül. Achille Ratti) intim barátjának, Mussolini főtanácsadójának s a hírhedt Sarfatti asszony cicisbeójának számított. Gerevich Eckhart Ferencsel – hallhattam oldalról fél füllel – éppen egy pompás bankettéről s a menü végén felszolgált csodás csokoládétortáról folytatott mélyreható eszmecserét, miközben másfelől Kornfeld báró a mezőgazdasági proletariátus fokozott kivándoroltatása mellett emelt szót, illatos, drága szivarjával hadonászva és X-dioptriás szemét villogtatva egy komor tekintetű, szavait áhíttal hallgató úriember előtt. Itt láttam a hangsúlyozottan katolikus jellegű Tóth Lászlót és a

szintén nagyon katolikus Eckhardt Sándort, Eckhart Ferenc más névirással ellátott bátyját, kinek a francia forradalom magyarországi hatásáról írott és a Martinovits-összeesküvést gyalázó művét már ekkor élénken utáltam (ugyanígy undorodtam a *Magyar Szemlében* megjelentetett írásaitól is André Gide stb. ellen, ahol a fő argument úgy szólt, hogy Gide kommunista lett, és ezért rossz író, s hogy Gide-et nem titkolt homoszexualitása vitte a kommunizmusba, és Gide különben is hugenotta, tehát eleve nem lehet a francia szellem teljes értékű képviselője – hiába is ünnepelte őt Ernst Robert Curtius az új francia szellem egyik megjelenéseként! Hiszen Szekfű Gyula is a HÁROM NEMZEDÉK-ben azért haragudott Bergsonra és Siegmund Freudra, mert zsidók, nem véve tudomásul, hogy Bergson például a modern francia katolikus újjáéledés és istenkeresés előhírnöke volt!). És itt láttam először Genthon Istvánt, az akkor még pályáját kezdő művészettörténészt is, kivel egy életen át laza, szívélyes barátságban maradtunk, és itt láttam a Kornfeld báróékhoz ekkor rejtélyesen oly közeli külpolitikai újságíró, Frey András, ki utóbb a komplikált díszvacsorán az asztalvégen szomszédom lett, és akinek bájtalan orcáját, mellyel állítólagos természetes atyjára, az ismert nemzeti íróra, Surányi Miklósrá (EGYEDÜL VAGYUNK I–III.), az idő tájt a *Budapesti Hírlap* főszerkesztőjére emlékeztetett, boldog pirulás öntötte el, midőn azt mondtam neki: „Kérlek, rendkívüli érdeklődéssel olvastam a *Magyar Szemlében* kb. 3 hónapja a New York-i földalatti gyorsvasútról szóló alapvető cikked, valamint egyéb eszmefuttatásaidat gazdaságpolitikai kérdésekről a *Budapesti Hírlapban*...” Ettől fogva a különféle intim magas körökbe és finánckapitalista régiókba a hátsó lépcsőkön bejáratos Frey András engem – tavaly New Yorkban elkövetkezett haláláig – rendkívüli tehetségnek tartott és irigyelt, ami persze nem akadályozta meg abban, hogy egy-egy nagyon „balos” későbbi tanulmányomért különféle középutas hetilapokban és álneokatolikus közlönyökben (ezek mind-mind Kornfeld Móric báró jóvoltából kíváncsok a nyilvánosság felé!) fel ne jellentsen a bárónál, kívánván megrovásomat. Frey András atyja jómódú gabonabizománnyos volt, ő maga a nagykapitalizmus jellegzetes, hűséges zsoldosa, ideológiájában is; így eleve sértésnek találta, ha valaki nem szereti a nagykapitalizmust s a pénzarisztokráciát, melyet ő holtáig becsülettel szolgált...

Itt láttam még a kavargó tömegben a felém monokliján át barátságosan intő Ottlik Lászlót, akinek itteni megjelenésemet köszönhetém; itt láttam először véle ellentétben nagydarab s valamely okból sántító bátyját, az angolos modort szenvedő Ottlik Györgyöt, aki vezető külpolitikai szakértő volt hazánkban: a *Magyar Szemlével* társult két nyugati nyelvű folyóirat főszerkesztője és a *Magyar Szemle* külügyi rovatának írója. Gr. Apponyi Albert köréhez tartozott, és kísérője volt leányának, Apponyi Júliának, kinek egy-egy opera-előadás szünetében mindég frissítőket hozott, nehéz testével és rossz lábával átküszködven magát a tömegen. Még homály takarta ekkor a kb. 1938–39-re elkövetkező fordulatot, hogy a *Magyar Szemlé*nél majd én öröklöm meg Ottlik külpolitikai rovatát, azt szentelen álelőkelőségéből átfunkcionálván merészkedőn antináci, nyugatszlav és szovjetbarát fórummá, ahogy ez Juhász Gyula politikai antológiájából (URALKODÓ ESZMÉK MAGYARORSZÁGON, 1939–1944) is kitetszik, egyben nem törődve a hivatalos külügyminisztérium utasításaival, melyek követését s a báró Apor Gábor államtitkárnál teendő rendszeres informatív látogatásokat nekem mind Szekfű, mind Ottlik oly nyomatékkal ajánlották. (Apor Gábornál soká kellett várnom; szemlékre való megjegyzései zavarosak és gátlóak voltak, úgyhogy hallgatagon elmelőzttem ezen üres fontoskodást, mely Ottlik előkelőségek köztéből következett.)

Itt láttam azután még a sűrűsödő tömegben – melyben jellegzetes módon nem is volt született arisztokrata avagy művelt, nyugatos középnemes, gentry, mint amely

embertípus olyannyira tündöklött a reformkorban s a kiegyezés korának első kétharmadában! – a sajnos pályáját félbehagyott nagy erdélyi történész, a majdan kelet-magyarországi kitelepítésben elaggó Asztalos Miklóst, kinek Wesselényi-tanulmánya oly igen hatott reám már pár évvel korábban is, és akit ismerhettem már az Erdélyi Férfiak Egyesületéből és a SZEFE-ből, melynek Vilmos császár úti klubjába már 1928 óta el-eljártam eszmecsere, ivás és olcsó vacsorázás végett...

Láthattam, szerénykedően s még szinte ismeretlenül a selyemtapétás falhoz támaszkodva, hogy a készülő estély igazi középpontja voltaképp nem is a fanyar és kelletlenségét nem titkoló Szekfű Gyula, hanem Kornfeld Móric báró volt... Sokan-sokan tömörültek felé, hön vágyván „a nemzet bárójának” (Milotay István!) egy-két szavára, feltétlen kedves megszólítására – kik is voltak ezek, nem tudnám már mind elősorolni... Láttam és fél füllel hallhattam a bárót, hogyan prelegál, docíroz, tanácsokat ad, egyformán kiismerve magát a szójatenyésztésben és a trágyázásban, a vetésforgók körül és a kis- és középbirtok problémáiban avagy a kath. egyház sürgetővé vált agrárpolitikai nehézségeiben... Hallhattam, ahogy most is ellene mondott a földreformnak, legfeljebb a felszeg magyarországi angломánia igényei szerint a farmer- vagy az örökberleti rendszer jövendő bevezetését látszott koncedálni. A tömeg ezalatt a szalonban egyre sűrűbb lett, mintha csak a halódó történelmi Magyarország összes stréberei és szolgálatai ide gyűltek volna... Szekfű Gyulában, aki unottan beszélt egy-egy férfiúval vagy hajlongó ifjúval, nem Magyarország mostanság – 1928–29-ben! – kibontakozó legnagyobb történetíróját látszottak tisztelni, inkább a hozzájuk hasonló szervilis embertípust látták, a mindenkori hatalom készséges ideológiai kiszolgálóját, gróf Bethlen István szellemének és intencióinak vélelmezett közvetítőjét. Mert hát micsoda különbség volt valójában Bethlen és Szekfű egyénisége között! – erről itt bővebben sajnos nem lehet szólanom...

Most Szekfű Kornfeld báró és Balogh József társaságában egyre közelebb oldalgott a szalon bejáratához; a beszélgetés zsongása és várakozásteli feszültsége mintha tetőpontjára hágott volna. Az urak izgatottan nézték órájukat, s én láthattam, ahogy Kornfeld báró ugrásra készen áll, ahogy Balogh József mintha előre gyakorolta volna a mély meghajlást, s ahogy Szekfű Gyulának mongol faji jegyekkel vegyített, teknősbékaszerű, okos és komoly feje mintha máris előrefeszült volna a bejárat felé, melyet két kék frakkos, fiatal pincér – arcukon az ünneplő úri osztály iránti mélységes osztálygyűlölettel – keretezett... A maître d’hotel, egy idősebb frakkos közeg ekkor diszkrétén odalépett Balogh Józsefhez, aki joggal úgy tett, mintha ő lenne az egész ünnepség házigazdája, és mélyen meghajolva valamit susogott neki. Balogh és Kornfeld báró erre nyomban előrerohant a hall felé, a bávatagon ácsorgó Szekfűt magára hagyva – s lám, már jöttek is vissza gróf Bethlen Istvánt, Magyarország miniszterelnökét két oldalról diadallal közrefogva. Reá vártunk hát oly leküzdhetetlen izgalmak közepette!

Bethlen egyedül érkezett, nem kísérte sem akkor még hű titkára, Durugy Ferenc az ő kimért és hangsúlyozott eleganciájával, sem Pásint Ödön, aki oly döbbenetesen hasonlított a három Bethlen fiúra, és kiben a beavatottak Bethlen Istvánnak egy unitárius papnétól született szerelemgyermekét sejtették – látható tény volt, hogy fiaként szerette, és sosem engedte el közeléből, mint másik titkárát, Durugyt. A szalon zsongása egyszerre elnémult, ahogy végtelen egyszerűséggel, komolysággal belépett a szegény Magyarországnak gróf Tisza István mellett legnagyobb és legtragikusabb államférfija. Igen, Bethlen Istvánból akaratlanul valami hidegség áradt, nem éppen szenvtelenség vagy szenvedélytelenség, inkább megfoghatatlan hűvösség, amely semmiképp sem volt a világgal vagy a környezettel szembeni fölénynek vagy közönynek nevezhető.

Nagybátyámtól tudom – ki néki régi magyar fogalmakkal élve „serviense és familiari-sa” volt –, hogy hideg, szürke tekintetétől megremegtek miniszterei, s ha a minisztertanács előtt vagy után egy-egy beszélgető csoporthoz közeledett, minden kedélyeskedő anekdotázás menten elhallgatott. Most is elnémult a társadalmi locsogás és fontoskodás e hivatali, közigazdasági és tudományos stréberekből – többnyire mégis az akkori Magyarország legértékesebb embereiből – álló társaságban; mindenki kinyújtott nyakkal figyelt a bársonyfüggönyös bejárat felé, ahol Szekfű, Balogh és Kornfeld báró kíséretében megjelent Bethlen István alakja. Finoman formált, jellegzetes, kopasz fején meg-megvillantak a kristálycsillárok fényei, sovány arca szinte barna volt a hétvégi sporttól és „outdoor” időtöltéstől (feudális passziók: tenisz, vadászat, lovaglás)... Hideg pillantású kékesszürke szemében most nem látszott a nála feltételezett ridegség, mely állítólag úgy megdöbbenette minisztereit, kik hivataluk birtokában olykor hajlamosak voltak feledni, hogy nem önfényű csillagzatai a honi politikának, csak Bethlen István teremtményei és eszközei. Amúgy e zárkózottságában is oly vonzó, puritán és szerény nagyúri jelenség a hozzá közel állókban: párthíveiben és munkatársaiban – hallhattam már előbb is – mérhetetlen csodálatot, lelkesedést és hűséget ébresztett. Ez a pátosz és étosz lüktet felénk Kuncz Aladár FELLEG A VÁROS FELETT című művének lapjairól is, ahogy ott a nagy író – persze fedőnévvel ellátva – a Mezőségért, a székelységért, az erdélyi magyar parasztságért és középosztályért aggódó fiatal államférfiről beszél; de így emlegette őt nékem már ifjúi pályám derekán Lukinich Imre is, aki pozitivistá módon, szépítés nélkül összeállította a bethleni Bethlen család monumentális történetét, hogy ti. Bethlen István aurája mindenkire mérhetetlen hatással volt. Valószínűleg ezért ír gr. Károlyi Mihály, az emigráns publicista is oly őszinte gyűlöléssel róla, ki véle, Károlyival szemben oly nemesen viselkedett, bár benne s apósában, ifjabb Andrassy Gyulában látta Magyarország romlásának démonait. Amikor Andrassy, maga mögött a két sikertelen királypuccs büntudatával meghalt, Bethlen István nem ment el személyesen részvétét jelenteni az özvegyhez, nem vett részt a halotti menetben sem, csupán Bethlen Margitot küldte rövid kondolenciára. Ám mikor Károlyi nevelő- és mostohaanyja, gr. Pálffy Géraldine az egyik Szentkirályi utcai Károlyipalotában haldoklott, s külön kérte Bethlent, mint is láthatná szeretett nevelt fiát, a Mihált (sic!), Bethlen salvus conductust adatott Károlyinak, és lefüggönyözött autón három-négy rendőrautó kíséretében hozatta Budapestre Magyarország pusztulásának e démonát! Károlyi kb. négy napig tartózkodott mostohaanyja betegágya mellett annak haláláig, majd visszavitték Bécsbe, mivel az, hogy a temetésen magát közszemlére tegye, már mégsem engedélyeztetett. (Így hallottam ezt barátomtól, gr. Révay Istvántól, ki egykor szintén a Szentkirályi utcában lakott, és mint gróf a grófhhoz bejáratos volt e „magasabb” körökbe.)

Bethlen ezen az estén kissé kopottas, régibb szabású szmokingot viselt, mely még inkább kiemelte szikár, inas és rugalmas alakját. Ahogy beljebb jött a szalonba, Szekfűhöz, Balogh Józsefhez és Kornfeld báróhoz, mind odatorlódtak az urak, akiket felszeg bejövetelemtől láthattam, s akiknek Bethlen most sietve sorra kezét adott. Azok mélyen – talán túlságosan is mélyen – meghajoltak; emlékszem például, mint hajolt szinte földig a kicsiny, gnómszerű báró Chorin... E férfiak most áthatolhatatlan gyűrűként vették körül Magyarország miniszterelnökét, kimutatván, hogy a minden hibájával és tévedésével együtt is oly nagy államférfi kizárólag az ő tulajdonuk. Igaz, maga Bethlen se mutatott „intellektuális” és „polgári demokrata” hajlandóságot, hogy körbejárva a két szalonban mindenkivel kezét rázzon – ezt még saját Egységes Párt-

ja híres klubjában, a Múzeum mögötti Esterházy-palotában (mely utóbb Tildy Zoltán közt. elnök és neje botrányokkal, különös fordulatokkal szomorkodó székhelye lett – gondoljunk csak Péter János kabinetfőnökségére és Mihályfi Ernő sajátos szerepére!) sem tette meg soha, avagy csak nagyritkán. Az volt mindig az érzésem – nékem a tőle korban és rangban oly távol állónak –, hogy nem is annyira feudális göggel van tele, ám eleve utálja a hajlongó strébereket, akiknek közreműködésével természetesen élt mint államférfi és mint pártvezér, tipikus és végzetes magyar (úri) realizmussal, mert hiszen mindig is hiányunk volt pozitív – „országépítő” – elemekben, így kellett legyen ez gróf Tisza Kálmán és Tisza István kormányzásával is... Persze hogy a kormánypártok mindig is tele voltak vegyes és selejtes elemekkel; így volt és így van ez máig mindenütt a világon; az elitben való hiány nem magyar sajátság. „Szegény ember vízzel főz”, ez kellett legyen szegény jó Bethlen kétségkívül hibákkal és hiányosságokkal bővelkedő kormányzásának alig tagadott maximája is.

Most körülvették, mint valami zárt, thébai falanx az említett urak Bethlen Istvánt a szalon közepén. [...] Ott voltak körötte Szekfű és a mindent menedzselő Balogh József mellett legelébb is Kornfeld Móric és Chorin Ferenc bárók, mindketten a br. Weiss Manfréd-konzern vezetői, Kornfeld még hozzá a legnagyobb magyarországi nagytőke főtanácsadója mindennemű egyházi, kulturális, egyetemi, főiskolai és irodalmi ügyekben – tehát nem is volt olyannyira oktalan azon udvarlás, amivel a „nemzet bájóját” körülrajongták mindennemű egyetemi tanárok és hasonló elemek, kiknek a „tudomány, művészet és költészet csupán áru” volt. Azután itt állt a fél szalont szinte betöltő behemót nagyságával Hóman Bálint, ki ekkor még nem fedezte fel önmagában Gömbös Gyula iránti végzetes rokonszenvét, s aki a Darányi-rokonság révén – melyből e kispolgári eredetű kiváló férfiúnak mind anyja, mind felesége eredt –, valamint Darányi Kálmán miniszterelnökségi államtitkárral, Bethlennek később galád árulójával való unokatestvéri viszonya által maga is szorososan tapadt a tágabb Bethlenkottériához, nem szólván arról, hogy gr. Klebelsberg Kunó kreatúrája és híve volt... Gratz Gusztáv mintha most is kissé apprehendált volna Bethlenre, közel és mégis oldalvást állott a márványkandalló tövében, ám feltétlen észrevehetően – és szegény Jászi ellenszenvét feltétlen kiérdemelten. Azután igen-igen jelentősen ott állott még Bethlen és Szekfű legközelében a szép lelkű és finom hangú Ravasz László ref. püspök, akit joggal tarthattunk a Bethlen-ház házi főpapjának. Már Kolozsvárott mint teológiai tanár és erősen társadalmiaskodó lelkészi férfiú is kezdettől intim barátja lett az ifjú Bethlennek, aki tegezéssel tüntette ki, holott az erdélyi arisztokraták, bár a legszegényebb köznemessel és derék székellyel is tegeződtek – hallhattam –, papi emberrel soha, mivel az a báró s a gróf tisztartója volt lelki dolgokban, az úri háztartás tagja, a jobbágyság és szegénység rendbentartója. Tudtam – bármi ifjú voltam is még! –, hogy Ravasz László mily galádul támada Ady Endrét egyházi és nemzeti közlönyökben például *Alef* álneven... (Távoli református atyafiságunk vénkisasszonyi tagjai gimnazista koromban néha elvittek délutáni istentiszteletekre a Kálvin téri templomba; ott hallhattam Ravasz László finom és művelt igehirdetéseit, amelyek mesterkélttségükkel sajnálatosan nem gyűjthették fel a hit vagy a megtérés szelíd lángjait szívemben – az egész főpap rám rendkívül affektáltak hatott. Nem mintha enyhébb véleménnyel lettem volna ez időben a katolikus igehirdetőkről: Sík Sándort például éppúgy túlzottan patetikusként találtam. Abban a korban voltam, mikor semmi sem elég jó és tökéletes. Eszméim, ha egyáltalában voltak vagy lehettek ilyenek, mind-mind a múlthoz kötöttek; ami pedig a közelmúltat s a jelent illeti, mindennek nyomban megláttam a fonákját.)

Hadd folytassam még e történelmi tablót: kik is vették körül – akkor és ott – Bethlen Istvánt. Például Hegedűs Kálmán és Révész Imre debreceni theol. tanár és egyháztörténész, akkor még nem népi demokratikus keresztyén, ám Ravasz László és Szekfű Gyula intim és példának mutogatott híve: ugyanígy Miskolczy Ágost főügyész, ki hevesen magyarozott valamit a miniszterelnöknek Kornfeld báró buzgó helyeslése közepette – alighanem egy újabb illegális bolsevik akció leleplezésével untatták szegény Bethlent... Aztán ott állott közel, hatalmas termetével szinte elzárván a Bethlen felé vivő utat Ottlik György, kivel ezen az estén a nagy Szovjetuniót illető kisebb összeszólalkozásom támadt, ámbár számomra feltétlen pozitív eredménnyel zárult. Ott terjengett továbbá még pl. Domony Péter bankügyvéd, Kornfeld bárónak anyja révén unokaöccse, ki ez idő tájt valósággal megremegtette a magyar külpolitikai tájékozódást AZ ANGOL IMAKÖNYV REFORMJÁRÓL értekező cikkével.

Ott állott még tolavón kissé, Bethlenbe félig hátulról belékarolva Frommer Rudolf, a Frommer és Tsa Fegyvergyár tulajdonosa, akinek A KORSZERŰ FEGYVERGYÁRTÁS REFORMJA című alapvető érdekű cikkét készséggel közölte a más ügyekben oly igen kényes Szekfű Gyula – Kornfeld báró és Balogh József nyomatékos kérésére. Ezeknek és más hivatalos férfiakkal, így Kornis Gyulának fontoskodó tülekvése Bethlen körül, megvallom, bizonyos viszolygással töltött el – ez is valami végzetes gátlásként hatott utóbb államférfiúi pályámon, hisz a sikerre törő vagy már sikeres államférfinak eleve el kell vetnie magától a jó ízlés gátlásait, ahogy a közönség körében sikerre, elismeretésre törő tudósoknak, egyetemi tanárnak is – mint Szekfű Gyula is gyakorta megtette... (Mily elsomorító ez ama komoly és komor férfiúnál, kinél nagyobb történetírója még nem született Magyarországnak, erről meláztunk nemrég az én szeretett, régi, igaz lelkű Benda Kálmán barátommal a bécsi Haag kávéház árnyas kertjében, esett, szomorú fejekkel!)

Tehát: ott állott Bethlen István az őt körülvevő közéleti nagyságok áthatolhatatlan gyűrűjében, a márványkandalló előtt, finom, hosszú ujjai között füstölgő cigarettával, kissé hátravetvén jellegzetes, kopasz fejét – mely tartás csak még jobban kiemelte sárra merész vonalát s tömör bajuszának egyéni különlegességét –, és hallgatta Kornfeld báró nyilván okos előadását és Miskolczy Ágost főügyész mindég és mindég a bolsevista veszélyre utaló, izgatott mondatait. A szalonban kívülük alig is beszélt más, a jelen lévő nagyszámú intellektuális, kis- és nagypolgári stréber akarnok ihletetlen hallgatott... Magam, a tizenkilenc éves ifjú, ki – szinte hihetetlen! – egykor valék, oldalt támaszkodtam a fehér-lakk és bordó-arany tapétás falnak, átszellemülten nézve a régi dicső és a mai szenvedő Erdély iránti olthatatlan rajongással szívemben az egykori Magyarország legnagyobb és legtragikusabb államférfiát. Már ekkor is szinte csupa-erdélyi és „keleti magyar” barátom volt, viharzó ifjúságom társai és tanúi: a teljes ragyogáshoz azóta sem juthatott Gyöngyössi István, a korán elhunyt Gyulai Pál, a szerencsétlen báró Kemény Gábor, a mérhetetlen naivitású és komoly Imreh Tibor, a lelkiismeretes Megyeri Béla, majd öccse, a jeles szobrász, Megyeri Barna, a különféle Jancsó fiúk és sokan az EFE-ből és SZEFE-ből. Már ekkor is vitázó és szerető barátságába fogadott a feledhetetlen Pásint Ödön s a be nem teljesedett Asztalos Miklós; majd nem sokkal ezután, alighogy megzendült közírói hírem, bevontak körükbe Bethlen Istvánnak atyjukhoz semmiképp sem méltó, ám mégsem felelőtlen fiai: András és István – a harmadikat, Gábort, ki folyvást külhonban szolgálta a hazát, nem ismerhettem. Soha senki, de senki nem vetette szememre „idegen” eredetemet és szlávos nevetem, hisz Erdélyben a „fogadott magyarok” – hogy az 1790–91-es évek szép kifejezését használjam – eleitől fogva mindig is egyenrangúnak s a haza fiainak számítottak. [...]

Mivel szomorú gyermekkoromtól és zavaros ifjúságomtól kezdve balvégzetű csillagzat alatt születvén (a Halley-üstökös uralkodott az égen világrajöttemkor, mely háborút, vért és halált jelzett), hajlamaim és olvasmányaim nyomán „politikusként”, „államférfinak” készültem, és mivel egész meghasadt rokonságom körében csak politikáról és történelemről hallhattam, így most felívelő pályám kezdetén, a Hungária szalonjában is átszellemülten és meghatottan néztem Bethlen István felé. Magát a rendszert különben, amely nevéhez vagy a Kormányzó Úr nevéhez kapcsolódott, és sokban „kinyomata” (a német „Ausdruck” reformkori magyarítása!) volt Magyarország összes nyavalyájának, természetesen élénken utáltam. Láthattam a rendszer egyes törtető figuráit s ezek még ifjú előképeit felnövekvő osztálytársaimban a különféle zsúrokon, routokon, estélyeken, ahol természetesen én is megjelentem, mivel egy pillanatra sem tagadhattam meg osztályomhoz való tartozásom; inkább azon belül játszadoztam, valahogy úgy, mint a XVIII. században a forradalom előkészítői vagy az Andrássy-, Károlyi-kottéria játszott a baloldallal, a szociáldemokráciával és a kommunistákkal, amely klikket – tudatosabb lévén – hamar megutáltam. A rendszerrel, melynek bázisa volt a piarista rend és gimnázium a Belvárosban, már kegyesrendi növendékként sem éreztem közösséget, bár másfelől tizenkilenc-húsz éves koromban izraelita és valóban baloldali-proletár ismerőseim immár megérezhették bennem, hogy nem vállalhatom a legvégletesebb következményt: az osztályomból való kilépést, az illegalitásba és a rendszert aláásó aprómunkában való alámerülést a „*Dögölj meg, apám – dögölj meg, anyám!*” végleteiig... Már ekkor éreztem magam iránt s később majd még inkább a „népies” (paraszti vagy álparaszti, álkuruc) vagy az izr. és „proletár” (álproletár, inkább kispolgári) bizalmatlanságot. Ugyanezt éreztem később Gyöngyössi Istvánnal együtt, a *Századunk*, Vámbéry Ruzstem stb. környezetében is – ahhoz gazdag grófnak kellett az embernek lennie, hogy „balosságát”, mint Károlyiét, elfogadják. A sznobizmus és politikai törtetés jól ismert válfaja ez, mely Nyugaton ma is fel-felliheg.

El kell itt mondanom még, hogy Bethlen Istvánt már előzőleg ismertem „látásból”. Láttam ugyanis távolról véghetetlen magányosságot árasztó sétái közben néha a budavári Bástya sétányon: merev, angolos eleganciájával, shetland felöltőben, keménykalappal, karján összecsavart esernyővel. Emlékeztem még, mint kiáltottak fel ugyan ezen Bástya sétányt fürkészve a reformkori ifjak, ha meglátták ott zordon egyedüllétben föl-alá járni, úgyszintén angolos civilben, gr. Széchenyi Istvánt: „Íme: a magyarok Istene.” Bethlen István lépteit nem követte soha efféle patetikus elragadtatás – ki is gondolt reá magányos éjszakáin, szüntelen tanulás közepette vagy nyolcvan cigaretta gőztorlatai közt, mit tesz e hanyatló kor legnagyobb magyarja nemzetéért, hogy hazáját a teljes megsemmisüléstől megmentse. Már talán előbb, úgy 1928–29-ben vagy később is láttam Bethlent az Egységes Párt klubjában nyáridőben. Nagybátyám feleségének, Janka néniének („a Janka egy lehetetlen nő”, mondták szegényről az egész magyar-tót-sváb-olasz stb. rokonságban) valahogy rokona volt oldalról Rubinek István, az Egységes Párt üv. klub elnöke, ily révén bemehettem én is szíves fogadtatást találva az Egységes Párt klubjába, illetve részt vehettem félnyilvános pártvacsoráin, ahol kritikus szemmel és tiszteletlen érzésekkel láthattam mindazon jelentéktelenségeket, akikkel Bethlen fölényesen kormányozta Magyarországot. Itt láthattam közelről ama Pekár Gyulát is, aki ifjan Mikszáth, illetve a Singer és Wolfner környezetében kezdte pályáját enyhén pikáns, franciás novellistaként, majd közel kerülvén Herczeg Ferenchez, a Petőfi Társaságban jutott pódiumhoz. Közben, e vacsorák alatt Szabó Dezső ígését mormoltam magamban – „Pekártalanítsuk a magyar irodalmat!”, e tiszteletlenség-

get néhány újságírónak és konzervatív diákvezérnek is megsúgva – egyetlen „úrifíú” se volt közöttük! –, azzal nagy röhögést keltvén. [...]

Pekár különben igen elegáns, kisportolt, nagydarab, teljesen kopasz úriember volt, szépen gondozott, „magyaros”, ősz bajusszal, rendkívül jó modorú és igen korrekt – ám mint író, hát istenem, teljesen jelentéktelen, bár valahogy a jelentősebbnek hitt Justh Zsigmond barátja és kortársa volt. Csak hogy tudjátok, szeretett ifjú híveim, Pekár Gyula állt modellt túlságosan is tökéletes atlétatermetével a – gondolom – Zala György alkotta Arany János-szobor Toldit ábrázoló mellékalakjához, ami az én gyermekkoromban még köztudott volt. Atyám gyakran viccelődött azon, hogy Pekár az Egységes Pártból jövet naponta megcsodálhatja tulajdon atletoid tökélyét – más ügye maradt neki. Tehát itt, az Egységes Párt vacsoráin, a nagy, patkó alakú asztal lehető legvégén ülve láthattam teljes egyszerűségében Magyarország legkülönb államférfiját; közvetlen puritanizmusa és „úriembersége” elbűvölt és őszinte csodálatra készítetett, miközben joggal felháborodtam az őt körülvevő sok-sok marhán és buta magyaron – mert hisz tudni való, hogy nem minden magyar ember művelt, jellemes és okos... Ezek itt mind-mind konjunkturisták és korruptak voltak, s a nagy államférfi, mint már akkor is tudtuk, bőven adott alkalmat nekik a korrupcióra, üzletekre stb. (De hát oly tiszta, puritán és ragyogó volt-e Masaryk és Beneš Csehszlovákiája, melyet baloldalunk úgy tisztelt, s amelyet én is, bár módjával, szintén tiszteltem?!) Egyszóval itt láttam Bethlent tavaszi és kora nyári estéken homokszín vászonruhában, hűvös barátságossággal beszélgetni, aztán magányosan, testőrök és detektívek nélkül távozni, ahogy puha szalmakalapját feltéve minden kíséret nélkül elindult fel a Várba. Milyen egyszerű volt s mégis milyen méltóságteljes, minden kelletés nélküli! Mennyire európai és mennyire magyar tudott egyszerre lenni.

Csak közbevetőleg: az említett Rubinek István a korábban elhunyt Rubinek Gyulának, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) híres, hírhedt főtitkárának, majd az ellenforradalmi kormányok földművelési miniszterének, a kiherélt kiscgazdapárt megalkotójának, a földreform teljes meggátlójának öccse volt. Rubinek Gyula nem volt cseh származék, mint hitték; tót nevű, Bars megyei, szerény birtokú nemesi családból eredt, s mint agrárszakember a nagybirtok rendíthetetlen hitvallója volt, rendkívül tanult, tipikus konzervatív úriember, aki minden parasztmozgalomban, minden földreformban Magyarország végzetét látta. Igen-igen progresszív, bár teljesen passzív atyám és a progresszió s a liberális konzervativizmus közt szelíden ingadozó nagybátyám nagyra tartották kormányzati tehetségét. Nagybátyám kiváltképp sajnálta – talán opportunisták okokból is, hiszen a két Rubinek testvér rokona volt –, hogy utóbb az ingatag lelkű gr. Teleki Pál, nem pedig Rubinek Gyula lett Magyarország miniszterelnöke; mert hát Rubinek nélkül nem lehetett volna a középbirtokos kiscgazdák antiszocialista tömegéből az 1919 utáni rendszer alapépítménye. [...]

De most, az asszociációk kataraktáiból felmerülve, legfőbb ideje visszatérnünk a Hungária-beli vacsoraestélyre!... Tehát ott állott Bethlen István a márványkandalló előtt, kezében hosszú, sajátos cigarettaszipkával. Körötte ott álltak az 1919 utáni Magyarország régi-új elitjeinek választottjai, a régiből nem teljes értékkel élő új uralkodó osztály tagjai, akiket irigykedve úgy utált Erzsébet kávéházi emigrációjából Vámbéry Ruzstem, messziről Jászi Oszkár, maguk is egy régi-új elit fároszaiként kezdvén megtört pályájukat. [...]

Most megjelent a maître d’hotel, egy kb. hatvanéves, komoly és előkelő férfiú, őszes, elválasztott hajjal, kis angolbajusszal, aranygombos, aransujtásos frakkban – általa-

ban ezen újabb angломán korszakában szegény jó hazánknak sok helyütt utánozták a londoni eleganciát – sajnos nem a párizsit, sóhajtom utólag, nyöszörögtem magamban egykor... A maître d’hotel arcán már elsimultak londiner-, lakáj-, liftboykorának viharzó érzelmei; az uralkodó osztály tagjának számított maga is, legalábbis oldalról, miként a megyeházi hajdú, a főszolgabíró ajtónállója, a minisztériumok és bankok főportása, a rendőr és csendőr főtörzsőrmester, az egyetemi vagy gimnáziumi pedellus, a bankhivatalnok, kinek apja-anyja még külvárosi proletár volt, ám ő már bekerült az úri körökbe, s nemsokára cégvezető lesz stb. Igen, a maître d’hotel sima és szinte miniszteri tanácsosi arcán már semmi sem látszott azon érzelmekből, ahogy alantasabb beosztású korában és jóképű kültelki proletárfiúként irigyelte a grófokat, bárókat, bankárokat, huszárönkénteseket, a léha és gazdag úriúrukat és mindenféle demimonde-okat, akik Herczeg Ferenc regényeiben és színdarabjaiban (pl. A LÁP VIRÁGA) maguk is éppen itt, a Hungáriában mutogatták magukat. A maître d’hotel odalépett mély meghajlással Balogh Józsefhez, s nyilván azt susogta: „Tálalva van” – Balogh József erre odalépett Bethlen Istvánhoz, és úgyszintén mélyen meghajolva rebegett neki valamit. Bethlen, jól láttam, szokása szerint felhúzta szemöldökét, és tétován körülnézett, kissé eltartván magától kivételes méretű cigarettaszípkáját. Chorin Ferenc a kandalló párkányára ágaskodott, s elvett onnét egy kristályüveg hamutartót, rikácsoló, agresszív hangján mondván, hogy mindenki hallja: „Parancsolj, kérlek, kegyelmes uram.” Kornfeld Móric báró szivarjának egy ifjú lakáj tartott oda egy másik, súlyos hamutartót, amit Kornfeld elvett tőle, belenyomta szivarját, barátsággal mondván a szomorú arcú fiúnak: „Köszönöm, kedves fiam!” [...]

Általában tudható volt, hogy Kornfeld Móric báró, mint jellemes ember és „erényhős”, mindent őszintén, alaposan és lelkesen csinált. Hadd mondjak el erre nézvést egy konfesszionális jellegű életrajzi adalékot. Tudni való, hogy még e század elején a Kath. Szövetség s a Szent Imre-kör kezdeményezésére az egyetemi tantermekben mindenütt kiakasztották a feszületet. A „zsidó” és „szabadkőműves” ifjúság fellázadt ez ellen, s letépték a falról a keresztet, mire óriási verekedések támadtak. A fiatal Kornfeld Móric joghallgató – a báróság és a pelikános címer csak 1910-ből való, a Weiss báróság pedig csak 1918-ból! – hősiesen és támadón verekedett és őrjöngött, akár egy igazi Makkabeus a „keresztény” ifjúságnak a Szent Imre-körben és a MISE-ben (Magyar Jogász Sport Egyesület) tömörült vezéreivel –, ezek közül hadd említsem most a bethleni, majd gömbösi politika híres, ám hírhedt-hírességükben is jelentéktelen alakjait, mint aminők Zsitvay Tibor későbbi igazságügy-miniszter, Karafiáth Jenő ügyvéd, képviselő, majd vallás- és közoktatásügyi miniszter voltak, de ide tartozott, a pofozkodó és zsidóverő keresztény ifjak közé Kelemen Kornél neves józsefvárosi ügyvéd, Gömbös egyik későbbi alzáslőtartója is. Amúgy ezek is, a többiek is mint keresztények teljesen agnosztikusok és híres kurvapecérek voltak, szemben Kornfeld Móriccal, ki utóbb maga volt a tiszta bibliai vallásosság és erény...

Hadd mondjam el itt még, hogy az 1918-ban már báró Kornfeld Móricot személyes nagykapitalista élmények terelték a kereszténység s a kath. egyház felé. Az első világháborús összeomlások immár vagy két éve – alig harmincöt évesen! – a Ganz-gyár vezérigazgatója volt, persze családja-rokonsága jogán, igen expeditív és semmiképp sem munkásbarátnak nevezhető vezérigazgató, precíz bürokrata és kizsákmányoló. Kitért a Károlyi-forradalom, s az egyesült „fej munkások” (Nagy Endre!) és kétkezi munkások már november elején véresre verve pofozták ki gyárából a munkahajcsárként gyűlölt Kornfeld Móricot, ki épp hogy csak élve megúszta ezt az inzultust. Bár a Kun Bé-

la-féle rezsimben nem esett bántódása, sógorával, Chorin Ferencsel, valamint hitvesekkel és gyermekekkel utóbb mégis felkeresték a városligeti Jáki-kápolna plébánosát, a később Nyisztor Zoltánnal híressé vált kereszténypárti politikust, s a szent keresztiséget elnyerve, attól kezdve hangsúlyozottan „keresztények” lettek, zsidókkal legfeljebb „hivatalosan”, de családirag már többé nem érintkeztek, zsidó célokra egy vasat sem adtak, és így tovább... Mindezt csak afféle rendhagyó kuriózumként említem, hisz köztudott, hogy 1918 októberében, majd az 1919-es kommünben mennyi nagyburzsoá származék (pl.: szegedi Lukács György) vagy középpolgári eredetű zsidó értelmiségi volt a vezetők körében – maga Kun Béla is krisztianizált, partiumi zsidó gentryk ivadéka volt.

Bocsánat, de nem tehettem másként, igenis el kellett „kalandoznom” újra – nem holmi henyé és széplelkű asszociációk labirintjaiban, inkább két háború közötti társadalmunk bonyolult és ellentmondásos geneziséét követve. Hiszen aki nem ismeri például Kornfeld Móric báró lelkialkatát, az aligha képes eligazodni a Horthy- vagy Bethlen-éra Magyarországnak mélyvilágában. [...] Kornfeld Móric kétségkívül igen művelt, olvasott s a kvalitást mindenben megérező férfiú volt, és gróf Bethlen Istvánon látszott, mily kitüntető figyelemmel és kedves udvariassággal vonja maga mellé, ahogy a maître d’hotel vezetésével az előkelőségek menete az ebédlőterem felé megindult, kikanyarodván az aranyló hangulatlámpákkal megvilágított folyosóra, vagy fél tucat aranygombos, frakkos ifjú pincértől kísértetve. Bethlen hosszú, rugalmas léptekkel ment Kornfeld báró és Balogh József között, rossz szokása szerint mindkét kezét szmokingja zsebébe mélyesztve, mivel cigaretta nélkül nem tudott mit kezdeni velük. Mögötte jött magára erőltetett hosszú léptekkel Szekfű Gyula, akitől eleve idegen volt az úriemberek határozott járása, s csak lágyan tipegni tudott. Azután jöttek Chorin Ferenc, Gratz Gusztáv, Kornis Gyula, Hegedűs Kálmán, Puky Endre stb. stb. A nagyteremben a maître d’hotel és Balogh az asztalfőre ültették Bethlent, melléje Puky Endrét és Hegedűs Kálmánt, akiről senki sem tudta, minek is köszönhetik megbecsültetésüket e magas intellektuális körben – alighanem csak Bethlen István figyelmének. Szekfű és Balogh a főasztal oldalára ültek, Bethlen közelébe. Végül a sürgölődő és antiintellektualizmusukat nem titkoló ifjú lakájok és pincérek bennünket is elhelyeztek a megálapított ültetési rend szerint. Én, mint már írtam, az akkor felfelé igyekvő és erőltetett konzervativizmusában mindenre kész, okos Frey András mellé kerültem, a patkóasztal jobb oldali hajlatánál. Közelünkben ült Nyírő István ideg orvos, magántanár, az erdélyi író testvére, egy szomorú, nagydarab, keseszőke és érdektelen férfiú – bár talán helytelen, ahogy ifjonti arroganciámban az embereket kezeltem (tizenkilenc éves voltam, válogató és pimasz), így a derék Nyírő doktort is, kiből rendes tanár lett, s én, lám, alig is méltattam figyelemre. Annál inkább a közelünkben ülő Genthon István művészettörténész, aki – mint régebbi tag itt – kihívó fintonok kíséretében szemtelen megjegyzéseket tett a vacsora díszvendégeire s az általános szervilizmusra és szubaltern viselkedésre, melyet pl. a nagy Szekfű Gyula is nyilvánított Bethlen és Kornfeld közelében. A lojális Frey András idegenkedve hallgatta, ahogy én, mint új tag, félénken jegyzém meg: „Úgy látszik, itt a nagytőke és a történelmi arisztokrácia társult hatalmának megmutatásáról van szó”, mely erősen paleomarxista megjegyzés Genthon Istvánnak annál inkább tetszett, aki sem származásánál fogva nem volt marxista – egy francia törzsből eredt közigazgatási bíró haszontalan fia –, sem pedig szellemtörténeti orientációjánál fogva nem volt balos. A vacsora végén mondta is, hogy én még nagyreményű „lázító” és „destruktív” leszek, ha már most, ebben a környezetben így kezdem... Amúgy, indítványozta, sétáljunk együtt haza, hisz közel lakunk egymáshoz, és

útközben még megihatunk egy konyakot a Centralban vagy az Yldiz Kioszkban (Rákóczi út, emelet az Occasio áruház felett). A jövő héten pedig, mondta, okvetlenül jöjjenek el a Centralba, Gerevich Tibor asztalához, ahol sok érdekes ember lesz, s akiknek bizvást tetszeni fog arroganciám és tiszteletlenségem. [...]

De körülöttünk, a gyertyafényben ragyogó asztalnál is lelkesen gyalázkodtak a keresztény nemzeti rendszer elitjének kiváló vagy magukat kiválónak vélő ifjai, a magántanárok, ipari és agrárszakemberek, karriert remélő ifjú hivatalnokok s egyéb senkik és semmik... Viccelődtek, hogy Bethlen az asztalfőn mily unottan és fáradtan néz a levegőbe, alig is figyelve az általa országépítési és feudálkapitalista okokból különben nagyrabecsült Kornfeld és Chorin bárók magyarázataira; viccelődtek, hogy Szekfű mily félszegen ül terítékénél a hűvösséget árasztó nagy államférfi mellett; és csúnyán röhögtek, hogy a „Klebi” – gróf Klebelsberg Kunó, Magyarország Eötvös József és Trefort Agoston után legkülönb vallás- és közoktatási minisztere –, lám, sosem nyer meghívást ezen már 1926–27 óta rendezett pompás díszvacsorákra, holott hát mily nélkülözhetetlen építője volna a rezsim kultúrpolitikájának. Csak később, már a korai harmincas években láttam meg teljes mélységében, hogy szegény Hazánknak mily nagy rákfenéje az irigység, az érdemek és önzetlen szolgálatok megrágalmazása. Besétálva a tudomány és a kultúrpolitika csábos ligeteibe, megtudhattam például, hogy Szekfű, Hóman, Gerevich, Farkas Gyula stb. micsoda undorító és szemtelen módon beszéltek Klebelsberg Kunóról, akinek egyebek közt köszönhatték a bécsi, berlini, római Collegium Hungaricumokat, a bécsi testőrpalota renoválását, a bécsi Magyar Történeti Intézetet, a római Coll. Hungaricumot. [...] Azután is még sokszor hallhattam a „Klebi”-ről gunyoros megjegyzéseket Szekfű Gyulától a híres-hírhedt péntek délutáni Modern kávéházi asztalnál, holott Szekfűt a pesti fakultás ellenzésével dacolva, a zömében protestáns és függetlenségi tanári kart (l. Domanovszky és tsai) lecsendesítve éppenséggel a „Klebi” hozta haza a bécsi Staatsarchivból, ahol ugyan m. kir. külügyminiszteri tanácsosi rangban élt, de magányosan és folyvást csak olvasva vagy lerészegedve – vesebaja is, maga mondta, innét való volt... Meddig is folytathatnám? Köröttünk élcelődtek, röhögtek, kuncogtak a Szekfű által önkritikusan csak „neobarokk”-nak nevezett rendszer választott intellektueljei – nemcsak a „Klebin”, kit Szekfű végtelen gondaldal tartott távol a *Magyar Szemle* oldalaitól, ám röhögtek más távol levő nagyságokon is, így például gr. Apponyi Alberten avagy a mi Felvidékünk nagy szülöttén: Berzeviczyn... Holott mindjárt a vacsora után épp Bethlen István szájából hallhattuk, hogy mint tiszti és szereti ő igaz honfíui szeretettel ama gyönyörű magyar emberpéldányt, akit gr. Apponyi Albertnek hívtak; majd később magam is hallhattam Szekfű szájából, hogy mint utálja ő Berzeviczy Albertet – sosem feledve A SZÁMŰZÖTT RÁKÓCZI ügyében Apponyi és Berzeviczy álláspontját, jóllehet utólag maga „revideálta” korábbi Rákóczi-képzetét a Magyar Történet XVIII. századi kötetében...

A Magyar Szemle Társaság díszvacsorája a vége felé járt, a Hungária Szálló sárga márványtermében az aranyló hangulatvilágítás s az ezüstözött gyertyatartókban lengő gyertyafény közepette, mint mondtam, általános feszélyezettség s a társalgásban halk gyalázkodás uralkodott. A kiváló vacsorát gyönyörű likőrös fagyalt és török feketekávé fejezte be. Szerencsére toast nem volt, így mindenki boldog volt, mikor a Szekfű, Kornfeld báró, Puky Endre, Chorin Ferenc, Kornis Gyula, Hegedűs Kálmán által körülfogott Bethlen az őt úgy jellemző férfias gráciával asztaltársai felé meghajtottá okos, kopasz fejét, s azzal felkelt az asztaltól. Ismét a már említett maître d’hotel és a boyok vezették hazánk nagyjait a kiszellőztetett szalonok felé; a „többiek”, azaz mi rendetlenül tódultunk a két szalonba, ahol a boyok szivarral és cigarettával szolgáltak. Beth-

len rágyújtott, majd Balogh József által vezetett egy bordó brokáthuzatú kanapé sarkára ült, körötte álltak unott mosollyal Szekfű Gyula, szivarral kezében, szemüvegét okosan villogtatva Kornfeld báró, fanyarul vigyorogva Chorin Ferenc, ugrásra és fontos közlésekre készen Miskolczy Ágost, az antibolsevista főügyész és talán más jelentelenségek is – ha jelentősek lettek volna, nyilván emlékeznek rájuk.

Még nem tudhattam, hogy közéleti pályám a maga összes hiábavaló dicsőségével és korai befejeztével éppen most, ezen félórában veszi kezdetét... Akkor még dús, vörhenyes gesztenyebarna frizurám megbomlott – mily jó is, hogy atyám és nagybátyám, akik kopasz tekintélyként mindig is oly nagy gondot fordítottak az ifjak frizurájára, nem láttak így. Zavartan mosolyogtam, a vörös tapétás falnak támaszkodva hallgattam a velem barátságra lépett Genthon István bennfentes „gyalázkodását”: „Nézd csak, itt jön a Szekfű, a Kornfeld, a Chorin, a Kornis, mind ott nyüzsögnek a Bethlen körül. Nézd a Baloghot, hogy fontoskodik. Te még nem tudod, kicsoda ez a Balogh-Bloch, nézd csak meg jól, majd megtudod” – burkolt antiszemitizmus volt ez, persze, utalás Balogh József közel-keleti megjelenésére, mely leírhatatlan tökélyvel egyesítette magában mindazon palesztin–szemita–ókaukázusi jellegzetességet, melyből *A Nép* című budapesti antiszemita napilap zsidó karikatúrafejét produkálta – az aláírásokat, gúnyiratokat e zsidófej alá a zsidó házasságban élő Kosztolányi Dezső fogalmazta. (Kosztolányi felesége; színészné – és írónőként Harmos Ilona volt, eredetileg Lengyel Menyhért szeretője – gondoljatok csak a szép Kosztolányi-féle szerelmes versre: *Ilona, Ilona, Müezzin éneke* stb.) Báró Hatvany Lajos a Kosztolányi–Harmos-házasságkor Budán, a Mikó utcában egész kis házat ajándékozott nekik, majd 1919 után, ahogy a nagy jellem, szegény jó Kosztolányi antiszemita és Ady Endre ellenségei közé adta magát, szóba sem állt vele többé – ugyanez történt a HÁROM NEMZEDÉK zsidó szerelemben és házasságban élő szerzőjével is.

Nos, Balogh József körbecikázott a teremben, s meglátva engem, nyájasan átkarolt, mondván: „Kérlek szépen, gyere csak, ülj le ide a Kegyelmes Úr mellé, hadd beszéljen mai fiatalokkal.” Alig tudtam meghajolni, és máris lenyomott a szófára Bethlen mellé, mondván neki nevemet. Bethlen kissé felemelkedve kényelmes ültéből odanyújtotta jobbját, és barátságosan fürkészkéz szürkés-kék hideg szemével azt mondta: „Szervusz, Isten hozott. Ülj csak le. Olvastam tanulmányodat, igen érdekes és hasznos írás.” – Persze, „hasznos” volt neki, nekünk, mert hiszen a régi Felső-Magyarország egész története mint a tótságból vett, patrióta, magyar nemesség története nyert ezen írásomban értelmezést.

Mindjárt hozott Balogh József egy másik ifjú áldozatot is, ezt egy mély fotelbe nyomta le Bethlen jobb oldalára. Nyurga, igen magas, csontos, szőke fiú volt, Duckworth Barker Vernon, az Eötvös-kollégium angol lektora, egy valódi „Oxford-boy”, ahogy ezt Balogh gyakorta mondogatta az általa és bizonyos könnyen körülhatárolható arisztokrata és nagykapitalista körök által ideálként tisztelt angol fiú- és fiatalember-típusról – megannyi közhely, társadalompolitikai stereotyp. [...] Ez az Oxford-boy itt jól mosdott és borotvált volt, nem feltűnő, de láttam rajta, hogy a történelmi Magyarország utolsó nagy államférfiával és politikai elméjével – igazolásomra: olvassatok bele Bethlen István írásainak és beszédeinek kétkötetes gyűjteményébe (Athenaeum)! – mit sem tud kezdeni. Bethlen is udvarias közönnyel nézett reá. A beszélgetés vontatottan kezdődött, valaki, aki Szekfű mellett állt, oldalt pillantva Szekfűre, valami szemtelen megjegyzést tett gr. Apponyi Albertről, nem volt nehéz észrevennem, hogy Szekfű bizonyos elégtétellel mosolygott, hiszen sosem feledhette Apponyi óvását A SZÁMÚZOTT RÁ-

kóczi ügyében. Sajnálom máig is, hogy nem emlékszem rá, bár emlékezőtehetségem nem mondható korlátozottnak, hogy ki is gunyorkodott itt Apponyiról, ám azt okvetlen észre kellett vennem félszegen Bethlen mellett ülve a szófán, hogy Ottlik György arca elkomorul... Igen, e jeles és nagyképűn előkelősködő külpolitikai és népszövetségi szakértő, hevesen udvarolván a később Pálffy Miklósnévá, majd Klobusiczky Ödön-névé lett Apponyi Júliának, máris úgy tekintette magát, mint Apponyi Albert vejét – s már-már úgy viselkedett, mint Apponyi hoptestere Budapesten, Genfben stb., ami, úgy látszik, vérükben is lehetett az ozoróczi és kohanóczi Ottlikoknak. (Érdekes ősök, a memoáriró Ottlik György, nagy fejedelmünk, II. Rákóczi Ferenc főudvarmestere s a felvidéki evangélikus rendek egyik vezetője, Göttingában tanult igen művelt ember, marta volna el az árulóvá lett Ocskay Lászlót a fejedelemtől, hoptesterként elzárván a brigadéros elől a fejedelemlőz való bemenetet – legalábbis így adja elő az ügyet Herczeg Ferenc OCSKAY BRIGADÉROS című nagyérdemű politikai színjátékában.) Az Apponyira vonatkozó megjegyzés hallatán Bethlen szemrehányóan emelte fel fejét, mondván: „Kérlek, ne bántsátok, ne merjétek bántani Apponyit. Kevés ilyen igaz és kiváló magyar él manapság közöttünk.” Szekfű erre fanyarul mosolygott, Kornfeld és Chorin bárók viszont helyeslőn bólogattak. Ekkor Miskolczy főügyész, a kommunista üzelmek hivatott és hivatalos ellenőre, Duckworth Barker Vernon mögött állva, arra szinte ráhajolva az oroszországi állapotokkal kezdte traktálni Bethlent, aki látható érdeklődéssel hallgatta. Vernon jellegzetes angol fiúarca komor lett, hisz jól értett magyarul, s mint később megtudtam, az Eötvös-kollégiumi baloldallal (Mód Péter stb.) valamely pozitív kapcsolatban állt – az Oxford-boyok bár küllemre és társadalmilag megfeleltek Balogh József és hasonlók képzetének, de világnézetileg abszolúte nem – ezt Magyarországon akkor még nem vagy csak igen kevesen tudták.

Ám ez nem is lényeges. Annál inkább, hogy mikor Miskolczy főügyész hosszas fejtegetései nyomán végre Bethlen is szóhoz jutott, cigarettaszipkájával hadonászva azt kezdte magyarázni, hogy a szovjet rendszer teljesen Sztálin személyes uralmán s már nem is a forradalmi tömegeken alapul, mivel a forradalom már elcsitult... – s ebben jórészt igaza is volt. Azután Bethlen körbenézett, és felém fordítva fejét megkérdezte: „Mondd, kérlek, neked mi erről a véleményed?” – s mintha csak sürgetné véleményemet, egész testével felém, a díszvacsora legifjabb vendége felé fordult. Élve a körben terjengő meghatott és feszengő hallgatással, ültömben előrehajolva, Bethlen és a körötte álló Szekfű és Kornfeld báró felé lesve, ezt mondtam – körülbelül: „Olvasmányaim alapján nem oszthatom a Kegyelmes Úr nézetét, mert bár a mostani vélelmezett Thermidor – ó, mily művelt voltam már akkor! – egyben Sztálin személyes uralmát is jelenti, a rendszeren semmiféle változás nem történhetik, mivel e tíz év alatt a régi orosz társadalom minden rétegét a rendszer szinte teljesen likvidálta, s így senki és semmi nem maradt, hogy Sztálin személyes uralmát, mely a párttal egybeforrt, bármi is korlátozza.” Bethlen mélyértelműen nézett rám vissza: „Kérlek, amit mondtál, az igen megfontolandó szempont... Egy uralkodó, bár törvénytelen rendszer megdöntéséhez vagy revíziójához mindig is megfelelő társadalmi erők kellene... Már csak ezért is kell nekünk annyira vigyáznunk a fennálló társadalmi rend történeti folytonosságának épen tartására.”

Láttam, hogy Miskolczy Ágost főügyész kissé kedvetlenül néz rám; de azt is láttam, hogy Balogh József, Kornfeld Móric báró és Szekfű Gyula – bár hát nyilván nem osztották nézeteimet, mert „idealisták” voltak – nem vették kedvetlenül tudomásul ezen első felléptemet. – Aztán még sok mindenről volt szó az urak, a „nagyok” közt – fő-

ként a földkérdésről és a kommunista veszélyről –, miközben a Bethlent körülálló előkelőségek buzgón nyilváníták kontroverz nézeteiket, maga Bethlen pedig figyelmesen hallgatott. Végül úgy tizenegy óra tájban a miniszterelnök felkelt a kanapéről, odaadta kezét nekem, az Oxford-boynak s a többieknek, s azzal Kornfeld, Székfü és Balogh a nyomába szegődtek, hogy kikísérjék. A társaság is csakhamar oszlásnak indult, a nagy attrakció lezajlott. Kornfeld Móric báró most feszesen odalépett hozzám, és kezét nyújtván így szólt: „Kérlek, kedves Lajos – ah, keresztnevemen szólított, megkérdezte, megtudta! –, nagyon örülök, hogy megismertelek. Rövidesen örömmel látnánk, én és a feleségem, magunknál, akkor majd hosszabban elbeszélgetünk a dolgokról, melyek, látom, téged is érdekelnek.” – Mélyen meghajoltam, és megköszöntem figyelmét. Így kezdődött politikai pályám – bár nem a társadalmi és emberi.

Gr. Bethlen Istvánnal többé nem beszélhettem. Természetesen vágytam volna a vele való diskurzusra, hisz rendkívül „ambiciózus” ifjú voltam, és hittem, hogy karrieremet okvetlenül előmozdíthatná, ha így vagy úgy figyelmére méltatna. Néhányszor meghívást nyertem a miniszterelnökség tágabb teáira, s itt, a lépcsőházi szárnyas ajtónál állva és nevemet a lakájtól hallva Bethlen rokonszenvvel nézett rám, megszorítván a kezem. Pásint Ödöntől – akivel a köztünk lévő „roppant” korkülönbség ellenére: vagy nyolc évvel volt idősebb nálam, szíves baráti viszonyban voltunk – később hallhattam, hogy a „Kegyelmes Úr” ismeri írásaimat; és nem hallottam, hogy szidta volna az elnyomatás első fázisa kezdetén ún. „balos” tendenciáimat. Más, borzasztóbb korszak kezdődött nemsokára, a Gömbös Gyula diktálta éra – amivel szemben csakis kritikai és nyíltan ellenzéki ambíciók lázadoztak szívemben...

(Folytatása következik.)

Gergely Ágnes

AMI BELŐLE MEGMARADT

A kávéház elérhetetlen. A
vad csillárfény, a felfújtt függönyök,
a tömött zaj húsz márványszála,
a nevetés az ablakok mögött,

ahogy mindenki nyerítve együtt
van, míg meglebben egy hosszú kabát,
„Hol találom...”, és ügyetlen, petyhüdt,
és szag kíséri az ösvényen át –

Anna örök – és Gioconda-mosoly –
Beatus ille – Lady Godiva
mezítelen lép át a városon –

Thonuzoba – Utolsó vacsora –
szonett, szonett, Fructidor és harag –
ennyi, ami belőle megmaradt.

AZ ECSET

Csak egy lépés. Bőrszíjas papucsával
átlépte a vakondtúrásnyi dombot.
Fenn, a háztető kettős magasán a
halszemekben kitáruló koboldok,

a lakkgerendák vízszintes folyása,
a szent forrás, ahogy a kőbe vágyik,
a juharfa, ahogy a szél bejárja,
az ecset, ami helyett nem lesz másik,

se másik szél, se másik falevél,
forrás, szentség, de gerenda se, kő sem,
halmaz vízszintje, magaslati cél,

és domb se lesz, hol vakond túr erősen,
és nem lesz lépés, se bőrszíz, se lakkfa.
S az ecsetet kard görbülete lakja.

A KÉK VONAT

Szabó Évának

Minthogyha mindig gyertya égne,
csak gyertyafény és sírkövek,
s a sírkövek a gyertyafényre
mint a borostyán, fénylenek,

a barnult kő mélyén a zárvány
a csikorgó tehervonat,
a tenyérynői ablakvilágnál
növendék barmok rajzanak,

a Kék Vonat! az ment el itt hát!
az ment el itt! a Kék Vonat!
Az ember azt se tudja, mit lát,
Gare de Lyon, expresszvonat,

szempillantás a lagúnáig,
oldalt varázsos számjegyek,
a Kék Vonat! az ment, az állt itt,
s a barmok föllélegzenek.

Szabó T. Anna

HÍNÁR

Hínár a test? Nehéz szagú,
síkos, szúrós, zsíros hínár?
Húzza fuldokló lelkedet –
vergődni, ellenállni kár.

Mért küzdenél? Merülj alá:
fellélegzel a víz alatt.
Belőle élsz, és benne élsz –
akár a rejtező halak.

CSAPDA

Világgal kínált, megvilágosodni:
beetett és lépre csalt a lét –
nem bírom többé megvonni magamtól
az élni vágyás kábítószerét.

Álomsötétből ébredésre bukva
világot látni levegőt veszek –
mint a fejfájás, lüktetnek a tárgyak,
s akár a vizes lombok, fényesek.

És felkelek, és járok, és cselekszem,
 élek, mint mások, szabott rend szerint –
 s közben, titkon, a bujkáló ereken
 a lassan ölő vágy mérge kering.

EZT TEGNAP ÍRTAD

Üzenetet hagysz saját rögzítődön,
 s egy perccel később visszahallgatod:
 te beszélsz, nyolc-tíz városnyira innen.
 Lefényképeznek, digitálisan –
 nincs film, papír – elég egy pillanat:
 máris ott eszed a gyümölcslevest
 a kerti asztalra tett laptopon –
 a képen kerti asztal, te s a laptop.
 És mindez egy napon. Nyomot hagyott
 a percek finom homokján a léted.
 Megcsendesült az órák árapálya,
 hogy időd titkosírását elolvasd.
 Főlé hajolsz, mint jóstükör fölé:
 magad látod – ez valamit jelent.
„A későbbi vonattal érkezem.”
Kert, házfal, asztal, képernyő, kanál.
 Kitérve múltad, karnyújtásnyira.
 Nem jelent semmit. Máris távolodsz –
 és talpad nyomát előnti a víz.

Szakács Eszter

DUETT

1. Visszautasított ósanyaság

Mindennap másvalaki néz rám a tükörből,
 és soha nem tudhatom, a tegnapi hova lett.
 Mert eldöntöttem, gyermektelenül halok meg,
 pusztulásra ítéltem milliónyi életet.

Most vérdíjként kell az ő életüket élnem.
Visszavonhatatlan átok: mindennap más vagyok.
Annyi arc között nem ismerhetek magamra,
belehull az őszanyagba, mely bennem kavargó.

Néhányat megőriztem mégis a tükrök mélyén,
hogy felidézhessem a lassú virradatban,
állandóan egymásba olvadó, vak arcukat,
mely egyszerre tünékeny és romolhatatlan.

2. Tükrökben bujkáló

Úgy unok a tükrökben bujkálni.
A rám kényszerített mozdulatokból elég.
Fésülködni, szemöldököt tépni,
sálat kötni, piszkálgatni pörsenést.

Nem akarok éjszakát és tiktakos szobát,
azt várni csak, hogy elém álljon reggel,
karikás szemekkel nézni vissza rá,
mert még álmaiban sem ereszt el.

Félek már tükrökben bujkálni, hol kínzó
gondolatnál több nem lehet semmi,
hol kopott aranyú keretek közt lehet
szüntelen megszünni, megszületni.

Darvasi László

ŐSZI VADÁSZAT

A vadász torkára még a hajnali pirkadat előtt tekeredett a selyemszalagra festett parancs, miszerint a Nap delelőjéig be kell terelnie a palota udvarába a császári erdőség legszebb hím szarvasát. A férfi nem kutatta a parancs értelmét, mert egyszerű ember volt, ám a környéken a legjobb vadász. A tisztálkodás után röviden imádkozott, elszopogatott egy olívbogyót, magához vette hálóját, késeit, ezüsthívókás csalogatókürtjét, majd nesztelenül kisurrant a házból.

Egy másik parancs hetekkel korábban szólított föl hosszú utazásra négy magas rangú embert, négy főhivatalnokot. A birodalom a bizonytalanság vizében ázott. Az Első Császár összezsugorodott teteme a balzsamozás alatt fölemelkedett, s homloktól az ágyékgig vékony repedés futott végig a corpuson. Az is lehet, hogy rágyújtották az ural-

codóra a palotáját, s ő ott veszett a lángoló oszlopok között. Nem élt a császár minisztere, a könyvégető Li Sze sem, elvágta a torkát, vagy csak megmérgezték. A négy hivatalnok sem bírt pontos értesüléssel az Első Császár halálát illetően, ám hogy az egyesített birodalom az uralkodó bukása után ne hulljon darabjaira, azért ők is sokat fáradtak. Az Első Császár elpusztult, ám nagyszabású műve túlélte őt. Északon tovább épült a Fal, a kereskedelem virágzott, a termés meglepően gazdagnak mutatkozott, s a nomádok betöréseit is könnyűszerrel verte vissza a határőrség.

Nem ragyogott még zenitjén a Nap, amikor előkelő úr gyaloghintója ringott be a palota előtt terülő térre. A férfi a nyugati tartomány főhivatalnoka volt, és Yüo Fennek hívták. A gyaloghintót cipelő rabszolgák teste úszott a verejtekben, csontig soványodott, kóbor kutyák követték a kíséretet. Yüo Fen kikászálódott a hintóból, megmozgatta zibbadt tagjait, majd a palota felé tekintett. Középkorú ember volt, arca jobb felét vágás csúfította, ám a sebhely ragyogni kezdett, ha izgatott lett. A férfi szórakozottan figyelte, hogy egy vadász lép be a palotaudvar föltáruul kapuján, s mellette, ej, milyen különös, akárha idomítva volna, gyönyörű hím szarvas haladt. Yüo Fen bólintott, majd ő is megindult a palotakapu felé.

A Második Császár palotájában Csao Kao, az eunuch uralkodott. Az ő kezében gyültek össze a birodalmat mozgató szálak, az ő jóváhagyása kellett minden végső döntéshez. Kegyetlen ember volt, de nem a hatalommal együtt járó világi lehetőségek vonzották, hanem maga a színtiszta hatalom. Nem az arany ragyogása érdekelte, hanem a súlya. Ha kínoztatott valakit, nem várta meg, hogy a szerencsétlen elpusztuljon, csak a szenvedése érdekelte. S mert eunuch volt, leginkább az eunuchok rettegetek tőle. Mások hibájából élt, csak a hibákra volt tekintete. Ha valaki helytelenül szólt, a szemében fény villant, s kövér ujjai remegni kezdtek az izgatottságtól.

A palotába rendelt négy írástudó maga is nagy hatalmú ember volt, valóságos intézmények, akik éppúgy sorsok és életek fölött döntöttek, hivatalnokok és írástudók ezrei fölött rendelkeztek, hadseregeket irányítottak, parasztok és kézművesek százezrei lesték a parancsaikat.

Ho Huan északról jött.

Li Dsing délről érkezett.

We be Yang a keleti fejedelemségekért felelt.

Yüo Fen nyugatról jött, a legmesszebről.

A hivatalnokok nem tudták, miféle céllal rendelték a fővárosba őket, habár az egyikük előtt sem volt kétséges, hogy az uralkodó s leginkább persze Csao Kao személyesen akar megismerkedni legfontosabb előljáróikkal. Számítottak rá, hogy vizsgálattják és elszámoltatják őket. De nyugodtak voltak mind a négyen.

A következő reggelén a négy hivatalnok együtt állt a császár trónusa előtt, s ez meglehetősen szokatlan helyzet volt, hiszen a császárok általában egyenként tárgyaltak hivatali alattvalóikkal. A császár mögött, félig-meddig az uralkodó takarásában, akár egy jelentéktelen szolga, Csao Kao, az eunuch állt. A császár komoran hallgatott, az eunuch szórakozott volt. Egyszerre megmerevedett az arca, s a szemöldöke megemelkedett. S a következő pillanatban lábdobogást, pisszegő és hurrogó hangokat lehetett hallani, majd föltáruul az ajtó, s a tanácssterem küszöbén gyönyörű hím szarvas haladt át. A vadász lépdelt mellette, s a ragyogástól rémült állatot finom pissenésekkel nyugtatta. Az állat remegve torpant meg a trónterem közepén. A vadász a nyakához hajolt, suttogott valamit, mire a szarvas úgy merevedett meg, akár egy szobor. A vadász meghajolt, majd egyetlen felesleges mozdulatot sem téve kihátrált a teremből.

Nos, mondta némi feszült csönd után az eunuch. Kilépett a trónszék takarásából, lassan előrearaszolt, s két tenyerét, akárha imádkozna, az arca előtt tartotta. Megcsóválta a fejét, mint akit súlyos gondok gyötörnek. Most látszott csak, mennyire sápadt.

Nos, szólt újra, s már a szarvas mellett állt, keze az állat nyakára rebbent, és végigsimított rajta. Hirtelen fordult az uralkodó felé.

Fenséges Császárom, emeld tekintetedet e semmi állatra! Szerény és méltatlan ajándékom neked ez a lovacska, de hűségem jeléül adom.

A császár merev arccal hallgatott. Csao Kao, mint aki végre túljutott a nehezén, föl-sóhajtott. Tekintetébe visszatért az élet, pír áradt szét puha arcán, bólintott, s miközben beszélni kezdett, az írástudókat fürkészte.

Nagyra becsült hivatalnokainkat azért hívtuk magunk elé, hogy őszintén, hízselgő szavak nélkül mondják el véleményüket az ajándékomról. Én azon az állásponton vagyok, hogy mások vélekedésében, legyenek bár azok olykor mélyen hibásak, mindig találni olyan vonást, amellyel akár egyet is érthetünk.

A császár bólintott. Mozdulata egyszerre jelentette, hogy elég, mert Csao Kao minden lényegest elmondott, ám a fenséges homlok úgy rebbent meg, hogy a figyelmes szemlélőnek semmi kétsége nem lehetett arról, hogy a császár nem parancsol, hanem kér.

A hivatalnokok mozdulatlanul álltak, megszokták már a szokatlan helyzeteket. Li Dsing nyugodt és megfontolt öregember volt. Az állatra tekintett, majd az eunuchra. Ő volt a rangidős, tehát ő kezdett beszélni.

Fenséges Császár, én szarvast látok. Az állat külsőleges jegyei erre utalnak. Ha tehát egyetérték a tiszteletre méltó Csao Kao állításával, a meggyőződéseim ellen vétek. De mit ér a személyes meggyőződéseim, ha előtted állok, uram?! A kérdés nem az, Csao Kao miért mondja erre a gyönyörű szarvasra, hogy ló. A kérdés az, te mit mondasz rá. Gyönyörű lovat kaptál ajándékba, fenséges úr.

Li Dsing elmosolyodott. Ráncos arca fényesebb lett, a szeme ravaszul csillogott.

Még csak annyit, tette hozzá a szakállát simogatva, hogy míg fecsegtem előtted, fenséges úr, az jutott az eszembe, vajon mit szólnának hozzá a katonák, ha ilyen lovakon kellene a háborúba vonulniuk.

Ho Huan, az északi főhivatalnok nagy testű, okos ember volt, ezért kissé körülményesen beszélt.

Magam is szarvast vélnék látni, Császárom. Legalábbis annak gondolnám, ha kedves vidékemen, a Hóésés-völgy lankáin sétálva élém szökellne, s megállna szemközt velem, ó, igen, azt gondolnám, szarvas került a szemem elé, gyönyörű hím példány, az erdőm büszkesége. Csao Kao úr azonban bölcs ember. S ha ő azt állítja, ez az állat ló, akkor az állítását el kell fogadnom, bármennyire ellenkezik is tapasztalatommal. Nyilván nyomós oka van Csao Kao úrnak, hogy erre az állatra azt mondja, hogy ló. Próbára akar tenni bennünket? A hűségünkről kíván bizonyosságot nyerni? Vagy talán csak viccel. Nem tudhatom. A bölcs ember bölcsessége nem az, hogy többet tud az embertársainál, hanem hogy tudja, mindig akadnak nála bölcsőbbek is. Fenséges Császár, fivéremet az elmúlt héten végezték ki, mert elárult téged. Magam is jóváhagytam a halálos ítéletet, s végignéztem a halálát, melyet a torkára szorított láncokkal okoztak. Csao Kao úr azt mondja, ez az állat ló. Szép ló, fenséges úr. Gyönyörű példány. De vajon mit szólna hozzá udvarod büszkesége, a híres Fehér Kanca?

Ho Huan meghajolt, s így nem vehette észre, hogy a császár eleddig rezzenéstelen arca megrándult. Az eunuch mozdulatlanul állt. Hogy e körülményes beszéldek mi-

ként hatottak rá, elnyerték-e a tetszését vagy csalódást okoztak, nem lehetett megítélni. Az állat hirtelen felemelte a fejét, majd elbődült. A császár arcán finom mosoly futott át, majd We be Yang felé fordult.

We be Yang, a keleti hivatalnok hírhedten keményfejű és hirtelen haragú ember volt. Alacsony termete miatt dühös volt mindenkire, aki magasabb volt nála. Hadarva, alig érthetően beszélt, s az arcát, mely olyan volt, mint egy sötét és ragacsos üreg, nem a császár felé fordította. Az eunuchot bámulta, egyenesen hozzá beszélt.

Nem, kedves Csao Kao uram, alaposan tévedsz, mert ez az állat egy teknősbéka! Vagy bengáli tigris! Egy óriási féreg! Talán a szülőapám személyesen! Ej, akárhogyan is! Nagyon különleges ajándék, s méltónak vélem a császár tetszésére, bár ezt megítélni nem áll jogomban. Mindenesetre magam is föl pattannék egy ilyen gyönyörű csődör hátára!

Az írnok nevetni kezdett, s közben idegesen toporgott. Az eunuch most először mozdult meg, kissé előrelépett, s nyugtatólag fölemelte a kezét. We be Yang abbahagyta a nevetést, majd úgy vonta meg a vállát, mint akinek minden mindegy.

Yüo Fen következett, négyük közül ő volt a legfiatalabb. Arcán ragyogott a sebhely, máskülönben nyugodtnak látszott. Kissé előrelépett, amely mozdulat kétségkívül illetlenségnek tetszett, ám mégsem volt oly mértékű, hogy azért figyelmeztetni kelljen.

A nevem Yüo Fen, mondta.

Ennyit szól, nem többet. Könnyedén mondta ki a nevét, halkan, de érthetően, ahogy egy pohár csendül meg. A nevem Yüo Fen, szól, miközben már vissza is lépett a társai vonalába. Olyan finoman mozdult, hogy a köpenye széle sem lebbent. A nevem Yüo Fen, mondta, miközben nem a császárra tekintett, s nem is az eunuchra, homlokát átemelte rajtuk, mintha nem is hozzájuk beszélt volna.

Eseménytelen napok következtek. A hivatalnokok körül néma és udvarias szolgák sürögtek, minden szükségessel ellátták őket. Foglyok voltak. Sétálhattak a belső udvar hatalmas páfrányai között, báméskodhattak a zajos papagájkertben, de a palotát nem hagyhatták el. Olykor váltottak egymással néhány szót. Egy ilyen délutáni séta alkalmával, amikor a papagájok rikácsolását hallgatták, Ho Huan váratlanul odafordult az öreg Li Dsinghez.

Te vagy az egyetlen, uram, aki helyesen szól, mondta, majd tisztelete jeléül megdöntötte hatalmas fölsőtestét.

Li Dsing elnézően ingatta a fejét. Mintha szívhezszóló ostobaságot hallott volna.

Nekem a te válaszod tetszett a leginkább, Ho Huan uram, szól, és ő is meghajolt.

We be Yang sértődötten rázta a fejét. Az arca valósággal elsötétült a hirtelen rátörő harag miatt. Papagáj rebbent föl a vállá mellett kinyúló faágról, ahogy fölkiáltott.

Egymást dicsérgetitek, mint a hiú katonák, pedig napnál világosabb, hogy az én válaszom volt a leghelyénvalóbb!

Yüo Fen lemaradva bámulta a föld testét beszövő finom repedéseket. Ősz volt, regelenként lassan oszlott el a köd, s a párának súlya volt. Mintha ezekbe a repedésekbe húzódott volna vissza délelőttönként a köd, s innen gomolygott volna elő, amikor aláereszkedett a Nap, s növekvő sötétségben a némaságot tanulta a világ. Yüo Fen elmosolyodott. A liget földjén papagájtollak hevertek. A többiek azonban türelmesen fürkésztek, még We be Yang se morgott.

A nevem Yüo Fen, szól végül a férfi, s lehajolt egy különlegesen nagy papagájtollért.

Azon a délelőttön úgy kavargott a szél, hogy a leveleket nem engedte a földre hullni, a levegő megtelt a kavargó avarral. Mintha az elmúlás ünnepelte volna magát. Yüo

Fen az ablakából nézelődött. A szokásos délutáni teázás után közölték Ho Huannal és Li Dsinggel, hogy kivégzik őket. Indoklást nem fűztek a döntéshez, mindössze annyit mondtak, módjukban áll üzeni a családjuknak. We be Yang ajándékkal megrakott szekérral utazhatott haza, szorgalmát köszönték, s arra kérték, továbbra is ilyen odaadással irányítsa a birodalom ügyeit a keleti végeken. We be Yang a szarvas hátán hagyta el a palotát, mert az állathoz kötözték.

Yüo Fen most az ablakában nézelődött, amikor halk torokköszörülést hallott. Lassan fordult, s közben megismította az arcát. Kövér eunuch állt előtte, fejét néhány percig lehajtva tartotta, aztán csak annyit mondott, hogy Yüo Fen úr készüljön, mert hajnalban kisebb utazást kell tennie.

Gyalog hagyták el a palotát, s csupán egy ember kísérte. A nehézkes mozgású fiatal katona nem szólalt meg az úton. A kisebb utazásból hosszas gyaloglás lett. Késő délutánra értek el egy emelkedőhöz, melynek tornácán megpihenve leláttak a szélesen terülő völgybe. Amerre a szem ellátott, őszi színekben pompázó erdő hullámozott. S ott, ahol az erdő első fái szinte kiszakították magukat a földből, kicsiny tisztás zöldellt. A tisztás közepén faház állt, kerítés vette körbe. A katona bólintott, és fújtatva, nagyokat nyögve megindult lefelé. A házikóból füst szállt az ég alá, s egy ember takarékos mozdulatokkal gallyakat tördelt az udvaron. Prémek száradtak a kerítésen. Néhány kerítéslécre állatkoponya volt tűzve, vadmacska, farkas és medve koponyája. Yüo Fen felismerte a férfit. Kísérője a vadászhoz lépett, majd a füléhez hajolva suttogott valamit. Rájuk sem nézve indult vissza, el sem köszönt Yüo Fentől.

A vadász kifejezéstelen tekintettel bámulta a hivatalnokot.

A nevem Yüo Fen, mondta a hivatalnok, s nem mozdult. De most is könnyedén szólt. A vadász bólintott, aztán leült egy rönkre. Olyan puha és gyors volt a mozgása, mint egy vadállatnak. A hivatalnok átnézett a vadász fölött. Az erdőt bámulta. A naplemente valószerűtlen színekkel festette át a lombkoronákat.

Menj, uram, szólt aztán a vadász, és az erdőre mutatott. Napnyugtáig adhatok előnyt.

A nevem Yüo Fen, mondta újra a hivatalnok, de még mindig nem mozdult.

Nekem meg vadásznom kell rád, uram, mondta a vadász, aztán könnyedén fölnyalabolta a gallyakat, és megindult a háza felé.

Podmaniczky Szilárd

A PARKKERT

A Kremkus-házhoz hosszú, elnyújtott parkkert tartozott, amely viszonylag kis mérete és zártsága miatt legfeljebb néhány perces rövid sétára adhatott alkalmat, így hát a parkkert elrendezése semmiképpen sem igazodhatott más, hosszabb sétákhoz, már-már kirándulásokra alkalmas parkkertek elrendezéséhez, inkább olyan zöld tónusú, praktikus festményhez, amelynek látványa kellemes képet mutatott a báméskodónak,

aki ülhetett a ház teraszán vagy épp a parkkertre nyíló bármelyik ablak előtt, ám mégis, a kisebb díszfák, örökzöldek és törpebokrok elhelyezése, illetve a köztük húzódo zöld füves részek inkább nagy és tágas parkra emlékeztették, és semmiképpen sem egy kisméretű, zárt parkkertre.

A Kremkus-ház állaga nem sokat romlott az idők során, minden kopást és deformációt kijavítottak rajta, mintegy tréningeztették a házat, hogy megőrizze jó állapotát, ellenben a kert szinte a felismerhetetlenségig elvadult és eldzsungelesedett, nem tudni, honnan származó fák vertek benne gyökeret, a régen formás lombsátrák és lombgömbök, törpebokrok és élőnövények egymásba nőttek, áttekinthetetlen, kusza hálózatot fontak a kert fölé, amelynek kellemes aljnövényzete megkopott, vagy helyenként teljesen kipusztult, a fölöttük húzódo végtelen burjánzás önmagában még elment volna, ám mindez Kremkust az elhanyagoltság következményeként fellépő, idő előtti és menthetetlen pusztulásra emlékeztette, és nem arra, hogy a szabadon növő növények szabadon nőnek, hiszen Kremkus jól emlékezett még a régi parkkert formáira, s összehasonlításában a régi parkkert összehasonlíthatatlanul megfelelőbb környezetet biztosított számára, akár ha a teraszon üldögélt, vagy ha kinézett valamelyik parkkertre néző ablakon, így hát semmiképpen sem akarta látni ezt a lány hangvétellűnek semmiképpen sem nevezhető dzsungelt, amely, többnyire úgy érezte, olyan kisebb és nagyobb fenevadakat rejteget, amelyek váratlan pusztítást végezve a parkkerttulajdonoson, szívesen bekapcsolnák táplálékláncolatukba, írta Kremkus, nekem pedig semmi kedvem nem volt további táplálékláncolatokba bekapcsolódnunk, s ennek ellenkezőjeként hátborzongató gondolatok és képek sora indult el a fantáziámban, már amennyire fantáziának és nem rémlátomásnak nevezhetjük ezt, de lényegében benépesítettem a dzsungelt, ami semmi jót nem hozott számomra, de az nyilván az én személyes tapasztalataimból adódó, jellemzően durva és halálfélelemmel telített képzettársításaimnak köszönhető, hogy nem magfelcsípő madarakat képzeltem a kertbe, nem bogyrón és friss rüghajtásokon felnövekvő, fán himbálódzó békés emlősöket, hanem olyan emlősökkel és hüllőkkel tarkítottam a látványt, amelyek folyamatos húsevésükből fakadóan rám csakis mint prédára leselkedhettek, egyik sem mondta volna, tőlem vagy a terasztól néhány lépésre, hogy na jó, akkor inkább eszem füvet, egyik sem érte volna be friss rüghajtásokkal, ha már terített asztalként ott állok előtte, arra pedig gondolni sem akartam, hogy jól megválogatott, speciális önvédelmi eszközökkel néztek szembe a fenevadak jelenlétéből származó és változó intenzitással feltörő rettegéssel, amely alapvetően bármikor eluralkodhatott rajtam a parkkert dzsungeles állapotának köszönhetően, és az sem megoldás, ha házőrző kutyát vagy kutyacsoportot tartok, az még nem akadályozza annak, hogy elmélyüljek a rettegésben, mert bármilyen szelíd és jól idomított is ez a kutyacsoport, ha egyszer a falkavezér ösztönei felborítják az idomítási gyakorlatban szerzett reflexszerű mechanizmusokat, s épp ellenkezőleg, nem védeni, hanem támadni fognak, nem a sértetlenségem leplombált biztosítékai lesznek, hanem meghallva a parkkertben uralkodó dzsungel szavát, egyszer csak felmorajlik a falkavezér szája, szeme tengelyt vált, fogai úgy villannak elő, mint még soha, s ha akkor vinném a reggelit, hát én magam lennék a reggeli, amiből nem kérek, mindent összevetve, a legbiztonságosabb és legmegnyugtatóbb megoldást az kínálta, ha keresek egy kertészt, aki visszaállítja a parkkert régi állapotát, s azonmód hosszú lejáratú gondozásába is veszi, ez minden tekintetben kifizetődőbb, mint bármilyen kutyacsoport vagy önvédelmi eszközök vásárlása, illetve a hozzájuk tartozó kezelési tanfolyamok, amelyeken, nem elég a magam rettegése, mind olyan emberekkel ismerked-

hetem meg, akik hibás agytevékenységeik áldozatai, s majdnem a leküzdhetetlen és az őket egyre jobban behálózó szellemi káosz szülte rettegésben élnek, egymással jó, karitatív viszonyt alakítanak ki, s látva, nem egyedül járnak hasonló cipőben, megszüli bennük a gondolatot, hogy lám, életmódjuk ezek szerint bizonyos adott körülmények között elkerülhetetlen, mit elkerülhetetlen, érvényessége nem hogy kérdeznivalót maga után, ezáltal alapvető természetességgel fogadják kényszerű életmódjukat, amely még a kezdetek kezdetén könnyen, akár egy legyintéssel elkerülhető akadály formájában csöppent életükbe. Na, ezt nem, folytatta Kremkus, akkor inkább már egy kertész. Akkor inkább már. Merthogy a kertészek sem úgy megbízhatók, ahogy egy kertészt alapjáraton elképzelünk a kertésznapdrágájában, derűs, a növények állandó közelségétől derűs arcával, hajában néhány falevéllal, kenguruzsebében metszőollóval és tollseprűvel, jobb combzsebében univerzális csavarhúzóval, bal combzsebében rugós szemzőkéssel. Apám több parkkertetst is foglalkoztatott, hol egymástól függetlenül, hol egy időben, hol egymást hosszú távon váltogatva, annak megfelelően, hogy milyen mennyiségű és minőségű kerti munkát igényelt a park rendjének és ápoltságának fenntartása. A kertészek minden módon igyekeztek apám utasításait betartani, egyrészt bízva apám magasabb szintű kertészeti tanulmányaiban, másrészt szófogadásukkal és feddhetetlen magatartásukkal próbálták palástolni mindazt, ami a háttérben zajlott, mindazon furcsaságokat, amelyekre apámnak már nem volt ideje figyelni. Akárhány kertész dolgozott is nálunk, akárhonnan jött is, egy sem feledkezett meg arról, hogy kimutassa irántam érzett gyűlöletét, s hogy ezt mivel vívtam ki, erről a mai napig csak találgathatok; gyűlöletüket apám előtt soha nem mutatták, ellenkezőleg, apám jelenlétében olyan kedvesen bántak velem, hogy az ilyen alkalmakkor folyton azt tételeztem, valamit félreértettem, a kertészek kedves és jóindulatú emberek, én magam pedig nem értem a tréfákat, amiket velem űznek, egyedül én vagyok az oka, hogy nem tudom magamévá tenni a kertészek játékszokásait. Apám jelenlététől függően váltogatták hozzám való viszonyukat, hol iszonyúan kedvesek voltak, hol iszonyúan brutálisak. Apám jelenlétében kisebb ajándékokat kaptam tőlük, ekkor apám nagy levegővétellel párosuló nyugalommal nézett végig a parkkerten, milyen megható és szeretetteljes viszonyok között népesítjük be a kertet, ám amint apám letűnt a színről, és anyám sem láthatta, azonnal visszavették az ajándékot, na, öcskös, add csak vissza azt a tűzoltóautót, lófaszt a seggedbe, mit gondolsz, az én gyerekem mivel játszik majd, takarodj innen, ne lássalak addig, amíg nem szükséges. Az első komolyabb esetről, amely egy nálunk viszonylag hosszabb időt töltő kertész nevéhez fűződik, már nem tudom, hogy hívták, szóval, az első ilyen komoly esetről még aznap este, vacsoránál megkérdeztem apámat, miért kéri vissza a tűzoltóautót a kertész, ha már egyszer nekem adta. Nem tudom, majd holnap megkérdezzük, mondta apám nyugodt szemtartással, és másnap meg is kérdezte, amire azt válaszolta a kertész, hogy, ó, tisztelt uram, ennek a kisfiúcskának túl élénk a fantáziája, már hogy gondolhat olyat, hogy én vissza kérem az ajándékot, ez mifelénk nem járja, biztosan elhagyta valahol a nagy játszadózásban, esetleg itt a kertben, bizony az ilyen kisfiúcskák fantáziája igen eleven. És mivel a kertész mindenben jól és megbízhatóan végezte a munkáját, apámnak gyakorlatilag nem volt miből kiindulva rosszat feltételeznie a kertészről, ezért inkább arra biztatott, keressem csak meg a kertben a tűzoltóautót, s mosolyogva indított kutató-utamra, bizonyos fokig büszkeséggel, hogy fia ilyen eleven fantáziával még sokra viheti, komoly és magasztos alkotótevékenység kapujában áll, amelyet száz százalékgig igazolva látott a mindennekfölött álló fantáziálóképességemben, s hát így, hátamon út-

nak indító forró tenyérnyomával bevetem magam a parkkertbe; hogy ne hazudtoljam meg apámnak a kertész iránt érzett egyértelmű bizalmát, bevetem magam a parkkertbe, s vélhetően a kertész élelmezési táskájába visszarakott tűzoltóautót kerestem, benéztem minden bokor alá, az összes zezzugot átkutattam, miközben a kertész fél szem alatt kuncogva követte vesszőfutásomat, de hogy valamit enyhítsek kilátástalan helyzetemen, azt képzeltem, hogy bizony hamarosan megtalálom a tűzoltóautót, és elképzeltem a kertész arcát, amint meglátja kezemben a bokor aljáról kiemelt tűzoltóautót, folyamatosan ezt lebegtettem a szemem előtt az egyébként valóban elképesztő produkciókra képes fantáziámmal, ha a valóságban nem is, de a fantáziámban győztesen hoztam ki magam e megalázó helyzetből, s azoktól az időktől kezdve oly sokszor alkalmaztam ezt a módszert – unalmas időpazarlásnak találtam szétválasztani a képzelt és valós eseményeket.

Mindenesetre nem számíthattam apám segítségére a minden hájjal megkent és gyalázatos gonoszsággal megáldott kertészekkel szemben, s bár többször rászántam magam, hogy ahogy fantáziámban megoldom a kegyetlenül kiábrándító helyzetet, egyszer ugyanúgy megoldom valójában is, de mikor hozzáláttam a terv kivitelezéséhez, nem találtam benne semmi örömet, nem éreztem, hogy de jó is lesz ezt megcsinálni, ezért már a terv felénél feladtam, elég volt arra gondolnom, bármikor visszavághatok, s ha nem egészében, de részben megnyugtatót, és ennyiben maradtam. Egyszer aztán nemcsak apám előtt, hanem az egész iskola előtt hoztak megalázó helyzetbe. A reggeli indulásnál valamiért még visszazaladtam egy percre, a táskámat a bejárati ajtó előtt hagytam. Ezalatt a kertész egy újságkivágást csempéztett a dolgozatfüzetembe, amely újságkivágás elképzelhetetlenül nagy és duzzadt keblű nőt ábrázolt, amint hátravetett sörényével, csukott szemmel és tátott szájjal, páros ujjakkal intenzív masszázsban részesíti láthatólag jócskán elhasznált szeméremtestét, miközben a viszonylag nyugodtan üldögélő afrikai elefánt hátára próbál felmászni. A dolgozatok kiosztásánál a tanárnő visszatartotta füzetemet, majd ujjai közé csippentve a pucér nő képét, végiglebegtette az osztály fölött, mondván, sorvezető használata ebben a magasabb osztályban már tilos, másfelől pedig ha ilyen intenzíven perverz szexuális igényeim vannak, hogy még dolgozatírás közben sem tudok másra koncentrálni, akkor neki az a javaslata, hogy hagyjam itt az iskolát, és költözzek a bennszülöttek közé, akik leplezetlen testi mivoltukból minden bizonnyal nyugodtabb és minden szempontból ki-elégítőbb környezetet biztosítanak számomra, mint itt a civilizált világ. Mindenesül le voltam forrázva, rákvörös élő kislány forró vízbe mártogatva. Apám két akkora nyaklevessel fogadott, hogy legurultam a lépcsőn, közben a kertész a bokrok közt kuncogott, egyébként apám nem mondott semmit, anyám a vacsorámat nem tette akkor este az asztalra, lent találtam a földön, a konyhakövön. Az iskolában egy perc nyugtom sem volt, a fiúk iszonyatos összegeket ígértek, ha nekik is szerzek ilyen képeket; a lányok nem tudták mire vélni a dolgot, nem ítékeztek felettem, viszont minden tanár nyitott lapokkal lefelé megrázogatta a dolgozatfüzetemet a dolgozatbeadáskövetően. Volt olyan tanár is, aki azzal zsarolt, hogy valami kis furcsaságot talált a dolgozatfüzetemben, és ha nem lesz minden jegyem színötös, és nem hozok neki titokban, óra közben a szomszédos ivóból egy italt, akkor megnézhetem magam. A kép megtalálása után intenzív szexuális élet indult meg a tantestületben, keresztül-kasul mindenki mindenkivel összeemelegedett, ennek köszönhetően alig maradt épen pedagóguscsalád, s alig maradt arra idő, hogy valamiképp is, de velünk foglalkozzanak.

Első indulatomban, amelyet eddig ilyen mélységben még nem tapasztaltam, feneketlen gyűlöletnek éreztem, az eset után másnap elhatároztam, hogy kinyírom a kertészt, írta Kremkus. Elhatároztam, hogy legbalesetveszélyesebb eszközével, az elektromos fűnyíróval teszem el láb alól. Ugyanakkor ez a magas fokú és nagy intenzitású gyűlölet egyszersem félelemmel is eltöltött, éreztem, immár nem vagyok a magam ura semmiben sem, minden cselekedetemet a gyűlölet vezeti, s amikor feltűnt, hogy ezzel egy időben csődöt mond a fantáziám, bealkonyul neki, hogy immár képtelen szabadon kalandozni, teljes rövidzárlat állt be. A szerszámoskamrában előkészítettem a fűnyírókat a kertész likvidálásához, de amint elkészültem, nem távoztam a szerszámoskamrából, éppen ellenkezőleg, bedugtam a hálózatba a fűnyíró dugóját, megmarkoltam a nedves fémfogantyút, és egy szó nélkül beindítottam a fűnyírókat. Csak a szikrákra, a pokolian fölcsapó parányi csillagokra emlékszem, a füst szagára, s hogy miután a gép ellökött magától, a szerszámosláda peremébe bevartam a fejem. Amint ismét föleszméltem, kimostam a fejemet, fölmentem a szobámba, előpakoltam a másnapi leckéket, kinyitottam egy könyvet, leültem, és mozdulatlanul bámultam a homályba vesző oldalakat.

Este azonnal fény derült mindenre, nem is a lakásban, a villanypóznán kivágtam a főbiztosítékot. Szerelők jöttek, dolgoztak egy órát, de még előtte elmondtam apámnak, hogy a fűnyíró miatt van az áramszünet. Megszerelték azt is, jó, hogy nem vágta agyon a gyereket az áram, hallottam az udvarról, mikor távoztak a szerelők. Ezek után, természetesen, csak a villanykapcsolóhoz érhettem. A kertész másnap értesült az esetről, s jó időre elmaradtak az ocsmány tréfái, csak a szemében láttam a gyilkos ellen-szenvet, miközben a sövényt nyírogatta.

Jó időbe telt, míg valahogy megnyugodtam, talán onnan számíthatnám, mikor anyám először kérdezte meg a hétfégi ebéd után, hogy jóllaktam-e.

Apám arca is nagy nehezen visszalágyult, végre elvesztette azt az erőszakosan feszes tartását, amellyel magára parancsolt szigort, miközben igyekezett azt énrám mérni. Amikor már minden újra a régi kerékvágásban haladt, megkértem apámat, jöjjön be a szobámba, beszéljünk, mint férfi a férfival. Ő azonnal szabadkozásba bocsátkozott, nézd, fiam, tudom, hogy apai kötelességem lett volna a férfiakról meg a nőkről beszélnem veled, de úgy gondoltam, tudsz már mindent vagy majdnem mindent, szóval, minek okoskodjak. Olyan jól és könnyen megértesz mindent, azt hittem, ezen már régen túl vagy, minek papoljak fölöslegesen. De nem bánom, sőt sajnálom, azt a két nyaklevest inkább én érdemeltem volna. Na, jól van, megbocsátasz, megértesz, nem?, elnézed nekem, igaz? Szóval, van a nő meg a férfi, két különmű lény, az egyik ilyen, a másik olyan, az egyik erre képes, a másik arra. Igen-igen, mondtam, írta Kremkus, tudom, persze, nem azért volt nálam az a kép, mert annyira agyalágyult vagyok. Persze, tudom, fiacskám, de... Hagyjuk ezt most, nem erről akarok veled beszélni, vagyis hát éppen erről, csak máshogyan. Mondjad akkor, figyelek. Mindennek a kertész az oka, egy akkora bajkeverő, hogy azt te el sem tudod képzelni. Ezt meg hogy érted? Jól végzi a munkáját, nem? Biztosan. Hinned kell nekem, ha valóban olyan jó eszűnek gondolsz. Mondjad akkor. A kertész tette a táskámba, vagyis a fűzetembe azt a képet, mikor kint hagytam a táskám a ház előtt, a kis ajándékokat mindig visszaveszi, emlékszel, a tűzoltóautót is ott kerestted velem a kertben, miközben nála volt, és az összes többi ilyen. Nem tudom, miért gyűlöl ez engem ennyire, de nagyon gyűlöl, ott fog ki rajtam, ahol tud, és el van intézve az egész a fantáziámmal. Lehet, hogy tényleg sokat fantáziálok, de hülye azért nem vagyok. Meg hát az áramszünet, igen, bevallom, ki akartan nyírni a kertészt, így volt, csak aztán nem tudom, mi történt. Nagyon szépen

kérlek, küldd el innen ezt az embert! De milyen indokkal? Mondom, fiam, a munkáját jól végzi. Ki tudja, hol találok még egy ilyen jó kertészt. Akkor meg íráss be kollégiumba, vagy mit tudom én, de én ezt az embert itt nem tudom elviselni. Be tudnánk bizonyítani valahogy, amit mondasz? Nem tudom, a fűnyíró óta hallgat, biztosan érzi, hogy valami kiderülhet. De hát, fiam, kint hagyjuk az asztalon a pénzt, bármit, semmit nem visz el, mindig minden hiánytalanul megvan. Miért épp veled csinálná, ha másban tisztességes. Én azt nem tudom, én vagyok a mániája, rajtam éli ki a mit tudom én, mit. Valahogy próbára kellene tenni, de hát nagyon ravasz. Most biztosan sejt valamit, nehéz lenne lépre csalni. Én hiszek neked, fiam, de nem tudom, nem értem az egészset. De még egyszerűbb, mondom, ha csak elküldöd. Jól van, beszéllek veled, majd meglátjuk, ő mit mond. Á, tagadni fog, ha eddig letagadott mindent, miért épp most vallaná be. Nem tudom, talán mert most van itt az ideje.

Apám kiment a kertbe, odahívta magához a kertészt, az egészset az ablakból figyeltem végig. Apám magyarázott, hol a kertre, hol a szerszámoskamrára mutatott, a kertész elégedetlenkedve csóválta a fejét, széttárta a karját, mint aki nem tehet semmiről, és egyszerűen nem hisz a fülének. Aztán apám hirtelen abbahagyta, nem szólt semmit, ott álltak egymással szemben egy jó darabig, a kertész a földet nézte, egy kicsit toporgott is. Apám meg nézte, és várt. Nem tudtam, mi történik. Talán pénzről hallgattak, nem tudom. Egészen sokáig. Jó lett volna filmre venni. Két mélabús férfi, mint ha a hallgatásukkal párbajoznának. Most valahogy örültem, hogy nem nyírtam ki a kertészt, sem magamat. Úgy látszik, általában nagyobb türelem kell a dolgokhoz, mint nekem van. Úgy látszik. Meleg levegőt éreztem a fejem fölött, hát igen, ez most izgalmas. Aztán végül apám unta meg, elindult a ház felé. Ekkor megláttam anyám halványan tükröződő arcát az ablaküvegen, de nem fordultam meg. Ahogy apám megtett pár lépést, a kertész beintett neki, egy jó nagy lófüttyit neked, de apám nem láthatta. Mire újra anyám tekintetét kerestem az üvegen, már nem láttam ott. Apám belépett a házba: tagad, fiam, azt mondja, ő ilyet sose tenne, és megesküszik az anyja életére. De hát, mondtam, anya is látta, hogy mikor eljöttél, beintett neked egy jó nagy lófüttyit. Ugyan már, fiacskám, képzelődsz, nem volt ott semmi, mondta anyám. Apám nézte anyámat, föltépte az ajtót, és visszarohant a kertészhez. A feleségem is látta, ahogy beintett nekem, mondta apám a kertésznek. A kertész ezt beismerte, és persze sajnálta, fárasztó napja volt. Apám visszarohant a házba, anyám elé állt: mi a fene van itt, miért véded te ezt a nyavalyást? Anya nem szólt semmit, lesütötte a szemét, aztán elvonnult. Apám újra kiment a kertbe, pár papírpénzt leszámolt a kertésznek, majd a kapura mutatott.

Apámat ekkor láttam először guggolni a kert közepén.

Handi Péter

KALAND

Még elüldögéltem a vacsoraasztalnál
a széken hátradőlve, a morzsák
szűrőssá tették a levegőt,
itt valamit tenni kell – morfondíroztam,
ez így nem maradhat, az abrosz
feltétlen rendet kíván,
szolgálata után becsülést, tenyeremmel
szalvétába sepertem őket
– jól jön majd Tandori madarainak –
ekkor aranybuckák bukkantak elő
a damaszt redőiből: sótartók
fényes kupolái, az orosz székesegyház, no meg
a jeruzsálemi dóm, hol vagyok, Uram,
a fehér sivatag széléről remegő ujjaim
zarándokútra keltek, de
tikkadtan megpihentek félúton
egy salátatál harmatos oázisában,
a brokkoli-pálmákkal szegélyezett medence
közepén víz, éltet tápláló isteni Víz csillant,
fölé hajoltam, de ekkor egy hang
valahonnan a napkorong magasából
ekként rendelkezett:
„Ha készen vagy, rakd le az asztalt.”

Méhes Károly

AKI KERES, AZ

Nem tudta, miért, és nem emlékezett, mióta hitte sziklaszilárdan (mert csak erre lehet építeni bármit is, amit hisz), hogy Ágnesnek hívják majd, akit szeretni fog.

Szerda óta bizonyos volt, hogy kémiaiból megbukik, nincs apelláta, utolsó lehetőség. Az órára mindig bőrrönddel érkező százötven centi magas, rézfogú tanár úr a maga keresetlen módján közölte vele a vigyorgós végítéletet.

– Elhajítalak, kistestvérkém!

Kalenczet többnyire elhajítani szokták, ez igazság szerint nem újság. A bentlakásosba, a kóterbe is azért hajították, mert apa újra nősült, és a Marcsinak láb alatt volt. Apa

meg akarta pofozni, mert ő is Marcsinak hívta a nőt, pedig megengedte neki. Nehogy azt mondd nekem, hogy néni!, emelte felé a kezét Marcsi. Tizenhárom éves volt akkor. Marcsi vörös hajú kis izé (ezt nagyanyó mondta róla), talán ha kétszer idősebb nála, még szép, hogy nem fogja „anyukázni”, megmarad az anyázásnál, boruljon ki, felőle kiborulhat, már úgymint minden kiborult. És menjen mindenki a saját anyukájába, de szeretne oda visszamenni!

Az a film csodálatos volt szombaton. A hosszú, szőke hajú lány, aki a filmben Sári névre hallgatott, de a feliraton látta, hogy a valódi neve Török Ágnes, éppen órála álmodik már mióta, és azóta tényleg. Dolgozik kicsit villanyoltás után a paplan alatt, elég csak behunynia a szemét, és látja, ahogy Ágnes egy vedlett Balaton-parti krimő zöld bádogasztalára könyökölve néz, előtte pöttyös söröskorsó. Persze nem rá néz, hanem a filmbéli Ferire, aki menő riccsés csávó, baboskendőben, félmeztelenül, golyóstollal agyonfirkált szimatszatyorral, csővigatyában meg Alföldi papucsban. Ágnes szőke, a szeme barna, a szemöldöke fekete pihék sora, és az Ebkutya megesküdtött, hogy a csajoknak alul is olyan, mint a szemöldökük. A filmben csak a mellét mutatták, amikor zuhanyozott, pár pillanatra.

Kalencz, amióta Ágnes a filmből felbukkant, a kémiabukásra nem is gondol. Álmában folyik a nyála, a leglehetetlenebb helyeken túsúrásnyi viszketések jelentkeznek a bőrén, felébred, felugrál, beveri a fejét a felette lévő emeletbe. Rettenetes banda, mindenki horkol, hörög, nyüszög, köhög, mintha egyetlen hatalmas test lenne a háló, és ő csak egy picinyke része, egyetlen sejtje, aki – naná – nem sejt semmit.

Hogy miképp is zajlik a lélek kémiája. A szív anyagában a cserebomlások mit eredményeznek, a nyomás mitől van... Vagy az már fizika?

Ahogy fekszik a sötétben, ebben a hatalmas testben, elhajítva, lenyeletve, mégis magát emésztve, érzi, hogy valami másnak kell történnie. Nem tudja, micsoda, de talán mégis valami csoda, amiről itt oly sokat hallhat, oly szigorú arcok mesélnek ezekről a szó szerint ezer meg kétezer éve esett csodákról.

Igen, reggel bekéredzkezik a városba szemorvoshoz, ez teljesen hihető ürügy, eddig az átkozott neonfényben való délutáni ücsörgés miatt tizenegyen kaptak szemüveget, legyen ő a tizenkettedik, mint a tanítványok, nem látnak élesen, elkél a segítség. Ettől meg is nyugszik Kalencz, a két lába közé gyúri a paplant, hiszen mindenhol közelebb lehet Ágneshez, mint itt. Máshol bármi megtörténhet. Itt... itt talán az lenne a legnagyobb csoda, ha egyszer csönd lenne, de nem halotti, hanem eleven csend, és egy álló nap arra gondolhatna, amire csak akar.

A reggeli torna után kopog az ajtón. Felhangzik az az olyan jól ismert, kissé elnyújtott, unott „Tessék!”.

– Szeretnék elmenni a szemészetre – rebegi. Nem félelemből, hanem egyszerűen úgy érzi, ez az ember úgyse érti a normális beszédet. Mindig elbizonytalanodott, hogy nem lehet vele normálisan beszélni. De akkor hogyan?

– Mért?

– Nem látom jól a táblát.

– Hányadik padban ülsz?

– A másodikban.

Az osztályfőnök felnézett az eddigi rajzolatásból.

– Kalencz, te ne sumákolj nekem!

– De tényleg...

- Fordulj meg! Mit látsz ott a falon?
- Hol?
- Hol! A kép alatt, ott van egy felirat.
- Azt látom, de nem tudom elolvasni.
- Dehogynem! Na, halljuk!
- E... E betűvel kezdődik, azt hiszem...
- Mit bohóckodsz?
- Nem bohóckodok.
- Tehát? E... en-ged-jé-tek... hoz-zám... Tovább?
- Nem látom...
- ...jön-ni... a...
- ...pes...
- Te! Na, tovább: a gyer-me...
- Rávágta:
- ...keket!
- Na ugye!
- Csak kitaláltam! Tényleg nem látom!

Az osztályfőnök ráemelte a tekintetét, vastag szemüveglencséjében Kalencz nem hideg, zöldesszürke szemét, hanem saját magát látta két példányban. Aztán visszafordult a betűsablonnal telerajzolgatott pauszpapír fölé. Úgy mondta ki a végítéletet, mélységes megvetéssel e lógós és hazudozós pária felé:

- Tessék, akkor menjél.

Kalencz erre nem felelhetett más egyebet, mint hogy, köszönöm. Egy pillanatra lelassította a huzat működtette ajtót, de aztán mégis erőteljesen bevágta, mintha nem tehetne róla.

A városba tartó buszon találta Skamelát is az A osztályból. Akkora a feje, mint a szivacs dobókocka, amit a Wartburg hátsó ablakába szoktak rakni, ez jut eszébe Skamela óriási vörös fejről. A közös sors mégis erősebb, *természetesen* oda ül melléje, és szép sorjában elkezdik kitárgyalni a tanárokat. Mindegyik kretén, buzi, szemét, állat, sőt kurva, erre a kijelentésre mintha az elöl ülő kopasz, öreg, hegyes fülű, aki ismerős a folyosókon való csámborgásokból, hátrakapná a fejét. A busz minden nagy fánál megáll, félig az árokba dőlve várják, míg felkapaszkodnak a falusiak, a sofőr azzal az idétlen nyomogató masinával egyenként kiadja a jegyeket, közben zúdul befelé a hideg és az emberek rossz téli szaga, aztán becsapódnak az ajtók, amelyik nem, azt úgy kell a helyére lökni, és pöfögnek tovább, mintha végtelenített utazáson volnának, aminek nincs semmiféle célja, a lényege a „sehol sem lenni” és a „feleslegesen cselekedni” ideológiája, amiben Kalencz nagy mesternek vallaná magát, de a lelke mélyén érzi, talán valami másnak kellene történnie a világban.

Skamela életéből csak annyi derül ki, hogy oroszból és biológiából bukik, ez már biztos, de még hozzájöhet a matek, mert ezekben a percekben blicceli el az utolsó javítási lehetőséget, a félévi felmérőt, ám hogy mi a fenét keres a városban, nem árulja el. Helyette a zsebéből előbányászik egy kis csomagot, azt kezdi bontogatni.

– Kérsz csokit? Svejci – ezt így mondja, Kalencz legszívesebben lehodaná mindennek ezért a „svejci”-ért, de nagyobb a kísértés, életében egyszer evett svájci csokit, amikor anyu kimehetett a bázeli világkongresszusra, még hatodikban, már négy éve, ő hozott Frigort, ezt a nevet Kalencz sosem felejtja el, mert a Frigor a földi világban érzé-

kelhető édes élet csúcsa azóta is a számára. Skamela csokija se rossz, kellemesen olvad a szájpadról, nincsenek benne szemcsés darabkák, az íze pedig... mintha nem is csokoládé volna, legalábbis *itt* egészen másnyelvenek a csokoládék.

Némán ülnek, amióta a csoki a szájukban van, nem is szólnak egy árva mukkot sem.

A városban a latyakos, zsúfolt buszpályaudvaron elhangzott két közömbös „Na, hello!”, azzal Kalencz erre, Skamela arra fordult. Mint akik pontosan tudják, mi a dolguk.

Kalencz nem nagyon ismerte a várost. Színházba jöttek be kétszer, meg hazautazáskor szálltak át a vonatra. Annyit tudott, hogy át kell menni a vasúti felüljáró hídon, akkor jut a belvárosba. Hosszú, kietlen utca visz le a folyópartra, ott van egy-két kocsmá, például a Matróz, legalábbis Ebemék azt komázzák, és ő hozzájuk szokott csapódni, ha volt annyi idő a busz indulásáig, hogy oda leszaladjanak. Elindult hát át a hídon minden különösebb igyekezet híján, mert azt már az induláskor tudta, hogy a szemézetnek a közelébe sem megy. Egyszer megcsúszott a latyakos járdán, le kellett lépnie az úttestre, ahol épp egy ZIL erőlködött, óriásit dudált, a sofőr a szélvédő mögött vad gesztikulálásokkal küldte el melegebb éghajlatra, látta a szája mozgását is.

Elhaladt a megyetanács rémséges betonkocka épülete előtt, melyről Kalencz nem tudta, hogy nyolc éve, a város fennállásának 750 éves évfordulójának tiszteletére emelték méltóképpen, és a sétálóutca elején álló bádóg, „Hírlap” felirattal díszelgő újságosstandhoz lépett. A homályos, barnuló üveg mögött az egyik oldalon a Fáklya, Lobogó, Lányok-Asszonyok és a Szovjetunió című színes lapok kellették magukat. Kalencz jól ismerte ezeket a kiadványokat, mert valaha, az orosz tagozatos iskolában gyakran olvastak történeteket Tyereskováról, Zoja Koszmogyemjanszkjáról, Alla Pugacsováról, és most is az ujjain érezte a vastag, fényes műnyomópapírost, ahogy lapozta őket. Ám amint átlépett a bódé másik oldalára, kis híján elállt a lélegzete, és olyan forróság öntötte el, mintha egyetlen pillanatra a Szaharába csöppent volna. A Film, Színház, Muzsika az utóbbi időben dicséretesen színesen nyomott címlapjáról Török Ágnes mosolygott a szeme közé, szökén, barnán csillogó szemmel, épp csak nem köszönt Kalencznek. Áldotta az eszét, hogy az összes dugipénzét magával hozta, és már szedte is elő a patkópénztárcát a szűk farmerzsebből, hogy aztán rebegve kérjen egy Film, Színház, Muzsikát, és leszurkoljon érte 3 forint 80 fillért a levágott ujjvégű kesztyűt viselő újságosnak.

A kivételes zsákmánnyal Kalencz kettőt odébb lépett, majd remegő kézzel kezdte keresni a művésznőről szóló riportot a megjelölt 10–11. oldalon. Meg is lelte, és a fotók áttanulmányozása után (az egyiken Török Ágnes zuhanyozott, ez egy filmből vett képkocka volt, de csak a hátát lehetett látni) az interjú olvasásába kezdett volna, de közben löködték, a feltámadt szél is rángatta a kezében a lapot, ezért minden mind egy alapon egy pillanat alatt eldöntötte, hogy beül a szemközti Gyöngyvirág eszpresszóba, ahol aztán kólát kért, meg is kapta szakasztott ugyanolyan vastag falú pohárban, amilyenben a kóterben a teát mérték, és végre belefoghatott az olvasásba.

Kalencz megtudta, hogy Török Ágnes falun nőtt fel, saját tyúkjá és nyula volt, sikoltozva szaladt be a szobába, és a fejét a nagy vánkos alá dugta, amikor az anyja állatokkat vágott az udvaron. Már kislány korában szeretett énekelni és szavalni, gimnazista korában pedig prózamondó versenyt nyert. A Filmművészetire nem is nagyon akart jelentkezni, csak a barátnője kedvéért ment bele, aztán őt felvették elsőre, a barátnőjét meg harmadikra sem, modell lett, férjhez ment Olaszországba. Kalencz már olvasott efféle beszélgetéseket ifjú színésznőkkel a borbélynál heverő rongyos lapokban,

unatkozva, de ennek most minden szavát itta, mintha Török Ágnes sorsa mindennél fontosabb volna a számára. Az ifjú színésznő, elmondása szerint, nem is számított erre a filmszerepre, nagyon jól együtt tudott dolgozni a rendezővel és a partnereivel, örül a sikernek. Még egy kis vicces epizódot is elmesélt, amikor egy külső forgatási helyszínen magára zárta a vécét, nem tudta kinyitni, senki sem sejtette, hová lett, segítségért kiabált, és egy öreg munkásnak kellett szétvernie a konténer-vécé ajtaját, így szabadult ki! Kalencznek ez nagyon tetszett, kortyolt egy hosszút a megmelegedett vizes kólából, majd elkerekedő szemmel olvasta, hogy a művésznőnek nemhogy férje, de jelenleg udvarlója sincs, otthon szeret olvasgatni, ha nincs fellépése, s mint nyilatkozta, még nem találta meg az igazit, de nem is akarja a dolgot elkapkodni. A cikk végén pedig ott találta a budapesti színház címét, amelyen autogramot lehet kérni Török Ágnestől.

Kalencz a következő pillanatban végigborította a félig kiivott kóláspoharat az asztalon.

A másodosztályú kupében olyan meleg volt nyitott ablak mellett is, mintha az ördögök fűtöttek volna. Kalencz a középső ülésen lehunyta szemmel zötykölődve különleges filmet nézett, amelyet még sosem forgattak, mégis Török Ágnes volt benne a főszereplő. No és Kalencz, a fehér lovon érkezett csővinadrágos, loboncos hajú haver, akire az igazi filmbéli, matrózpóló alatt ruganyos mellet lobogtató csöves csajszi epekedve várt. Mi az hat év korkülönbség, számolta ki Kalencz, Lennon és Yoko Ono között tíz volt, aztán milyen nagy szám voltak ketten.

Egy pillanat műve volt dönteni. Mikor kiborult a kóla, és a pincérnő a sárga földig lehordta, milyen pluszmelót csinál itt neki, amikor ennyi a vendég. Azt érezte, hogy *innen* nem tud visszamenni *oda*, ahol a hideg folyosókon saját kísérteteként suhan napról napra, és a legkegyelmesebb isten színe elé kerülve sem történhet vele olyan szívet melengetően jó, mint ez a Török Ágnes-történet, amiről igazából nem tudta, hogy mi csoda. A vasúti restiben kért egy fél rumot, így látta Ebkutyától, a csapos egy pillanatra rajta felejtette a szemét, de aztán a csőrös üvegből csurig mérte a stampedlit, és közölte, hogy tizennyolcas lesz.

Kalencz nem aludt, és ígéretéhez híven nem álmodozott, csupán a valóság lehetséges változatait vette sorra, hogyan és mint történjen az elkövetkezőkben. A lányokkal eddig nem sok sikere volt, az utóbbi két diákbálra két volt általános iskolai osztálytársnőjét is elhívta, olyanokat, akik két-három éve tetszettek neki, de csalódnia kellett, mert az egyikük elkövette azt a szemtelenséget, hogy már eleve a bikájával érkezett, és vele enyelegte végig az estét, a másik pedig táncolt vele párat, de aztán valami negyedikes lekérte, és Kalencznek onnan kezdve maradt a pretszelyemáruulás a felhúzott kosárlabdapalánk alatt. Igaz, utóbb mindkét spiné rózsaszín levélben köszönte meg Kalencznek a meghívást, jól érezték magukat, puszi, állt a levelek végén, de ezek is csak arra voltak jók, hogy a főnök úr kajánkodhasson egy sort a maga tapintatos humorával levélosztáskor, lám, lám, a Világszép Julcsika illatos borítékja a Bibircsókó Jancsikának, erre bezzeg van eszetek, na majd meglátjuk azt a kémiadolgozatot!

Budapest Kalenczet mindig egy méhkaptárra emlékeztette, igaz, csak a Delta tudományos híradóban látott ilyet, előben még nem, de itt is szakasztott úgy nyüzsgött, tolakodott, látszólag szorgoskodott minden és mindenki, mint a filmkockákon, amelyek szovjet mezőgazdászok világraszóló sikereiről tudósítottak. Kalencz annak ellenére

nem mondhatta magát nagy pestinek (mint néha szeretne volna, főleg az osztályban, a fővárosiak előtt), hogy a keresztanyjáiék itt laknak az „ötkerületben”, ezt csak így hallotta emlegetni, és akikkel majdnem olyan ritkán találkozott, mint a Jézuskával vagy a Mikulással. Annyit tudott, hogy a metróval át lehet menni a Duna alatt, a budai oldalról látni a Parlamentet, estefelé már szépen világít a vörös csillag a kupola tetejében. Keresztpapa valamilyen okból minden idegenvezetés alkalmával megmutatja, melyik épület volt a tőzsdepalota, hol van a tévészékház, aztán mehetnek a Vörösmarty cukrászdába lúdláb tortát vagy franciakrémet enni.

Váltott egy forintost, hogy a metróban be tudja dobni a perselyszerű barna automataba, kicsit félt tőle, mert egy fekete gumival bevont fémkar ugrik ki, ha valaki nem a kellő módon akar átkelni, egyszer már odavágott a térdére. Bement a Deák térig, számára Pesten ez volt a világ közepe, innen talált oda a rokonokhoz a Vörösmarty térre, a Duna-partra. Ácsorgott az enyhe időben, nézte a körút forgalmát, a liláskék buszokat, a sárga villamosokat, ennyi idősen már-már szégyellte, de még mindig úgy érezte, valami mesevilágba csöppent, méhkaptár ide vagy oda, ő nem ide tartozik, és az, hogy egyedül van, titkos küldetéssel a szívében, egészen misztikussá tette méla ácsorgását, amit, már most érezte, soha nem fog majd elfelejteni. Persze ugyanabban a szívében, valahol mélyen más is kavargott, néha-néha belenyilallt, rég a visszaúton kellene zötykölődnie a buszon, hogy a délutáni tanulási időre ott üljön a helyén, mert bármennyire csábító is, nem afféle kallódó figura ő, helye van, ahol ráadásul helyt kellene állnia, miközben ül. Talán Skamela is buszon van, visszafelé mindig nagyobb a tömeg, lehet, hogy állnia kell, úgy szedi elő a zsebéből a „svejci” csokoládé maradékát, és szopogatja, miközben egyre beljebb préselik a busz hátulja felé.

Hello, Cápa vagyok. Testvér, nincs egy belásod? – hallott ekkor maga mellett egy hangot, és valaki a vállára tette a kezét.

Kalencz egy tökéletesen szakadt havert látott maga előtt, hosszú csimbókokban lógott a haja, talpig rongyos farmerban virított, a lábán spárgával befűzött magas szárú tornacipő. Kalencz úgy tanulta jeles barátaitól, hogy az utálatos, voltaképpen kiirtandó popperekkel ellentétben a csövesek az emberi fajta legértékesebbjei, akik minden alakoskodás, beletörődés és szolgálékúság híján csakis a szabadságnak, a tiszta, egészséges emberi gondolatoknak élnek. Egyszer látták a celldömölki állomáson, mikor már gurult a vonatuk, hogy valahol hátul, a raktárépületek között két rendőr módszeresen vert egy csövi gyereket, az egyik pofozta, a másik hátulról kezelte le gumibottal, hát az Ebes majdnem szétszedte a vagont, a jó kurva anyátok, piszok, tetű zsernyákok, még jó, hogy a főnök úr két kupéval odébb ücsörgött a szentlelkekkel, és nem lett belőle nyilvános céccó.

– Várjál, adok – mondta mindezeknek megfelelően Kalencz, szűk zsebéből ügyelbajjal előhalászta a patkópénztárcáját, bár érezte, ez azért elég ciki, pénztárcát hordani, de a srácot ez az árulkodó jel nem ejtette kétségbe, sőt a kopasz bokrok mögül ekkor előmászott egy kócos, csikos nadrágos lány is, és inkább az után érdeklődött, Kalencz nem adna-e neki is egy belást, mert akkor összejönne annyi, hogy behúzzanak a Nárciszba, cefetül hideg van itt, testvér, tudod, mi van.

Végre sikerült a művelet, Kalencz előrázta az aprókat, és végtelen bőkezűségről téve tanúságot, elvégre totálisan égő volt ennyi pénzzel babrálni, még akkor is, ha legalább a fele tíz- és húszfilléres volt, egy szabadságszobros tízforintost nyomott a srác markába. A főúri kegynek meg is lett a hatása. A fiú vigyorogva a lány felé mutatta a pénzt.

– Picur, gyerünk, köszönd meg a testvérnek, hogy ilyen tökjő fej! – intett a lánynak, aki mintha egy kicsit tétovázott volna, majd a következő pillanatban odaugrott Kalenczhez, átkarolta a nyakát, és olyasmit tett véle, amit ő a legszalonképesebb elnevezéssel is *oltári smárként* hallott emlegetni. Tartott körülbelül öt másodpercig. Aztán a lány elengedte, de egy sóhajtás erejéig még tágra nyitott szemmel Kalencz arcába meredt, lássa, kit is csókolt meg, még ha ő maga is másképp emlegette volna. Igazi égő, zöld szeme volt, amelyet Kalencz még soha nem látott, főleg nem tíz centiméterről. A szája viszont bagóízű volt.

Mire teljesen magához tért, már csak a távolodó pár hátát látta, de a lány volt az, aki mentében még egyszer hátrafordult, feléje, aztán eltűntek a sarkon. Kalencz sem húzhatta itt tovább az időt, zavartan eszébe idézte küldetését, Török Ágnes, akinek arca hirtelen nem akart lelki szemei elé ugrani, mert csak a zöld szempárt látta egyre, elő kellett vegye a Film, Színház, Muzsikát, hogy visszazökkenjen a rendes kerékvágásba, abba a rendesbe, amelyből épp szökésben van.

Mégis arra gondolt: ez a szökésben lévő, már-már saját maga számára is ismeretlen, sötétben bujkáló alak a valódi Kalencz Péter. Aki annyi, de annyi atyai (hajaj!) prédikáció után végre *akar valamit*. Annak ellenére, hogy senki, egyetlen rokona, ismerőse és nem létező üzletfele sem képzelné róla, hol-merre jár, és miben töri a fejét. Rettenének a gondolattól, hogy Kalencz Péter *akar valamit*.

Nem tudta volna megmondani, miféle hang, szikrázó végű, titkos mutatóujj vezényelte lépteit, míg mindezeket végigpörgette a kobakjában, csak azt tudta, hogy amikor már égtek a millenniumi sugárút ostoronyeles lámpái, narancssárga fényt szórva, nagyot dobbanó szívvel fordult be egy sarkon, s indult az utcafrontra kiugró, villanykörteikkel díszített színházbejárat felé. De el sem ért odáig, már földbe gyökerezett a lába. Az egyik kirakattól Török Ágnes életnagyságúnál is nagyobb fotója tündökölt.

Rendeznie kellett gondolatait, hiszen lehet, hogy percekben belül ott áll a színésznő előtt. Jesszus isten, hát ezért jött, hogy előtte álljon? Mit akar egyáltalán? Mit mond majd? Mond...! Rebeg, ha egyáltalán. Kalencz még semmit sem tud, amit sosem ismert volna el sem más, sem maga előtt, csak sejt, ebben a szent állapotban leledzik, várakozik, várakozással van teli, amit rettenetesnek tart néha.

De ez a várakozás épp most ér véget, vagy nem? Hiszen azért...

Belépett a színházba, vállból rántva maga felé a nehezen járó alumíniumkeretes ajtót. Ha egy pillanatra kimerevedett volna a világ, és egy nagyon távoli, visszhangzó hang azt kérdezte volna tőle, boldog-e, minden ízében reszketve, akadozó nyelvvel, de azt válaszolná, igenis, merészkedik egy picit boldognak lenni.

Lehet, hogy csak tetézné bűneit.

– Na, öcsi, hová, hová?

Kalencz hirtelen nem is tudta, honnan e távoli, nem túl szíves megszólítás. Ahogy körülnézett, a háta mögött vett észre egy nagyon kövér, hózentrágeres bácsit, akinek cigaretta fityegett az alsó ajkáról, a kezében nyúlt partvist tartott, de a világeért sem söpört.

Kalencz köszönni is elfelejtett.

– A művésznőt keresem...

– Nofene. Mert itt sok művésznő van ám. Mindenki művésznő, hogy egyem a zúzajukat! – mondta majdnem kiabálva a kövér ember, majd nevetésben tört ki.

– Török Ágnes művésznőt – felelte most már Kalencz is hangosan. Nem tetszett neki a kövér férfi, főképp az, ahogyan a művésznőkről nyilatkozott, meg a zúzajukról.

Kalencz mindig is utálta a zúzát, ha csirkeleves volt otthon, és véletlenül az ő tányérjában kötött ki a zúza, rögvest átcsempészte anyáéba. Ez a Marcsi sose főzött tyúklevest, biztos nem is tud.

– Aztán mi dolgod neked a Török Ágicával, he? – A kövér kivette a szájából a cigit, a kőre hamuzott. – Hívott talán?

– Nem. De szeretnék...

A kövér nem engedte, hogy befejezze a mondatot.

– Azt elhiszem, hogy szeretnéd. Én is szeretném, kisapám! – és ismét hahotával jutalmazta saját magát.

– Gratulálnék neki. És egy fényképet szeretnék kérni tőle, amit aláír! – vágta ki magát Kalencz.

– Ja? – És itt a kövérnek mintha elszállt volna minden érdeklődése és eddig mutatott kevéske szimpátiája is. – Levelet kell írni. Talán válaszol. Itt nem lehet ólálkodni. Zárva vagyunk – és hogy nyomatékosítsa a szavait, a partvist elkezdte tolni Kalencz felé, aki kénytelen volt hátrálni az ajtó irányába. Az utolsó pillanatban oldalt lépett, a kövér beleütközött az alumíniumkeretbe.

– És mikor jön be? – kérdezte még elkeseredetten.

– Akkor jön be, amikor kell nekije – mondta a kövér, és a partvissal kilökte az ajtót.

– Játszik ma este? – érdeklődött még utoljára.

– Tudja a rosseb! Mi vagyok én, műsorfűzet? – nézett rá mérgesen a férfi, majd erőteljesen berántotta az ajtót.

Megint kint ácsorgott az utcán, már jócskán sötétedni kezdett vágyai körül a város, ám ebben a törvénszerű félhomályban annál jobban világított Török Ágnes fénylő fényképe a színház üvegkirakata mögött. Azt érezte, amíg ez a barnán mosolygó szempár tekint rá, nem történhet semmi baj.

Azzal viszont bajban lett volna, ha pontosan számot kell adnia, mit is ért e pillanatban „baj”-on. Az semmiképp sem volt baj, hogy nem *ott* volt, hanem *itt*. Arról sem vett tudomást, hogy éhes, mert üres hasát az eddig történetekkel és az elkövetkezendő eseményekkel teli lelke valamiképp ellensúlyozta. E pillanatban még nem volt baj, hogy minden biztonnal szállás után kell néznie, az pedig csak egyetlen helyen, a rokonoknál lehetséges, ahol egy csapásra minden véget ér majd, és ez a világ, alig pár sarokkal keresztmamáék bérházától, megint fényévnyi távolságba kerül. És apát is értesíteni fogják, begurul a bordó Mercedes a nagykapun, amiért mindenki irigyli őket, kiszáll apa a krémszínű öltönyében, irhakabátjában, mosolyog, mert mindig mosolyog, ez az ő nagy életbölcssége, az „egészséges mosoly”, ahogy emlegetni szokta. Egy biztos, az osztályfőnöke nem mosolyog majd, és lehet, az igazgató úr sem fog mosolyogni. Kérdés, apa mosolya felül bír-e kerekedni három nem-mosolyon. Mert az is biztos, Kalencznek sem fog a füléig érni a szája.

De ez mind-mind nem juthatott eszébe ott, a színház sarkán.

Azt tudta, baj csak az lehet, ha életének idáig vezető és ezután várható rémségei között félúton nem találkozhat Török Ágnessel. Egyet akart: csak egy pillanatra nézzen rá *úgy* Török Ágnes, mint a filmbéli haverra, még mondania sem kell semmit, a mellet se rezegtesse a matrózpóló alatt, csak nézze, mintha Kalencz volna a szeme fénye, miközben ő elmerülne Török Ágnes szemének fényében.

Ha ez nem jönne össze, az lenne a nagyon nagy baj.

Fogta magát, és nekiállt, hogy felderítse a színház környékét legalább. Megtalálta a

havi műsorplakátot. Ebből végre kiderült, hogy aznap egy Bulgakov nevű pasi darabját adják, A Mester és Margarita a címe. A szereposztás szerint, Kalencz mérhetetlen öröme, Török Ágnes is játszott, még hozzá II. macskaként. Egy pillanatra elmélázott, vajon milyen lehet ez az arc macskaként, hiszen a színész nő szeme nem zöld. Kalencz nem volt nagy macskaszakértő, azt képzelte, a macskáknak mindig zölden világít a szemük, hidegen, kicsit kegyetlenül, nem barna-mosolygósan, mint Ágicáé. Ki is emlegette így... Ágica? Még a hangsúlyt, az elnyújtott, vaskos hangot is hallotta a fülében. Hát persze, a dagadt faszi a partvissal, Kalencz megborzadt, s azonmód elhatározta, hogy sose nevezi többé így a művésznőt. Ágnes, gyönyörű név az, legfeljebb Ági, de semmi esetre sem Ágica.

Egy másik, nagyobb ajtón zörögtek mellette a zárral. Berakott frizurás, selyemblúzos néni hosszú kulccsal próbálkozott kinyitni a zárat, ami nem akart engedelmeskedni. A néni az erőlködéstől elfintorította az arcát, kihúzta a kulcsot, megnézte, mintha szemmel verné, de úgy látszik, használt, mert utána újabb grimasz kíséretében az ajtó pattant egyet, és a néni majdnem kizuhant az utcára.

– ...anyádat! – hallotta Kalencz. A néni ránézett, végigmérte, ahogy ott állt idétlen barna orkándzsekijében a tél kellős közepén, de nem szólt semmit, csak megigazította a lábtörlőrácsot, azzal bement.

Kalencz jobbnak látta várni kicsit, megint a plakát tanulmányozásába fogott. Felfedezte, hogy Török Ágnes még két darabban játszik, neves, híres színészek társaságában, olyanokéban, akiket otthon is meg szoktak nézni a tévében, a régi filmekben, amikor szegény nagymama a maga kis parasztszékében görnyedezve mondogatta, hogy ezeknél a kosztümös filmeknél nincs is szebb a világom...

Aztán belépett az előcsarnokba. A pénztárban, az üveg mögött, amire kerek lyukat vágtak, ott ült a néni, aki az előbb az ajtóval küzdött. Mikor meglátta Kalenczet, összezűkül a szeme.

– Tessék! – szólt reszelős, agyondohányzott hangon.

Kalencz szívesen válaszolta volna, hogy „Nem szóltam semmit”, de nem akarta efféle viccel eljátszani a néni maradék jóindulatát is.

– Az esti előadásra...

– Diákjegyet? – vágott a szavába a nő, és miután a szivacson megnedvesítette az ujját, a kék tömbből letépett egy szelet papirost.

– Ez a Mester meg a...

– Nem az megy. Nem tudsz olvasni? Műsorváltás. Ki van rakva! – A nő bosszúsan visszahúzta a tányérkáról a jegyet. Aztán mégis megenyhült. – Betegség miatt. Influenzajárvány van. Ezért.

– És...

– A vágy villamosa. Ez lesz ma. Kell a jegy? – és megint előretolta.

Kalencz nagy lélegzetet vett, és végre elhadart egy teljes mondatot.

– A Török Ágnes művésznő játszik ebben az előadásban?

A nő rettenetes szigorúan nézett rá. A jegyet végérvényesen visszahúzta.

– Már hogy játszana? Beteg.

– Beteg? – Kalencz ereiben meghűlt a vér.

– Ja – mondta a nő. Aztán mégsem állta meg, hogy ne fitogtassa jólérségségét. – De az Ágica nem influenzás. Elgázolta egy furgon.

Kalencz csak nyögni tudott.

– Micsoda? De hát...

– Itt, a színház előtt. Elrepedt a medencecsontja. Mikor is? Kedden... Nem, szerdán, mert akkor nem voltam bent, úgy mesélték. – Egy pillanatra megállt a beszédben, de azt jólesően látta, hogy Kalencz issza a szavait. – Mennek ezek, mint az örültek – kifelé intett a fejével.

– És... most mi lesz? – Kalencz annyira nyugtalan volt, hogy egyszerre érzett vizelési ingert, elképesztő éhségűrt a hasában, és a legalattomosabb helyeken kellett vakaróznia.

– Nyolc hét fekvőgipsz szegénykémnek – közölte a pénztárosnő, mint akinek ez teljesen evidens. – Most még bent van az István Kórházban, nem is tudom, mikor engedik haza. Pedig hogy örült, mostanában mehetett volna megint forгатni, a Jancsó hívta. – A nő felvonta a vállát, rágyújtott egy szipkába dugott Fecske cigarettára. – Majd tavasszal.

Kalencz kábán állt, aztán automatikus mozdulatokkal elindult a kijárat felé.

– Hé, nem kell a jegy? – kiáltott utána a nő. – Micsoda viselkedés ez? Fogja magát, és egy mukk nélkül odébbáll!

Kalencz erre megfordult, és még meg is hajtotta magát, ahogy apától látta, ha nagyon tiszteletre méltó ismerőssel találkoznak.

– Kezicsókolom! – szólt vissza az ajtóból, de válasz nem érkezett, csak némi morgás az üveg mögül.

Az órájára nézett az utcai lámpa narancsosan szitáló fényében. Hat múlt. A kóterben még egy óra a tanulási időből. Unalmas ásítózás, szótárlapozgatás, bajuszrajzolás Robespierre-nek vagy Beethovennek, a vonalzó végének megfaragása, kikéredzkesedés a főnök úr néma bölintása, mint akinek álmában esik le a feje, aztán öt perc béke a végén.

Az idő nem telik, gondolhatta volna ezeken a délutánokon Kalencz, hanem ürül.

De most! Hiszen feladatot kapott. István Kórház, indulás. Fogalma sem volt, merre találja. Arra gondolt, majd az aluljáróban kisilabizálja a térképen, hová, merre menjen, és mivel. Visszasietett a Deák térre. Egy narancssárga ruhába öltözött söprögető ember segített neki keresni a falnyi térképen. Mondta, az ő nővérét is oda vitték, mikor a villamos levágta a lábát. A cipő túsarka beakadt a sínek közé. A lottózóban azért tud dolgozni a Margitka, még ezt is elmesélte Kalencznek ez a bajuszos, ragyás képű férfi. Aztán hosszú nyelű, dobozszerű lapátjába söpörte tovább a csikkeket.

Még egy kicsit bámult az óriási térkép előtt, zavartan próbálta számba venni a tudtára adott útvonalat metróstul, buszostul, villamosostul. De egyszerre úgy érezte, hogy elfogyott minden türelme. Mi lesz, ha eltéved? Ha későn ér oda? Ha nem engedik be a kórházba?

Egyszerre didergett és izzadt. Zsebéből előkotorta a pénztárcát, és remegő kézzel kezdte el számolgatni maradék pénzét. Eléje villant keresztapja magas alakja, amint évenkénti kétszeri találkozásukkor farzsebéből kivette hatalmas fekete tárcáját, és miközben megkérdezte tőle, mire gyűjt, a temérdek bankó közül előhúzott egy lila ötszázast. Ezt ő mindig alázatos, elhaló hangon köszönte meg.

Most közel sem volt ennyi pénze, a fillérekkel már nem is bíbelődött, csak rohant felfelé a lépcsőn a körútra. A járda szélén állva meresztgette a nyakát a szembeömlő, kísérteties fényfolyammá dagadó autótömeg felé. Két taxi is eldöcögött előtte, mind-egyik foglalt. Aztán mégis szerencséje volt, és integetésére a belső sávból kivágódott mellé egy szürkének tetsző Zsiguli. A sofőr az ülésen áthajolva lökte ki az ajtót.

– Csak belülről nyílik ez a szar – mondta. – Na, gyere, kiskomám.

Kalencz befészkelte magát az anyósülésre. Kibírhatatlan cigarettafüst csapta meg, köhögnie kellett.

– Büdös van, mi? – nézett rá a szemüveges, körszakállas férfi. – Bocs – tekerte le kétujjnyira az ablakot a maga oldalán –, itt nálam ez van. Azt hiszed, nem próbáltam megszokni ezekről az átkozott koporsószőgekről? Én szenvedek tőle a legjobban.

Kalencz megilletődötten közölte, hogy a kórházba szeretne eljutni. A szakállas férfi bólintott, s miközben jobb kézzel sebességet váltott, a másik oldalról előhalászott egy újabb cigarettát, majd egy öngyújtót, és már fújta is a tömény füstöt.

– Az egyetemen bagóztam, aztán amikor megszületett a fiam... Két fiam van vagy volt, nem is tudom, hogy mondjam, na, szóval, attól kezdve teljes szilencium volt, még csak nem is hiányzott. Aztán... hogy kirúgtak az intézetből, érted... Hát előfordul ilyen – meredt rá a férfi, egyszerre húzta fel a vállát és szemöldökét is –, ha valaki nagyon keresi, mondjuk, az igazságot, amiről, ugye, azt hiszi, hogy igazság, olyan igazságféle, hehe... Nem kell annyira csodálkozni! Közben meg szépen tönkrement a házasságom is... Ilyen az élet, kérem szépen! Előkerült megint ez a francos bagó, eztán itt vagyok, tessék, meg lehet nézni!

Kalencz mindehhez nem sokat tudott hozzáfűzni, kicsit fészkelődött az ülésen, odaodapislantott a taxiórára, majd ismét a szakállas férfira nézett, aki a cigaretta ellenére valamiért egyre szimpatikusabb lett neki, a szeme csücskében furcsa fény játszott, ami hol huncutul, hol szomorkásan csillogott.

– De nem akarom molesztálni ezekkel a privát történetekkel a tisztelt utast – mosolygott rá a férfi, és a bal kezével nagy ívben kipöccintette a csikket az ablakon. Viszont ahogy cigaretta nélkül nem bírta sokáig, éppúgy a hallgatás is roppant nehezére eshetett. – Valaki beteg talán? – érdeklődött már-már bensőséges hangon.

– Beteg? – riadt fel Kalencz.

– A kórház miatt... – A szakállas férfi egy pillanatra mintha zavarba jött volna, szemüvegét mutatójával tolta vissza az ornyergére. – Úgy értem... – De nem fejezte be a mondatot.

Kalencznek gyorsan kellett döntenie, vajon ennek a furcsán kedves férfinak felfedje-e a teljes igazságot, azt az igazságot, amiről pár perce szó esett, avagy a szokásos óvatossággal füllentsen valamit.

– Találkozom valakivel, aki... – kezdte Kalencz. Közben a férfi ismét a bal oldalon kotorászott, félredőlve.

– Nem ismerjük egymást, de tudom, hogy itt van bent – tette még hozzá.

A férfi ezalatt teljesen lehajolt, fél kézzel rángatta a kormányt, és mintha morgott volna magában.

– Talán még nem késő – mondta Kalencz, és előredőlt, hogy a szélvédőn beeső fényben megnézzé az óráját.

– Ezt már soha nem találom meg! – nyögte hangosan a szakállas férfi, és felegyenesedett.

Kalencz a következő másodpercben azt látta, hogy a sofőrje arca egyetlen torz grimaszba rándul. Aztán egy iszonyatos csattanás következett, aláfestésként, külön hallhatóan, recsegés-ropogás, szinte ritmusra, mintha vékony csontocskákat tördelnének még apróbb darabkáira.

Úgy rémlett, mielőtt teljesen elsötétült volna minden, ezek a téli, narancssárga fények mintha még egyszer végigsimogatták volna az arcát.

Apa magasodott fölője. Amint Kalencz kinyitotta a szemét, máris mosolygott a maga híres egészséges mosolyával. Megpróbálta ő is elhúzni a száját, de úgy érezte, kettéreped az arca. Megpróbálta a kezét mozdítani, de valaki lefogta a másik oldalról.

– Nyugalom – ennyit hallott idegen hangon.

Apa mosolygott és bólogatott. Örült neki, ám valahogy mégis kínzó nyugtalanság fogta el. Egy pillanatra behunyta a szemét, és amikor újra kinyitotta, minden erejét összeszedve megszólalt.

– Hol vagyok?

– Kórházban. István Kórház, Budapest. Az a vadbarom taxis itt állt feje a sarkon: egyenesen neki egy ZIL-nek!

– Mi lett vele? – préselte ki magából Kalencz.

– Semmi – felelte apa, és a szájáról egy szempillantás idejére mintha eltűnt volna a mosoly. – Meghalt – tette aztán hozzá.

– Nyugalom – hallotta megint Kalencz az idegen, öblös hangot.

Újból le kellett hunynia a szemét. De megint összeszedte magát, most egyszerre félni kezdett, hogy magára marad. Amikor felnézett, apának csak a tarkóját és a hátát látta.

– És a mű... vész... nő...? – botladozta a nyelve szótagonként.

– Nincs semmi vész, kisfiam – fordult vissza felője apa, a mosolya erőltetett volt, görbe.

– Itt van még... ő is... a kórházban? – kérdezte egy bágyadt hang, de lehet, hogy nem a saját hangja. De akkor kié?

Hallotta, hogy puszognak fölőte.

A következő pillanatban Török Ágnes hajolt oda hozzá, ő is mosolygott, de egészen másképpen, mint apa. Barna szeméből végtelen szeretet áradt, Kalencz úgy érezte, mintha egy puha, cserépkályhán melengedett takaróba bugyolálnák a testét. Török Ágnes arca úgy ragyogott Kalencz fölött, mint a nap, teste nem volt, mégis betöltötte a világmindenséget. Piros ajkával halkán sugdosott a fülébe, csak neki.

– Látod, kis lovagom, akiben van akaraterő, egy csöppnyi kitartás, az eléri a célját, rátalál arra, amit vagy akit keres. Elnyerted hát te is méltó jutalmadat... Ugye, örülsz? Olyan ritka, hogy valaki elmondhatja magáról: boldog vagyok! Tudod, hogy én is mennyire örvendezek neked? Nem szégyellem, kimondom: szeretnék megcsókolni. Szabad...?

Kalencz e szemhunyás utáni állapotában még egyszer behunyta a szemét.

A kórteremben egyetlen megfellebbezhetetlen szó hangzott el.

– Félrebeszél.

PRO ÉS CONTRA WAGNER

Pályája számos fordulópontján, valahányszor úgy érezte, hogy művészi terveihez német földön hiába keres kitörési pontot, előadásra váró műveinek értő közeget és közönséget, Wagner útja Párizsba vezetett. Így történt 1839-ben, amikor ifjú karmesterként Rigából, a keletporosz színházi élet fullasztó légköréből menekült a nagyopera európai fővárosába, így 1849 júniusában, két hónappal a drezdai felkelés leverése után, amikor politikai üldözöttként remélte megtalálni művészi önérvényesítése eszményi színhelyét, és ugyanígy a TRISZTÁN befejezése után, 1859 szeptemberében, amikor a gyűlölt és szeretett világvárosban próbált szellemi otthonot teremteni.

A TRISZTÁN után arra gondolt, hogy végleg Párizsban telepszik le, művei mintaszerű előadására új színházat alapít, vagy legalább „német operaévadot” szervez. Kapcsolatba lépett a párizsi zenei élet legtekintélyesebb alakjaival, Berliozzal és Rossinival; heti fogadásain jeles művészeket és műpártolókat látott vendégül; zeneszerzői bemutatkozásképpen, a nagyközönség és a kritika megnyerése érdekében 1860 elején három reprezentatív koncertet adott; ezek műsorán részletek szerepeltek saját műveiből, egyebek mellett a HOLLANDI és a TANNHÄUSER nyitánya, a LOHENGRIN nagy kórusjelenetei és a TRISZTÁN-előjáték. A hangversenyekhez programfüzeteket írt CONCERT DE WAGNER címmel, a címlapon ezzel a megjegyzéssel: „*Miután a szerző nem tudja operáit a maguk teljes terjedelmében bemutatni a közönségnek, szeretne néhány magyarázó szót közreadni a most bemutatásra kerülő részletek jobb megértése érdekében.*” A nagyközönségnek szánt „*néhány magyarázó szó*” igazában költői „program” és poétizáló stílusban meg-

fogalmazott önértelmezés; figyelmen kívül nem hagyható dokumentuma annak, amit romantikus művészesztétikának szokás nevezni. A szűkebb szakmára és a sajtókritikára is gondolva, Wagner emellett széles ívű tanulmányban foglalta össze zenedramaturgiai törekvéseit, s a terjedelmes írást LETTRE SUR LA MUSIQUE címmel (magyar fordítása: A JÖVŐ ZENÉJE. LEVÉL EGY FRANCIA BARÁTOMHOZ) operaszövegei francia prózafordítása elé illesztette előszóként. A „public relations” terén végzett mintaszerű munka diplomaturpiskodással is társult, s végül elérte, hogy a párizsi Nagyopera 1861 márciusában – közvetlen császári utasításra – műsorára tűzze a TANNHÄUSER-t. A bemutatót nem dirigálhatta maga a szerző, ez a Nagyoperában nem volt szokás; ám magát az előadást példás gonddal, jól megválogatott szólistákkal, elképesztő számú próbával mégis ő készítette elő; látszatra még a párizsi *léhaságnak* is adózva: a Venus-barlang jelenetét a zeneszerző új bacchanáliazenével toldotta meg, helyesebben: a TRISZTÁN-stílus vívmányainak szellemében újraírta. Csak egy ponton maradt hajthatatlan: operadramaturgiai megfontolásból nem volt hajlandó teljesíteni a Nagyoperában befolyásos Jockey klub arisztokratáinak követelését, egyértelmű nemet mondott az aranyifjoknak, akik szokás szerint csak diner-jük után, a második felvonásra érkeznek az operába, s akik már csak a kitarzott balerina okán is látni akarják a balettet. A TANNHÄUSER sorsa ezzel megpecsételődött, az előadás botrányba fulladt.

A wagneri életmű és vele az operatörténet egyik legismertebb, sokszor újraírt és újraolvasott fejezete a TANNHÄUSER megbuktatása Párizsban 1861 márciusá-

ban. A nevezetes eseményt az egykori buffonista harchoz és az HERNANI csatájához szokták hasonlítani; nem kevesebb joggal tekinthető a XX. századi Új Zene némelyik viharos bemutatója előzményének. A bemutatón és már az egy évvel korábbi Wagner-koncerteken mindenesetre ott ültek a most szerveződő, sajátosan francia *wagnerisme* élharcosai, a párizsi művészvilág meghatározó alakjai is, Berlioz és Gounod, Théophile Gautier és Jules Champfleury, és ott ült lelke legmélyéig felkavartan Charles Baudelaire is – A ROMLÁS VIRÁGAI második kiadása mellesleg alig valamivel az 1861-es TANNHÄUSER-bemutató előtt jelent meg. A költő éppen az 1860-as koncertek hatására vált Wagner elkötelezett hívévé. Wagnerhoz írt, 1860. február 17-én kelt levele friss és mély élményről számot adó művészvallomás és a maga módján művészetesztétika is, amely a hirtelen fellángoló, rajongó zenebefogadás lélektani motívumait éppoly jól érzékelteti, mint a wagneri zene modernségének elemeit. „Önnek köszönhetem a legnagyobb zenei élvezetet, amelyben valaha is részem volt. [...] Először is úgy éreztem, mintha már ismerném ezt a zenét [...] mintha az enyém lenne ez a zene [...]. Ami az Ön zenéjében elsősorban megérintett, az a nagyság volt. [...] Életem nehéz óráiban Ön visszaadott önmagának, és visszaadott a nagyságnak.” A rokon lélek, az *âme moderne* megrendült hangján szóló levél a szimbolisták által inaugurált *wagnerisme* alapító oklevele. Baudelaire most eltökéli, hogy elméletileg is szembenéz a számára eleddig ismeretlen, par excellence modernnek érzett zene kihívásával. Utánajár első élményének; megragad minden alkalmat, hogy Wagner-zenét hallgasson; franciául és angolul elérhető Wagner-szövegkönyveket és elméleti írásokat tanulmányoz. Még a bemutató előtt nekifog nagy esszéje kidolgozásának; az indultatos zárórészt a botrányos bukás utáni napokban fejezi be. A RICHARD WAGNER ÉS

A TANNHÄUSER PÁRIZSBAN Baudelaire utolsó nagy elméleti írása. A *Revue européenne* adta közre négy részben 1861. április 1. és május 5. között. Magyar fordításban most jelenik meg először.

*

Ha egymás után olvassuk el Charles Baudelaire TANNHÄUSER-tanulmányát és Friedrich Nietzsche legutolsó, a szellemi összeomlás árnyékában befejezett írását, a NIETZSCHE CONTRA WAGNER-t, elfog bennünket a kísértés, hogy egybeolvassuk a két szöveget. A szinoptikus olvasat egy szempontból nemcsak jogosult, hanem éppenséggel ajánlott: amit Baudelaire a modern művészklat analíziseként Wagner-nál előad, az új és új, színeit szüntelenül váltó alakban lép eléink Nietzsche 1888-ban írott két tanulmánya, a WAGNER-ÜGY és a NIETZSCHE CONTRA WAGNER központi gondolatsorában, az „*âme moderne*” diagnosztikájában és a kétféle dekadencia elméletében.

„Sok Wagner van Baudelaire-ban”: a híres, sokféleképpen értelmezett és sokféleképpen újrafogalmazott mondás Nietzsche abszolút leleménye. Érdeemes lenne rekonstruálni megfogalmazásának indítékait és következményeit. Most elég, ha csak az ECCE HOMÓ-ra, a saját emberi-gondolkodói pályáját áttekintő életsummára figyelünk. Ebben a nagy anamnézisben kitüntetett helyet foglal el a Wagner művészetéhez való mélyen ellentmondásos viszony tisztázása, érzékeltetendő az alapgondolatot: „nem vagyok pusztán *décadent*; egyszersmind a *décadent* ellentéte is vagyok”. Paradox hálanyilvánítással kezdődik a visszaemlékezés: „Itt, ahol életem erőt adó felüldüléseiről (*Erholungen*) beszélek, szükségét érzem, hogy hálával szóljak arról, aminek legmélyebb, legigazibb felüldülésemet köszönöm. Ez kétségkívül a Richard Wagnerhoz fűződő bensőséges kapcsolat volt.” Emberi kapcsolatról, gondolatok, „mély pillanatok” cseréjéről van itt szó, de többről is:

köszönetről a wagneri zene által nyújtott különleges panacéáért. „Mindent egybevéve, nem bírtam volna elviselni ifjúságomat a wagneri zene nélkül. [...] Ha szabadulni akarunk valamely elviselhetetlen nyomás alól, hasisra van szükségünk. Ám legyen, nekem Wagnerra volt szükségem. Wagner ellenmérég mindenféle *par excellence* »német« jelleg fertőzése ellen – mérég, nem vitatom... Attól a pillanattól kezdve, hogy elkészült a TRISZTÁN zongorakivonata – tisztelem, Von Bülow úr! –, wagneriánus lettem. Wagner régebbi műveit nem sokra becsültem – túl közönségesnek, túl »németnek« találtam őket... De máig keresem az olyan veszedelmesen elbűvölő, borzongást és édes végtelenséget árasztó művet, mint amilyen a TRISZTÁN, minden művészetben ezt keresem, és mindmáig hiába [...] A TRISZTÁN a *non plus ultra* Wagner zenéjében. [...] Szegényes a világ annak, aki sosem volt elég beteg »a pokol efféle kéjének« átéléséhez...” A dekadencia betegségéből való kigyógyulás stratégiája: szembenézni a betegséggel, túllicítálva rajta nemet mondani rá. Nietzsche anamnézise itt különbséget tesz a wagneri zenében feltételezett protestáló alapgesztus és a wagneriánus behódolás között. „Én Wagnerban a külföldet, az ellentétet éreztem és becsültem, a protestálást mindenféle »német erény« ellen. Mi, akik az ötvenes évek mocsár-bűzében éltük le gyermekkorunkat, szükségképpen pesszimistán vélekedtünk arról, ami »német«. [...] A művésznek mint művésznek Párizson kívül nincs más hazája; az öt művészeti érzék kifinomultsága, amelyet Wagner előfeltételez, a nüanszok, a pszichológiai morbiditás iránti fogékonyság egyedül Párizsban lelhető fel. [...] Kifejtettem már (TÚL JÓN ÉS ROSSZON című könyvemben), hogy hol a helye Wagnernak, kik a legközelebbi rokonai: a francia kései romantikusok, olyan nagyra törő és febrázó művészek, mint Delacroix, mint Berlioz, akik lényük legmélyéig betegek, gyógyíthatatlan betegek, a kifejezés megannyi fanatikusa, csupa izig-vérig virtuóz... És vajon ki volt Wagner első intelligens híve? Charles Baudelaire volt az, aki elsőként értette meg

Delacroix-t is, az a tipikus décadent, akiben egy egész művésznemzedék ismert magára; ő volt Wagner első és talán utolsó igazi híve... És mi az, amit soha nem bocsátok meg Wagnernak? Hogy lealacsonyodott a németekhez, hogy birodalmi német lett...”

*

A NIETZSCHE CONTRA WAGNER akarva-akaratlan végső szó: Nietzsche az ECCE HOMO után, a teljes mentális-szellemi katasztrófa előtti hetekben, napokban írta, jobban mondva állította össze „nagy gonddal” régebbi írásaiból, látta el előszóval és epilógussal, toldotta meg kései lírája egyik legjelentékenyebb alkotásával, egyfajta költői-zenei zárlattal (VON DER ARMUT DES REICHSTEN – Bernáth István itt közölt új fordításában: HOGY MILY SZEGÉNY A LEGGAZDAGABB), s adta – 1888 decemberének közepén – nyomdába. Az alcím nyilvánvalóan annak a mániákus következetességgel követelt pernek az „aktáira” utal, amelynek valamiféle vádiratát az 1888 tavaszán sebtében megírt és kora őszén megjelentetett FALL WAGNER, A WAGNER-ÜGY akarta a nyilvánosság elé tárni. A vádló helyenként a pamfletírás eszközeitől sem visszariadva jellemzi a nagy áruulást: a Wagner-stílusban felfedezni vélt hazugságot, a tömegművészet bohócruhájába öltöztetett modernséget, azt a fajta *décadence*-ot (Nietzsche mindig francia alakjában használja a kulturális hanyatlás jelölésére szolgáló szót), amely leteszi a fegyvert az elszegényedett élet erkölcsi eszményei előtt, és lemond a nagy ígéret beváltásáról, az élet dionüszoszi teljességének művészi megformálásáról. Thomas Mann 1933-ban „*halhatatlan*”-nak nevezte ezt a szenvedélyes Wagner-kritikát, lévén az „*lényegében ellentétes előjelű dicsőhimnusz*” – igazában egyfajta szerelmi gyűlölet kinyilvánítása, amely nemhogy bénítaná, inkább ösztökéli a Wagner-zene rajongó szeretetét, ahogyan az Baudelaire-nál és a fiatal, romantikus Nietzsche korai

írásaiban, A TRAGÉDIA SZÜLETÉSÉ-ben és a RICHARD WAGNER BAYREUTHBAN című „*kor-szerűtlen elmélkedés*”-ben megfogalmazódott, s ahogyan Nietzsche utolsó alkotó-évének megnyilatkozásaiban újra és újra felszínre tört. A WAGNER-ÜGY pamfletszerű szóhasználatával: Wagner a modernség Cagliostroja, nagy csábító és pénzhamisító, mindenáron hatni akaró színész és dagályos népszónok, ám ugyanakkor általa „*legintimebb nyelvén beszél a modernség*”. A NIETZSCHE CONTRA WAGNER megtartja ezt a kritikai hangnemet; ám az egész életmű dokumentatív áttekintésével valame-

lyest változtat a hangsúlyokon. Egészeben véve önelemző anamnézis, sok tekintetben az ECCE HOMO folytatása. Wagner est une névrose – Wagner: betegség, de „*betegségemnek magasabb rendű egészséget köszönhetek*”, és „*ezt az egészséget erősíti mindaz, ami nem pusztítja el*”; „*filozófiámat is ennek köszönhetem*”. Alkalmassá teszi ennek a belső küzdelemnek tulajdonítható „*a pszichológus periratai*”-nak végső, nagy erejű költői szava is.

A NIETZSCHE CONTRA WAGNER-t új fordításban veszi kézbe az olvasó.

Zoltai Dénes

Charles Baudelaire

RICHARD WAGNER ÉS A „TANNHÄUSER” PÁRIZSBAN

Lenkei Júlia fordítása

I

Menjünk vissza, kérem, az időben tizenhárom hónappal, a dolog kezdetéig, s engedjék meg, hogy ebben az írásomban többször is a saját nevemben szóljak. *Én* vagyok az, aki itt szót kér, s akit ezért gyakran joggal ér majd az impertinencia vádja, pedig ez az *én* most éppen hogy szerény: az író az őszinteség legszorosabb korlátai közé zárja – feladatát kisebbítve egyszersmind meg is könnyíti dolgát. Végtére bonyolult valószínűség-számítások nélkül is bizonyosak lehetünk abban, hogy az őszinteség híveket szerez majd az elfogulatlan olvasók körében. A naiv kritikusnak van némi esélye arra, hogy amikor csakis saját benyomásainak ad hangot, néhány ismeretlen rajongó érzeit is kifejezésre juttatja.

Szóval, tizenhárom hónappal ezelőtt nagy volt a felfordulás Párizsban. Egy német zeneszerző, aki egykor hosszú ideig élt körünkben, anélkül, hogy tudomást vettünk volna róla, szegényen, ismeretlenül, szorongató gondok közepette, de akit a német közönség már tizenöt éve lángelmeként ünnepel, visszatért ifjúkori nyomorának színhelyére, hogy műveit a mi ítéletünk elé bocsássa. Párizs eladdig nemigen hallott Wagnerról; homályosan tudtunk arról, hogy túl a Rajnán a „lírai dráma”, az opera reformjáról beszélnek, és hogy Liszt lelkesen magáévá tette a reformerálláspontot, Fétis úr viszont minálunk valóságos vádiratot nyújtott be ellene, s a *Revue et Gazette musicale de Paris* olvasói megint meggyőződhetnek róla, hogy azok az írók, akik azzal kér-

kednek, hogy ők a legbölcsebb, legklasszikusabb nézetek képviselői, sem bölcsességről, sem mértékletességről, de még köznapi értelemben vett udvariasságról sem tesznek tanúbizonyságot, mikor az övékkel ellentétes nézeteket bírálják. Fétis úr cikkei nem egyebek, mint kíméletlen pamfletek, a vén dilettáns kritikái ügybuzgalma azonban csak az általa gúnyolt és kiátkozott művek jelentékenységét bizonyítja. Egyébként a szóban forgó tizenhárom hónap alatt, miközben a közönség érdeklődése mit sem csökkent, Richard Wagner egyéb sértéseknek is ki volt téve. Holott néhány éve Théophile Gautier, akit németországi útján megindított a TANNHÄUSER egyik előadása, hazatérve, a *Moniteur* hasábjain (1857. szeptember 29.) azzal a biztos kézzel körvonalazta benyomásait, amely oly rokonszenvéssé teszi írásait. De ezek a külön s külön idők-ből származó híradások a közönséges tömeget hidegen hagyták.

Mikor a plakátok közhírré tették, hogy Richard Wagner az Olasz Színházban részleteket fog vezényelni műveiből, megismétlődött egy mulatságos történet: a franciákban ösztönös, csillapíthatatlan igény él arra, hogy mindennel kapcsolatban villámgyorsan állást foglaljanak, még mielőtt megfontolták vagy megvizsgálták volna a dolgot. Némelyek csodát emlegetnek, mások igyekeznek lejártni olyan műveket, melyeket még nem is hallottak. Ez a fura helyzet mindmáig nem változott; ismeretlen témáról sosem vitáztak ennyit. Röviden szólva, Wagner koncertjei doktrínák harcát váltották ki, olyan válságot, termékeny összecsapást, amely vissza-visszatér, amelyben a kritikusok, művészek és a közönség minden szenvedélye csatasorba áll, s mely egy nemzet szellemi életének egészségéről és gazdagságáról tanúskodik; e harcokat viszont mi, mondhatni, Victor Hugo dicsőséges napjai óta jószerivel elfeledtük. Az alábbi sorokat Berlioz úr írásából idézem (1860. február 9.): *„Érdekes volt megfigyelni a Théâtre Italien közönségét az első koncerten: az őrzöngést, a kiabálást, a bármely pillanatban már-már a tettelegességig fajulni látszó szóváltásokat.”* Ha az uralkodó nincs jelen, főképp pedig egy *értőbb* közönség előtt, néhány napja az Operában bizonyára ugyanilyen botrány tört volna ki. Emlékeimben megmaradt a kép, amint a főpróba végén az egyik tekintélyes párizsi zenekritikus pöffeszkedve odaállt a jegyszédők helyére, szemben a kiáramló tömeggel, mintegy akadályozván a kijutást a nézőtérről, és úgy kacagott, mint az örült, mint egyike azoknak a szerencsétleneknek, akiket a tébolydában *háborodottnak* neveznek. Ez a szerencsétlen, abban a hiszemben, hogy ábrázolatát mindenki jól ismeri, azt látszott mondani: *„Nézzétek, hogy kacagok, én, a híres-nevezetes S...! Legyen gondotok arra, hogy ítéletek megegyezzek az enyémmel.”* Berlioz úr a fentebb idézettekben – noha jóval kevesebb megértést mutatott, mint ami tőle elvárható lenne – hozzáfűzi: *„Ami képtelenség, abszurdítás, sőt hazugság itt elhangzik, az fölülmúl minden képzeletet, és azt bizonyítja, hogy – legalábbis nálunk – ha a megszokottól eltérő zene megítéléséről van szó, kizárólag a szenvedély, az elfogultság a hangadó, elhallgattatva a józan ész és a jó ízlést.”*

Wagner vakmerő volt: hangversenyének műsorán nem szerepelt hangszerszóló, dal vagy bármiféle, a közönség által kedvelt virtuóz produkció. Csakis együttesek, kórusok vagy zenekari darabok. A küzdelem heves volt, igaz; de a publikum, mivel magára kellett hagyatkoznia, lelkesedni kezdett emez ellenállhatatlan darabok egyike-másika iránt – értelmük tisztábban tárult föl előtte, s Wagner muzsikája saját ereje által győzedelmeskedett. A TANNHÄUSER nyitánya, a második felvonás pompás indulója, főként pedig a LOHENGRIN előjátéka, a *nászinduló* és a *nászkar* átütő sikert aratott. Sok minden kétségkívül homályban maradt, de az elfogulatlan hallgató azt mondta: *„Mivel ezek a kompozíciók színpadra íródtak, várunk kell; ami nincs kielégítően megrajzolva, majd érthetővé válik, ha színpadi alakot ölt.”* Amit hallottunk, az nem hagy kétsé-

get afelől, hogy Richard Wagnernak, a szimfonikus mesternek, a művésznek, aki a hangok ezerféle kombinációjával képes kifejezésre juttatni az emberi lélek háborgását, a legnagyobbak között a helye.

Gyakran hallom: a zene nem dicsekedhet azzal, hogy bármit is olyan egyértelműen fejez ki, mint a szó vagy a festészet. Ez bizonyos mértékig igaz, de nem a teljes igazság. A maga módján, a maga eszközeivel a zene is kifejez. A zenében, csakúgy, mint a festészetben, sőt az írott szóban is, amely a legpozitívabb művészet, mindig van valami hiány, amit a hallgató képzelőereje tölt meg.

Minden bizonnyal ezek a megfontolások bírták rá Wagnert, hogy a drámai művészetet, azaz több művészet egyesítését, *koincidenciáját* tartsa a par excellence, a legszintetikusabb és legtökéletesebb művészetnek. Nos, ha egy pillanatra eltekintünk is a plasztika segítségétől, a díszlettől, az alakoknak élő színészekben való megtestesülésétől, sőt az énekelte szövegtől, akkor is vitathatatlan, hogy minél ékesszólóbb a zene, annál gyorsabb és pontosabb a szuggesztív hatás, annál több az esély arra, hogy az érzékeny embereket megérintsék azok a gondolatok, amelyek a művészt inspirálták. Hozok mindjárt egy példát erre: a LOHENGRIN nagyszerű előjátékát, amelyről Berlioz úr szakmailag kitűnő és lelkes dicséretet írt; én arra szorítkoznék, hogy az ELŐJÁTÉK által kiváltott benyomásokkal érzékeltessem a mű értékét.

Azt olvasom a programfüzetben, melyet ekkortájt osztogattak a Théâtre Italienben: *„A magányos jámbor lélek, miközben a szent kehelyre várakozik, az első ütemektől kezdve végtelen terekbe merül alá. Apránként különös tünemény bontakozik ki előtte. A jelenés egyre határozottabb alakot ölt. Láthatóvá válik a szent kehelyt közrefogó angyalok csodás kara. Egyre közelebb a fenséges csapat; Isten kiválasztottjának szíve egyre hevesebben dobog, szinte kitérül, megnyílik; kimondhatatlan vágyak ébrednek benne, s átadja magát a mindent elöntő boldogságnak, mind közelebb érzi magát a fényes jelenéshez; s midőn végül a Szent Grál maga tűnik elő a szent csapat közepén, áhítatos eksztázis ejti rabul, mintha az egész világ szeretefoszlott volna körülötte.*

Eközben a Szent Grál kiterjeszti áldását az imába merült lélekre, és lovagjává avatja őt. A lángok lassanként elenyésznek; az angyali kar ujjongó ének közepette mosollyal tekint le a földre, melyet elhagyandó, újra égi magasságokba emelkedik. A Szent Grált a tisztákra bízván, kiknek ereiben szétárad az isteni nedű, a magasztos csapat eloszlik a roppant térben, amelyből kibontakozott.”

Az olvasó tüstént megérti, miért emeltem ki ezeket a passzusokat. Most előveszem Liszt könyvét, s felütöm azon a lapon, ahol a kiváló pianista (aki egyben művész és filozófus is) a maga módján ugyanezt a részletet értelmezi:

„Ez a bevezetés azt a misztikus elemet foglalja magában és mutatja fel, amely a darab során mindvégig jelen van, és mindvégig rejtekezik... Wagner, hogy érzékeltesse velünk e titok szavakkal ki nem fejezhető hatalmát, először bemutatja ama szentély leírhatatlan szépségét, ahol egy Isten lakozik, olyan Isten, aki megtorolja az elnyomást, híveitől pedig nem vár egyebet, csak szeretetet és hitet. A zeneszerző bevezet bennünket a Szent Grálba; megcsillantja előttünk a nem korhadó fából épült templomot illatozó falaival, aranykapuzatával, éghetetlen gerendáival, opáloszlopaival, drágakövekkel ékes falazatával. E fényes oszlopszarnokokhoz csak azok közelíthetnek, akiknek szíve emelkedett, és keze tiszta. Nem valóságos és impozáns szerkezetében tárja elénk az épületet, hanem – mintegy gyöngéden vezetve gyarló érzékszerveinket – amint az valamely azúrkék víztükörben vagy szivárványszín felhőben tükröződik.

Először a dallam mozdulatlan és hatalmas palástja terül szét, párás éter, hogy profán szemünk előtt kirajzolódhassék a szent tabló. Ezt az effektust a zeneszerző kizárólag a nyolc szólamra osztott hegedűkre bízta, melyek – több ütemre kiterjedő harmonikus hangzatok után – regisz-

tereik legmagasabb hangjain szövik tovább a dallamot. A motívumot ezután a leglágyabb fafűvők veszik át; ezekhez kiirtók és fagottok csatlakoznak, előkészítik a trombiták és harsonák belépését, amelyek negyedszer ismétlik meg a dallamot káprázatosan színes ragyogással, mintha a szent épület ebben a különleges pillanatban teljes fényében és sugárzó pompájában tündöklött volna fel káprázó szemünk előtt. De ez az eleven szikrázás, mely fokozatosan eléri a nap sugárzásának intenzitását, mint valami égi szikra, hirtelen kihuny. A felhők áttetsző párája újra bezárul, a látomás ugyanabban a sokszínű tömjénfüstben tűnik tova, melynek közepette támadt. Az Előjáték az először hallott hatütemnyi zenével ér véget, ezúttal még éteribb hangzásban. Eszményien misztikus jellegét még érzékletesebbé teszi a pianissimo, mely a zenekarban végig fennmarad, s csak egy rövid pillanatra szakad meg, hogy a rezek felragyogtassák az Előjáték egyetlen motívumának csodás dallamvonalát. Ilyen az a kép, amely e magasztos adagio hallatán megjelenik meghatott érzéseinkben.”

Szabad-e nekem is elmondanom, szavakra lefordítanom, hogy ugyanebből a műből mit teremtett szükségképpen az én képzeletem, mikor először hallgattam lehunyt szemmel, lélekben mintegy elemelkedve a földtől? Nem mernék előhozakodni az én ábrándozásaimmal, ha nem lenne hasznos az előbbi ábrándozásokhoz fűzni őket. Az olvasó tudja, milyen célt követünk: azt szeretnénk kimutatni, hogy a valódi muzsika különböző koponyákban azonos képzeteket ébreszt. Egyébként az sem volna képtelenség, ha elemzés és összehasonlítás nélkül, a priori okoskodnánk; mert az igazán meglepő az lenne, ha a hang *nem lenne képes* arra, hogy színt sugalljon, a színek *nem lennének képesek* zenei képzetek felkeltésére, és a hang és a szín alkalmatlan lenne gondolatok közvetítésére; a dolgok mindig kifejezhetők lévén kölcsönös analógiákkal, mióta Isten komplex és láthatatlan egésznek nyilvánította a világot.

*Templom a természet: élő oszlopai
időnkint szavakat mormolnak összesűgva;
jelképek erdején át visz az ember útja
s a vendéget szemük barátként figyeli.*

*Ahogy a távoli visszhangok egyberingnak
valami titkos és mély egység tengerén,
mely, mint az éjszaka, oly nagy, és mint a fény,
egymásba csendül a szín és a hang s az illat.*

[Szabó Lőrinc fordítása.]

Folytatom tehát. Emlékszem, már az első ütemeknél az a boldogító érzésem támadt, amelyet jószerevel minden élénk képzelőerővel megáldott ember ismer az alvásbéli álomból. Úgy éreztem, kiszabadultam a *súly kötelékéből*, s emlékezetem felidézte azt a rendkívüli *elragadtatást*, mely a magaslatokon kerít hatalmába (megjegyzem, ekkor még nem ismertem az imént idézett műsorfüzetet). Azután önkéntelenül annak az embernek a gyönyörteljes állapotát festettem le magamnak, aki tökéletes magányában nagyszerű álmoknak adja át magát, ám magányában *hatalmas, szórt fényekben fürdő horizont* nyílik meg előtte, *végtelenség*, melynek egyedüli díszlete önnönmaga. Csakhamar egyre teljesebb *világosságot* érzékelttem, a *fény* olyan sebesen növekvő *intenzitását*, melynek *ragyogásban és vakító fehérségben* való fokozódását a szótár felkínálta árnyalataik nem elegendők kifejezmem. Egy fényekkel teli térben mozgó lélek képzelete töltött

el teljesen, a gyönyörből és tudásból összeszótt elragadtatottságé, mely messze magasan a való világ fölött lebeg.

Az olvasó könnyen észreveheti e három értelmezés különbségeit. Wagner szeme előtt a *szent kelyhet közrefogó* angyalok kara lebeg; Liszt párás káprázatban tükröződő *csodapalotát* lát. Az én álmodó fantaziálásomat anyagi tárgyak kevésbé jellemzik: homályosabb és elvontabb. De itt a hasonlóságot kell kiemelnünk. Ha kevésbé számosak volnának is, akkor is elegendő bizonyítékul szolgálnának, de szerencsére nagy számban találunk ilyen vonásokat, s ezek nagyon is bizonyító erejűek. Mindhárom értelmezésben megtaláljuk a *spirituális és fizikai boldogság* érzését; a *magányosság, valami végtelenül nagy és végtelenül szép dolog* szemlélését; az *intenzív fényt*, amely az elragadtatásig fokozódó örömet szerez a *szemnek és a léleknek*; végül a *legvégső határáig kitaruló tér érzetét*.

Nincs még egy zeneszerző, aki annyira értene a fizikai és spirituális tér mélységének *festői* ábrázolásához, mint Wagner. Sokan s épp a legjobbak megállapították már ezt különböző alkalmakkor. Wagner birtokában van annak a művészetnek, hogy a legfinomabb fokozatokban fejezze ki mindazt, ami a spirituális és a természetes emberben mértéktelen, végtelen, nagyra törő. Ezt a tüzes és zsarnoki zenét hallgatva néha úgy tűnik, mintha a sötétség álmok szaggatta mélyén ópium keltette örvénylő képzetek rajzolódni ki.

Ettől a pillanattól fogva, tehát az első koncert óta él bennem a vágy, hogy minél mélyebbre hatoljak e különleges művek megértésében. Amit átéltem, az spirituális dolog volt, reveláció, legalábbis nekem úgy tűnt. Gyönyörűségem oly erős és oly félelmetes volt, hogy szüntelen vissza akartam térni hozzá. Abban, amit átéltem, kétségtelenül sok volt abból, amit már Weber és Beethoven megismerttetett velem, de volt benne valami új is, amit képtelen voltam megfogalmazni, s ez a képtelenség furcsa gyönyörrel elegyes dühöt és kíváncsiságot ébresztett bennem. Napokon át mondogattam magamnak: „Hol hallhatnék ma este Wagner-zenét?” Nemegetszer zongorával rendelkező barátaim lettek szenvedélyem áldozataivá. Azután, ahogyan az új dolgokkal történni szokott, Wagner zenéjét esténként már nyitott kaszinókban harsogták a közönséges élvezetre szomjazó publikum fülébe. E zene tűzzel teli méltósága úgy hatott, mint egy rossz hírű házba becsapó villám. Híre gyorsan terjedt, s egyre többször volt részünk abban a mulatságos látványban, hogy komoly és finom érzésű emberek még a lármás tömeggel való érintkezést is elviselik, csak hogy valami jobbra várva élvezhessék a vendégek ünnepélyes bevonulásának zenéjét a TANNHÄUSER-ből vagy a LOHENGRIN pompás nászindulóját.

Egyazon dallamfordulat új és új alakban való ismétlődése ugyanabban az operában: ez a zenei jelenség viszont titokzatos, számomra ismeretlen szándékokat és módszert sejtetett. Elhatároztam, hogy végére járok e titoknak, s a műélvezetet műértésre váltom, még mielőtt egy színpadi előadás megoldaná a talányt. Egyként tudakozódtam barátnál és ellenfélnél. Végigírágtam magam Fétis úr emészthetetlen és undok pamfletjén. Elolvastam Liszt könyvét, végül pedig, miután a MŰVÉSZET ÉS FORRADALOM ÉS A JÖVŐ MŰALKOTÁSA francia fordításban még nem kapható, megszereztem az OPERA ÉS DRÁMA angol kiadását.

II

A francia gúnyolódásnak nem akart vége szakadni, az újságok tárcarovatai megállás nélkül ontották hivatásos bárgyúságaikat. Wagner például többször is hangsúlyozta: a (drámai) zene dolga az, hogy *beszéd* legyen az érzelemről, ugyanolyan pontossággal tö-

rekedjék az érzelem kifejezésére, ahogyan azt a szó teszi, persze más módon, minthogy a zene az érzelem meghatározatlan aspektusát fejezi ki, azt az oldalát, amit a túlságosan tárgyilagos szó nem tud visszaadni (amivel a zeneszerző semmi olyat nem állított, amit egy értelmes ember ne fogadna el). Nos, ezek után egyesek, akiket meggyőztek a gúnyolódó tárcaírók, arra a gondolatra jutottak, hogy Wagner igencsak különleges hatalmat tulajdonít a zenének: azt feltételezi, hogy a zene képes a dolgok hű leírására, más szóval összekeveri a különböző művészetek szerepét, funkcióját. Fölösleges és unalmas volna itt elsorolni azokat a rosszindulatból vagy tudatlanságból fakadó sületlenségeket, amelyek eleve megtévesztették a közönséget. De egy tárcaíró tollát, különösen, ha azt hiszi magáról, hogy szórakoztatja az olvasót, Párizsban még kevésbé lehet lefogni, mint egyebütt. Miután Wagner a közfigyelem homlokterébe került, cikkek és brosrák áradata indult meg, hogy beavassák az olvasót életének, hosszú évek óta folytatott erőfeszítéseinek és megpróbáltatásainak titkaiba. Ezek közül a jól ismert dokumentumok közül most csak azokat említeném, amelyek megítélésem szerint valóban alkalmasak arra, hogy megvilágítsák, közelebbről meghatározzák a mester karakterét. Wagner ezt írta: „*akit egy jóságos tündér már a bölcsőben nem áldott meg a minden létezővel szembeni elégedetlenség szellemével, az sohasem fog eljutni új dolgok felfedezéséhez*”. Az ilyen embert kétségtelenül megviselik az élet konfliktusai, sokkal inkább, mint más halandót. Wagner forradalmi nézeteire éppen a szenvedés iránti fogékonyság ad magyarázatot – és ez a fogékonyság minden művész sajátja, mégpedig annál nagyobb mértékben, minél erősebb benne az igaz és a szép iránti ösztön. Akinek életét megkeserítették a csalódások, akit megcsaltak az álmai, az egy ponton szükségképpen eljut odáig, hogy összefüggést lásson rossz muzsika és rossz kormányzat között – ami megbocsátható tévedés egy állandó idegfeszültségben élő, túlérzékeny szellem esetében. Wagner nagyon akarta, hogy a művészetben az eszmény győzzön a rutin fölött, és reménykedett, hogy a politikai forradalom előreviszi majd a művészi forradalom ügyét – ami jellegzetesen emberi illúzió. Jóslataira és reményeire saját sikere cáfol rá: végtére Franciaországban egy despota parancsára kellett várni, hogy bemutassák egy forradalmár művét. És Párizsban láthattuk, hogy a monarchia kedvezett a romantika kibontakozásának, míg a liberálisok és a republikánusok csökönnyösen ragaszkodtak az úgynevezett klasszikus irodalom sablonjaihoz.

Abból, amit Wagner maga vetett papírra ifjúságáról, megtudjuk, hogy a színházat már gyermekkorában otthonának érezte, a kulisszák világában élt, és színműveket írt. Ellenállhatatlan erővel hatott rá Weber, majd Beethoven zenéje, később, érettebben és tapasztalatokban gazdagabban belső szükséggé vált számára, hogy megkettőzött formában, egyszerre költőként és zenészként gondolkodjék, hogy minden eszmét két-féle formában vegyen szemügyre, feltételezve, hogy az egyik művészet akkor lép működésbe, amikor a másik már eljutott önmaga végső határaihoz. Drámai ösztöne, amely meghatározó szerepet játszik művészi tehetségében, lázadásra készítette a megzenésítésre váró darabok felszínessége, lapossága és képtelenségei ellen. Így a művészet forradalmait irányító isteni gondviselés gondoskodott arról is, hogy az ifjú német koponyában kiérlelt formában bukkanjon fel újra az a probléma, amely olyannyira izgatta a tizennyolcadik századot. Aki figyelmesen elolvassa a négy wagneri operaszövegkönyv francia prózafordításához kiadott előszót, a LETTRE SUR LA MUSIQUE-et, annak e tekintetben semmiféle kétsége nem lehet. Ez az írás gyakran és nagy rokonszenvvel említi Gluckot és Méhult. Ha tetszik, ha nem Fétis úrnak, aki szerint a zene elsőbbsége a lírai drámában örök időkre szóló törvényszerűség, mégsem veheti semmibe olyan

szellemek véleményét, mint Gluck és Diderot, Voltaire és Goethe. Bár e két utóbbi később megváltoztatta szóban forgó véleményét, ez csupán elkedvetlenedésüket tükrözi, azt mutatja, hogy elvesztették minden reményüket. A LETTRE SUR LA MUSIQUE-et forgatva úgy érzem, mintha Diderot-passzusok elevenednének föl emlékezetemben, mintegy visszhangként olyasfajta gondolatok, miszerint az igazi drámai zene nem lehet egyéb, mint a szenvedély hangokba foglalt és ritmikusan szervezett kiáltása vagy sóhaja. Évtizedek után mintha ugyanazok a tudományos, poétikai, művészi problémák kelnének új életre; Wagner nem felfedezett valamit, hanem megerősítette egy régi gondolat érvényét, amely minden bizonnyal ismét hol győztes lesz, hol vesztes. Valójában rendkívül egyszerű kérdésekről van szó; így nem kis meglepetéssel vesszük észre, hogy *a jövő zenéjének* elmélete ellen (hogy ezúttal én is ezzel a pontatlan, de közkeletű kifejezéssel éljek) éppen azok háborognak, akik egyébként sűrűn emlegetik azt a kínszenvedést, amit a szokványosan összetákolt operalibrettók minden értelmes embernek okoznak.

A LETTRE SUR LA MUSIQUE-ben, ahol Wagner rövid és világos formában összefoglalja három korábbi tanulmányának (MŰVÉSZET ÉS FORRADALOM, A JÖVŐ MŰALKOTÁSA, OPERA ÉS DRÁMA) tartalmát, megfigyelhetjük: komolyan foglalkoztatják a görög színház kérdései: felettébb természetes, sőt elkerülhetetlen ez egy zenedrámaírónál is, aki szükségképpen a múltban keresi a jelennel szembeni undorának igazolását, és támaszt keres a zenei dráma új feltételeinek kialakításához. Berlioznak írt levelében Wagner már több mint egy évvel korábban kifejtette: *„Azon töprengék, vajon mik a feltételei annak, hogy a művészet feltétlen tiszteletet keltsen a közönségben, és hogy ne a levegőbe beszéljek, kiindulópontomat az antik görögségnél kezdtem keresni. Itt először is a par excellence műalkotás tűnt a szemembe, a dráma, amelyben az eszme, bármilyen mély legyen is, a legvilágosabban, a legérthetőbben nyilatkozhat meg. Manapság joggal képedünk el azon, hogy harmincezer görög hallgatta lankadatlan figyelemmel Aiszkhiülosz tragédiáinak előadásait; de ha megvizsgáljuk, milyen eszközökkel értek el ilyen rendkívüli hatást, akkor kiderül, hogy ez nem volt egyéb, mint az összes művészetnek egyetlen nagy és igaz műalkotásban való egyesítése. Ez arra ösztönözt, hogy tanulmányozzam a különböző művészeti ágak egymás közötti viszonyát. Miután megértettem a plasztika és a mimika között fennálló kapcsolatot, a zene és a költészet közöttit kezdtem vizsgálni. Ettől azután világosság támadt elmémben, s egyszerre eloszlott az eladdig nyugtalanító homály.*

Felismertem ugyanis, hogy éppen ott, ahol a szóban forgó két művészet egyike vagy másika áthághatatlan határhoz érkezik, óhatatlanul azonnal tér nyílik a másik előtt; következőképp e két művészet bensőséges összekapcsolása nyomán a legmegkapóbb világossággal fejeződhet ki az, aminek megjelenítésére a két művészet külön-külön képtelen lenne; viszont az a törekvés, hogy egyetlen művészettel adják vissza azt, ami csak kettővel lenne kifejezhető, szükségképpen homályhoz, zavarosságához vezet előbb, majd mindkét művészet elfajulásához és romlásához.”

Utolsó könyvének előszavában Wagner visszatér ehhez a problémához: *„Néhány ritka alkotás fogódzót jelentett számomra drámai-zenei eszményem kialakításához; most viszont a történelem kínálta fel a színház és a nyilvánosság eszményi viszonyának modelljét, ahogy azt elképzeltem. Erre az egykori Athén színházában találtam rá: ott ugyanis a színház csak különleges ünnepi alkalmakkor nyitotta meg kapuit, ilyenkor a műélvezettel egybeolvadt a vallási szertartás, melyen költőként és művészként a legkiválóbb államférfiak is részt vettek – mintegy papokká lettek a város és az ország egybegyűlt népének szemében, melyet annyira betöltött az előadásra kerülő mű iránti várakozás, hogy egy Aiszkhiülosz, egy Euripidész legmélyebb értelmű alkotásait is abban a biztos tudatban adhatták elő, hogy a nép teljes mértékben megérti őket.”*

A drámai eszménynek ez a feltétlen, kizárólagos igénye azt jelenti, hogy a szigorúan lejegyzett, nagy gonddal kidolgozott énekbeszédtől kezdve, amelytől az énekes egyetlen pillanatra sem térhet el, a zene egyetlen szenvedély fűtötte arabeszk lesz, s ehhez járul a díszletek megválasztásának aprólékos munkája, a rendezés műgondja – egyszóval minden részletnek szüntelenül az összhatás szolgálatában kell állnia. Ez az igény határozta meg Wagner sorsát: állandó belső parancssá vált számára. Attól a naptól fogva, hogy elvetette a librettó avult rutinját, s merészen megtagadta saját RIENZI-jét, ezt a nagy sikerű fiatalkori operát, nyílegyenesen haladt tovább e parancsoló eszmény felé. Nem meglepő tehát, hogy azokban a műveiben, melyeket francia fordításban ismerhetünk, különösen a TANNHÄUSER-ben, a LOHENGRIN-ben és A BOLYGÓ HOLLANDI-ban olyan kitűnő szerkesztéssel, a rendnek és a tagolásnak olyan szellemével találkozunk, amely az antik tragédiák architektúrájára emlékeztet. A századokon át rendszeresen vissza-visszatérő jelenségek és eszmék azonban a körülményekből fakadó módosulásokkal minden újjáéledéskor új elemekkel gazdagodnak. A régiek sugárzó szépségű Venusa, a habokból született Aphrodité nem vészeltette át büntetlenül a középkor iszonyatos sötéttségét. Nem lakik többé az Olimposzon, nem is valamely fűszerillatú szigeten. Egy barlang mélyére húzódott vissza, amely bár nagyszerű, nem a kegyes Apollón tüzei világítják be. A föld alá szállva Venus a pokol tőzsomszédságába került, és förtelmes boszorkányünnepein bizonyára rendszeresen hódol az Ősdémonnak, a test fejedelmének és a bűn nagyurának. Hasonlóképpen Wagner drámai költeményei, noha a klasszikus szépség őszinte vágyáról, igazi megértéséről tanúskodnak, sok tekintetben a romantikus szellem erős bélyegét hordják magukon. Ha emlékeztetnek is Szophoklész és Aiszkühülosz méltóságára, arra kényszerítik az embert, hogy a legplasztikusabb katolikus kor misztériumjátékaira emlékezzen vissza. Azokra a ropant látomásokra emlékeztetnek, melyeket a középkor terített templomai falára vagy szőtt nagyszerű falikárpitjaiba. Határozottan mondaszerűek: monda a TANNHÄUSER, az a LOHENGRIN és A BOLYGÓ HOLLANDI is. És nem pusztán a minden költői szellem természetes hajlama vezette Wagnert e különös vidékre; tudatos döntésről van szó, mely a zenedráma számára legkedvezőbb feltételek tanulmányozásából következett.

Könyveiben Wagner nagy körültekintéssel igyekezett tisztázni ezt a kérdést. Valóban: nem egyformán alkalmas minden téma arra, hogy nagyszabású, az egyetemesség jegyét magán hordozó dráma alapja legyen. Nyilván veszélyes volna freskóvá változtatni egy finom művű, önmagában tökéletes zsánerképet. A drámaköltő elsősorban a mindenütt azonosan érző emberi szívben és az emberi szív történetében talál egyetemesen érthető képekre. Hogy teljes szabadságban alkossa meg az eszményi drámát, el kell kerülnie a technikai, politikai, sőt túl közvetlenül történelmi részletekből származó nehézségeket. De átadom a szót magának a mesternek: „Az emberi életnek csakis olyan képe nevezhető költőinek, amelyben a csak absztrakt ésszel felfogható motívumok átadják helyüket a szívet irányító, tisztán emberi érzéseknek. Ez a költői tárgy megtalálására irányuló törekvés a legfőbb, a forma és a költői előadás tekintetében mérvadó törvény... A ritmus rendje, a rímek már-már zenei ornamentikája arra szolgál, hogy a költő olyan hatalmat adjon a versnek, a mondatnak, amely bájjával lenyűgöz, és kénye-kedve szerint kormányozza az érzelmet. E legbensőbb lényegéből következő törekvésében a költő végül eljut művészeté határáig, odáig, ahol az már a zenével érintkezik; ezért az a költői mű a legtökéletesebb, amely a maga végső kiteljesedésében teljesen zenévé válik.

Ezért úgy vélem, hogy a költő eszményi anyaga a mítosz. A mítosz a nép eredeti és anonim költeménye, melyet a művelt korok nagy költői minden időben újra- és újraformálnak. Valóban,

a mítoszban az emberi kapcsolatok majdnem teljesen levetik konvencionális, csak az elvont és számára felfogható formájukat; azt mutatják meg, ami az életben igazán emberi, öröktől fogva érthető, és abban az utánozhatatlan, konkrét formában mutatják meg, amely minden igazi mítosznak első pillantásra felismerhető individuális alakot ad.”

Másutt így közelíti meg a témát: „Egyszer s mindenkorra elhagytam a történelem mezejét, és a monda felé fordultam... Így lemondhattam az esetleges-történelmi elem ábrázolásához szükséges részletezésről, arról, amit a folyamat érthetővé tétele érdekében egy meghatározott, tőlünk távol eső korszak leírása követel, és amit a mai történelmi drámák és regények írói éppen ezért mutatnak be oly aprólékos gonddal... A mondának, bármely korhoz, bármely nemzethez tartozzék is, megvan az az előnye, hogy az adott korból és az adott nemzetből kizárólag a tisztán emberi tartalmat ragadja meg, s e tartalomnak teljességgel eredeti, rendkívül pregnáns és első pillantásra érthető formát ad. Egy ballada, egy ismert refrén elegendő ahhoz, hogy ez a karakter a lehető legfrappánsabb vonásokban jelenjék meg előttünk... A jelenet karaktere és a mondai hang együttesen éri el, hogy a lélek olyan álomszerű állapotba jusson, amely hamarosan egyfajta telepatikus megérezsére, látnokossággá válik, midőn a szellem a világ jelenségeinek új összefüggését fedezi fel, melyet a köznap értelemben vett ébrenlét állapotában nem foghatott volna fel...”

Hogyan is ne volna tisztában a mítosz szent, isteni mivoltával Wagner, aki egy személyben költő és kritikus? Képességeinek sokoldalúságából, személyiségének magas fokú kritikai intelligenciájából gyakran arra következtetnek, hogy zenei tehetsége vitatható; azt gondolom, ez a pillanat alkalmas rá, hogy megcáfoljam ezt a széles körben elterjedt tévedést, amely alkalmasint a legvisszataszítóbb emberi érzelemben, az irigységben gyökerezik. „Aki ennyit okoskodik művészetéről, az nem képes természetes úton szép műveket alkotni” – mondják egyesek, kétségbe vonva, hogy a zseni ésszerűen gondolkodó lény, feltételezve, hogy tisztán ösztönösen alkot, mintegy növényyszerű életet él. Mások teoretikusnak tekintik Wagnert, aki csak azért írta meg operáit, hogy *a posteriori* igazolja saját elméleteinek értékét. Ez teljesen téves állítás, hiszen a mester, mint tudjuk, már fiatalon változatos természetű költői és zenei kísérletekkel jelentkezett, s csak fokozatosan érlelte ki a zenedráma koncepcióját, de ez az állítás egyébként is képtelenség. Az, hogy valaki kritikusból költő lesz, soha nem volt jelenség lenne a művészetek történetében, minden pszichológiai törvény teljes felrúgása, idétlenség. A dolog fordítva áll, a nagy költők természetes módon, szükségképpen lesznek kritikusok. Sajnálom azokat a költőket, akiket kizárólag ösztönük vezérel; korlátozottnak tartom őket. A nagy költők szellemi életében előbb-utóbb elkerülhetetlenül bekövetkezik a válság pillanata, mely arra készíti őket, hogy végiggondolják művészetüket, felkutassák azokat a rejtett törvényeket, melyeknek alkotóként engedelmeskedtek, majd mindebből levezessék azokat a szabályokat, melyeknek isteni célja a költői alkotás tökéletessége. Csoda lenne, ha egy kritikus költővé válna, az viszont lehetetlen, hogy egy költőben ne éljen a kritikus. Az olvasó tehát nem fog meglepődni, ha én a költőt minden kritikusok legkülönbjének tartom. Azok, akik Wagnernak, a muzsikusként felróják, hogy könyveket írt művészeté filozófiájáról, és akik ezért azt a gyanút táplálják, hogy muzsikája nem természetes, nem spontán alkotás, azt is tagadniok kellene, hogy Leonardo, Hogarth, Reynolds jó képeket festett, hiszen ők is elemzés és levezetés útján alakították ki művészetük alapelveit. Ki beszél jobban a festészetről, mint a mi nagy Delacroix-nk? Diderot, Goethe, Shakespeare egyként alkotó művészek és ragyogó kritikusok. Először a költészet létezett, megnyilatkozott, ezután nemzette a poétikai szabályok tanulmányozását. Így és nem másként fejlődik az emberi tevékenység. Amiként minden egyes ember kicsinyben az egész világ mása, amiként egy

emberi agy története kicsinyben a világszellem történetét reprezentálja, jogosan feltelezhetjük (létező bizonyítékok híján), hogy Wagner szellemi fejlődése analóg az emberi szellem fejlődésével.

III

A TANNHÄUSER két princípium harcát jeleníti meg, melyek az emberi szívet választották küzdelmük porondjával, ahol a test harcol a szellemmel, a pokol a mennyei, a Sántán Istennel. Már a nyitány páratlan leleménnyel sugározza ezt a dualizmust. Van-e, amit nem mondtak már el erről a műről? Mégis feltehető, hogy még számos ékesen szóló dolgozat és kommentár tárgyául szolgál majd; mert az igazán művészi alkotásoknak sajátjuk, hogy új meg új benyomások kiapadhatatlan forrásai. A nyitány, mondom, két énekben foglalja össze a dráma alap gondolatát: vallásos énekben és az érzékiség dallamában; e két ének – Liszttel szólva – „*két oldala egy egyenletnek, mely a fináléban kap megoldást*”. Elsőként a *zarándokkar* hangzik föl, a legfőbb törvény súlyát érzékeltetve, utalva az élet valódi értelmére, egyetemes zarándoklatunk céljára, Istenre. Ám ahogyan Isten bensőséges érzését a test csábítása hamarosan elnyomja minden tudatban, úgy a szent éneket is fokról fokra elöntik a gyönyör sóhajai. A képzetben feltámad és a magasba emelkedik a valódi, a félelmetes, az egyetemes Venus. Aki még nem hallotta volna a TANNHÄUSER csodálatos nyitányát, az ne közönséges szerelmesek dalára gondoljon itt, akik a lugas mélyén igyekeznek valahogy múlatni az időt, de ne gondoljon egy ittas csapat ömlengésére sem, amely Horatius nyelvén kísérti Istent. Másról van itt szó, olyasmiről, ami egyszerre igazabb és baljósabb. Szelíd sóvárgás, lázas borzongással és szorongással teli mámor, szüntelen visszatérés a kékhez, mely enyhülést ígér, mégsem oltja a szomjat; vad szívdobogás és az érzékek lüktetése, a test parancszava, a szerelem indulatszavainak teljes szótára – ez hangzik föl. Végül újra a vallási téma kerekedik felül, lassan, fokozatosan legyőzi a másikat, békés diadalt arat a beteg és dült lény fölött, Szent Mihály legyőzi Lucifert.

Tanulmányom elején szoltam már arról, hogy a LOHENGRIN-előjáték micsoda erővel fejezi ki a misztikus tüzet, a szellem vágyakozását a megközelíthetetlen istenség után. Nem kevésbé markánsan és kifinomultan jelentkezik mindez a TANNHÄUSER-nyitányban, az egymással harcba álló két princípium megjelenítésében. Honnan merítette a mester a hangokat a testi mámor perzselő énekéhez, honnan ismeri ennyire az emberben lakozó ördögöt? Az idegek az első ütemektől kezdve együtt vibrálnak a dallamvonallal; a test, mely emlékezik, reszketni kezd. Minden normálisan fejlett tudat két végtelent hordoz magában, a mennyet és a poklot, s mindkét végtelenség képében nyomban ráismer önmaga felére. A parttalan szerelem sántáni bizsergését hamarosan révületek, szédületek követik, diadalittas felkiáltások, hálás sóhajok, vad üvöltések, az áldozat szemrehányása, az áldozatot végzők hitetlen hozsannája – mintha a szerelem drámájában mindig helyet kapna a barbár vadság, mintha a testi élvezetnek valami elkerülhetetlen sántáni logika szerint szükségképpen a bűn gyönyöréhez kellene vezetnie. Amikor aztán a vallásos jambor téma leküzdi a romlottság elszabadult erőit, apránként helyreállítja a rendet, és a magasba emelkedik, biztos szépségével a haldokló gyönyör káosza fölé magasodva, s a lélek ezt mint felfrissülést, mint a megváltás boldogságát éli meg. Kimondhatatlan boldogságérzés ez, amely majd a második kép elején ismétlődik meg, Tannhäuser, miután kijutott Venus barlangjából, magára talál a valóságos életben, s meghallja az otthon szavát, a templomi harangszót, a pásztorfiú

egyszerű dalát és a zarándokok himnuszát, szemközt az út szélén álló kereszttel, amely jelképe valamennyi keresztnek, amit minden utunkon hordanunk kell. Itt a lelkét erős kontraszt keríti hatalmába, amely Shakespeare nagyszabású és könnyed ábrázolásmódjára emlékeztet. Az imént még a föld mélyén voltunk (Venus, mondtuk, a pokol szomszédságában lakik), balsamos, fullasztó levegőben, nem a naptól jövő rózsaszín fény vett körül; akárcsak Tannhäuser lovagot, aki bódító gyönyöröktől eltelve – *fájdalmak után sóvárog!* Fenséges sikoly ez, a kritikus céh tagjai Corneille-ben csodálatra méltónak találnák, de talán egy sem akad, aki annak látná Wagnernál. Végre ismét a földön vagyunk; friss levegőt szívunk, hálásan fogadjuk a földi örömeket, alázattal a fájdalmakat. A szegény emberi nem megtért hazájába.

Az imént, midőn megkíséréltem leírni a nyitány érzéki gyönyöröket idéző részét, arra kértem az olvasót, feledkezzék el a szokványos szerelmi dicsőhymuszokról, amilyeneket egy gáláns udvarló szerezhet jókedvében. Nincs itt semmi közönséges; ami megnyilvánul, az az energiával teli természet túláradása, mely rosszra fordítja a jó előmozdítására hivatott erőket; a féktelen, határtalan, kaotikusan mély szerelem ez, egyfajta ellenvallássá, a Sátán vallásává hatalmasodó szenvedély. Így a zeneszerző elkerülte a laposság veszélyét, mellyel a *legnépszerűbb* – majdnem azt mondtam, legközönségesebb – érzelem lefestése jár, beérhette a vágy és a belső energia mértéktelen nagyságának érzékeltetésével, az utat tévesztett érzékeny lélek fékezhetetlen, mértéktelen becsvágyának bemutatásával. Az alapeszme plasztikus megjelenítése során elkerülte annak veszélyét is, hogy rengeteg áldozatot, megszámlálhatatlan Elvirát szerepeltessen. A tiszta eszme, mely egyedül Venusban testesül meg, jóval érthetőbben és ékeszölőbben beszél. Nem egy szokványos kéjencet látunk, aki *virágról virágra száll*, hanem az általános, egyetemes férfit, aki természetes házasságban él az érzéki gyönyörök abszolút eszméjével, királynőjével minden nőstény ördögnek, nimfának és szatírnőnek, akik a nagy Pán halála után a föld alá száműzettek: az elpusztíthatatlan és ellenállhatatlan Venusszal.

E hasábokon hamarosan átfogó technikai beszámólót olvashatunk erről a különös és félreértett TANNHÄUSER-ről: olyan kéz fogja végezni, mely az enyémnél gyakorlottabb a zenés színpadi művek elemzésében; én itt csak általános áttekintésre szorítok, amely gyors áttekintés ugyan, de talán nem haszontalan. Egyébként nem kényelmesebb-e a magaslatról megítélni egy táj szépségét, mint valamennyi oda vezető ösvényt sorra bejárni?

Most csak arra szeretnék utalni – ami Wagner dicsőségére válik –, hogy bár teljes joggal tulajdonít nagy jelentőséget a drámai költeménynek, a TANNHÄUSER nyitánya, csakúgy, mint a LOHENGRIN előjátéka, azok számára is tökéletesen érthető, akik nem ismerik a szövegkönyvet. E nyitány nem csupán azt a lelki kettősséget mutatja meg, amely a dráma alapul, vagyis alapeszméjét, hanem azokat a tisztán kiemelt legfontosabb dallamfordulatokat is, melyek a mű során fellépő általános érzelmek ábrázolására hivatottak, köztük az ördögi érzékiség dallamát és a *zarándokkar* jámbor-vallásos motívumát; ezek újra meg újra visszatérnek, valahányszor a cselekmény megköveteli. Ami a második felvonás nagy indulóját illeti, ezzel már azok is megbarátkoztak, akik egyébként nem kedvelik a wagneri műveket, ugyanazt dicsérhetjük benne, mint az említett előjátékokban: amit ki akar fejezni, azt a lehető legvilágosabban, a legszínesebb megjelenítés eszközeit felhasználva fejezi ki. E gazdag és büszke hangzatok hallatán, e pompás, elegánsan tagolt ritmust érzékelve, e királyi harsonákban gyönyörködve ki gondolna másra, mint valamiféle feudális pompára, ragyogó öltözetű hősök meneté-

re, akik valamennyien szálfatermetűek, erős akaratúak és tiszta hitűek, éppoly nagy-szerűek gyönyöreikben, mint amilyen rettentők harcaikban?

És mit mondhatnánk Tannhäuser elbeszéléséről, melyben beszámol római útjáról? A költői szépséget oly csodálatraméltóan egészíti ki és támasztja alá a dallam, hogy a két elem elszakíthatatlan egységgé forr össze. Egyesek féltek attól, hogy ez az elbeszélés túl hosszú, de kiderült, hogy ellenállhatatlan drámai erő feszül benne. A bűnös férfi búskomorsága, csüggedtsége a zord zarándoklat alatt; a fölragyogó öröm, melyet a bűn alóli feloldozást adó főpap láttán érez; kétségbeesése, midőn megtudja a főpaptól, hogy bűnére nincs bocsánat, s végül az elkárhozottság élvezetének gyönyöre, ez az iszonyatosságában szinte kimondhatatlan érzés – szó és zene egyesül itt egymással, hogy mindezt úgy közölje, fejezze ki, tolmácsolja, ahogy, úgy véljük, más módon lehetetlen volna. Megértjük ekkor, hogy ilyen mélységű balsorsot csakis csoda oldhat fel, és megbocsátjuk a boldogtalan lovagnak, hogy újra a barlangba vezető titkos ösvényt keresi, így akarván elnyerni sátáni szeretője oldalán legalább a pokol kegyeit.

Lohengrin drámája, csakúgy, mint Tannhäuseré, a monda szakrális, titokzatos, mégis általánosan érthető jegyeit viseli magán. Szörnyű bűnnel, fivére meggyilkolásával vádolnak meg egy ifjú hercegnőt, s miután semmilyen módon nem tudja bizonyítani ártatlanságát, istenítéletnek vetik alá. Egyetlen lovag sem akad, aki hajlandó volna védelmében porondra lépni, ám ő különös látomásban bízik: álmában ismeretlen lovag jelent meg, ő majd megvédelmezi. Valóban, az utolsó pillanatban, midőn már mindenki bűnösnek nyilvánítja, csónak közeledik a parthoz, melyet egy aranylánccal elébe fogott hattyú vontat. Lohengrin, a Szent Grál lovagja, az ártatlanok védelmezője, a gyengék oltalmazója meghallotta a hívást a távoli csodavárban, ahol mint drága kincset őrzik a Szent Grált, a kétszeresen megszentelt isteni kelyhet, melyből ittak az Utolsó Vacsorán, s amelyben Arimateai József felfogta a keresztre feszített Üdvözítő kiömlő vérének. Lohengrin, Parsifal fia lép ki a csónakból, ragyogó ezüstvértben, sisakkal a fején, pajzsral a vállán, kis aranykürttel oldalán, kardjára támaszkodva. „*Párharcban érted hogyha győztem, / Kérem, hogy léssz-e majd a nőm? / ...Elza, majd hogyha egybekelünk, / Békében, bajban férjed óv, / A sírig páros üdvben élünk, / Csak arra adjad esküszódot: / Míg élünk, meg ne kérdezz / ...Hogy hívnak és ki küld, / Mely földnek népe szült!*”^{*} Elza így felel: „*Úgy lesz, / E kérdés meghal bennem!*” És midőn Lohengrin ünnepélyesen elismétli a fogadalom szövegét, Elza így válaszol: „*Védőm! Én pajzsom, én megváltóm, / Ki védsz, míg vádol annyi száj! / Lelkem oly büntelen / És szívem úgy bízik benned, / Hős lovag, / Most úzd el rólam a bajt, / Én híven állom szómat majd!*” Lohengrin magához vonja a lányt, és felkiált: „*Elza! Szeretlek én!*” A szépséges dialógust, mint Wagner drámáiban oly gyakran, itt is átítatja a primitívitás varázsa, fenségessé fokozza az eszményi érzés, ünnepélyessége nem csorbítja természetes báját.

Lohengrin győzelme azt bizonyítja, hogy Elza ártatlan. Ortrudnak, a varázslónőnek és férjének, Friedrich von Telramundnak, az Elza elítélésében érdekelt két cselszövőnek sikerül felszítania benne a női kíváncsiságot, kétséggel megzavarni örömét; addig zaklatják, mígnem megszegi esküjét, és azt követeli férjétől, hogy vallja meg származását. A kétely megölte a hitet, a tovatűnő hit magával sodorja a boldogságot. Miután Friedrich lesből rátámad Lohengrinre, a lovag halállal bünteti, majd a király, a harcosok és az összegyűlt nép előtt végre felfedi származásának titkát: „*Kiket a Grál a szolgál-*

* A szövegek könyvek részleteit Lányi Viktor fordításában közöljük.

latra választ, / A Grál azoknak égi hatalmat ad, / Mert védve van, kit szent varázssal áraszt, / Nem érheti baj, és nem hal bús halált. / És hogyha küldi hívét messzi tájra, / Hol bánatának egy jámbort, s védni kell, / Az a bűbáj nem hagyja ott se szívét. / Míg titka ép, s nevét nem tárja fel. / A Grál malasztja földi szemnek rejtély, / Mit köd burkol és titkok fátyla fed, / Lovagja szent, és kétely hozzá nem fér, / Ha kérditek, távozik úgy, mint jött. / Most hát megtorlom én a kételyt nyomban! / A Grál küldötte áll előttetek: / A trónon Parsifal, jó atyám, fényben, / Szent bajnoka, én Lohengrin vagyok!” A parton újra feltűnik a hattyú, hogy hazavigye a lovagot csodás házába. A gyűlölettől elvakult Ortrud, a varázslónő elárulja, hogy a hattyú nem más, mint Elza öccse, akit ő varázsolt el. Lohengrin hó imával fordul a Grálhoz, majd beszáll a csónakba, melyet mostantól a hattyú helyett egy galamb vontat, és előlép Gottfried, Brabant hercege. A lovag visszatér a Monsalvatra, a kétkedő, a tudni, bizonyosságot szerezni akaró Elza boldogsága pedig szétfoslott. Az eszmény továtűnt.

Az olvasó bizonyára észrevette, hogy a Lohengrin-monda meglepően sok hasonlóságot mutat Pszühké antik mítoszával. Pszühké is démoni kíváncsisága áldozata lett: nem akarta tiszteletben tartani isteni kedvese inkognitóját, s a titkot felfedve elvesztette boldogságát. Elza hallgat Ortrudra, miként Éva a kígyóra. Az örök Évát örökösen csapdába csalják. Lehetséges, hogy a nemzetek és fajok úgy hagyományozzák mondáikat, ahogy az emberek adják tovább vagyonukat, örökségüket vagy tudományos titkaikat? Hajlamosak vagyunk ezt hinni, annyira meglepő erkölcsi analógiák mutatkoznak a különböző országokban kialakult mítoszok és mondák között. Ám az ilyen magyarázat túl leegyszerűsítő, nem elégítheti ki tartósan a filozofikus szellemet. A nép alkotta allegóriát nem lehet ama búzaszemekhez hasonlítani, melyeket egy földműves testvériesen megoszt a növény meghonosítására vállalkozó társával. Ami örökkévaló és egyetemes, az nem szorul rá, hogy meghonosodjék. Az az erkölcsi analógia, amelyről beszélek, úgyszintén azon alapul, hogy minden nép meséin ott az isteni védjegy. Ha úgy vesszük, a közös eredet jegye lehet ez, a kétségbevonhatatlan rokonság bizonyítéka, feltéve, hogy ezt az eredetet minden létező őскеzdetében és közös származásában keressük. Az egyik mítoszt a másik mítosz testvérének tekinthetjük, amint a fekete embert a fehér testvérének mondjuk. Bizonyos esetekben nem tagadom a rokonságot, de azt hiszem, hogy a felszíni hasonlóság vagy akár a lelki-szellemi analógia sok más esetben téves következtetéshez vezethet, s hogy – újra a növényvilágból vett hasonlaltal élve – a mítosz olyan fa, amely bárhol megterem, magától, minden égtájon és minden éghajlaton, minden nap alatt, külön ültetés nélkül. A négy égtáj vallásai és költeményei ezt fényesen bizonyítják. Amiként mindenütt ott a bűn, úgy mindenütt jelen van a megváltás; jelen van a mítosz is mindenütt. Semmi sem kozmopolitább, mint az Örökkévaló. Nézzék el nekem ezt a kitérőt, megkerülhetetlennek éreztem. Most visszatérek a LOHENGRIN alkotójához.

Wagner előszeretettel ábrázolja a feudális pompát, a homéroszi gyülekezeteket, ahol valami roppant életerő koncentrálódik, a lelkesedő tömeget, az emberi felvillanyozódás e hordozóját, amelyből természetes féktelenséggel tör elő a heroikus stílus. A LOHENGRIN nászjelenetének ünnepi zenéje és a nászkar igazi párdarabja a vendégek bevonulásának a TANNHÄUSER-ben, méltóságteljességében és erejével talán még felül is múlja azt. Ám a mester mindig ügyel az ízlésre és az árnyalatokra, s nem jeleníti meg az érzelmeknek azt az örvénylését, amelyet a köznapi emberek élnek át ilyen alkalmakkal. A zene még felviharzásának tetőfokán is az etikett szabályaihoz szokott emberek felindultságát fejezi ki. Itt egy udvar mulat, és még az örömmámor is az illendőség ritmusának határain belül marad. A tömeg kitörő öröme váltakozik a nászkar

szelíd, gyöngéd és ünnepélyes hangjaival; a meg-megismétlődő örömujjongásnak több ízben is kontrasztja lesz a titokzatosan lefojtott megrendült himnusz, amely Elza és Lohengrin frigyét köszönti.

Korábban szoltam már azokról a melodikus témákról, amelyeknek egyazon művön belüli szüntelen visszatérése azóta foglalkoztat, mióta az Olasz Színházban meghallgattam Wagner első koncertjét. A TANNHÄUSER-ben a két főtéma, a vallásos jellegű és az érzéki motívum vissza-visszatérése arra szolgál, hogy felkeltse a publikum figyelmét, és az éppen aktuális helyzetnek megfelelő hangulatot hozzon létre. A LOHENGRIN még aprólékosabban kidolgozott formában alkalmazza ezt az emlékezésre támaszkodó rendszert. Itt minden szereplőnek van egy saját dallama, mintegy hang-címere, amely kifejezi lelki-erkölcsi karakterét és a történetben játszott szerepét. Tisztelettel átadom a szót Lisztnek, akinek LOHENGRIN ET TANNHÄUSER című könyvét ebből az alkalomból szeretném a mély értelmű és kifinomult művészet barátainak figyelmébe ajánlani. E könyv nyelve kissé szokatlan, szókincse különböző nyelvekből kölcsönzött szavakból áll, ám a mester retorikus dikciója magával ragadó:

„A néző jó előre felkészült arra, és belenyugodott abba, hogy ezúttal nem ének- és zeneszámok összefüggéstelen sorát hallja, valamilyen intrika szálára felfűzött darabok egymásutánját, ami szokványos operáink lényege, ezért különös érdeke fűződik ahhoz, hogy három felvonáson keresztül figyelemmel kövesse azt a mélyen átgondolt, bámulatosan leleményes és költőileg intelligens kombinációt, amellyel Wagner több főtémából mintegy összecsomózza a dráma lényegét képező dallamokat. Ezek a tematikus kapcsolódások illeszkednek a költemény szavaihoz, összefonódnak velük, s így hatásuk megindító erejű. Miután azonban az előadáson átéltük ezt a hatást, szeretnénk számot adni arról, mi az, ami ennyire élénken hatott ránk, szeretnénk tanulmányozni ennek az olyannyira újszerű műnek a partitúráját. Ha megtesszük ezt, meglepődve tapasztaljuk, hogy milyen sokféle intenciót és árnyalatot tartalmaz, melyeket azonnal nem is foghatunk fel. De hiszen a nagy költők drámáit vagy eposzait nem kell-e hosszasan tanulmányoznunk ahhoz, hogy jelentésüket teljesen befogadjuk?

Egy váratlanul alkalmazott eljárással Wagnernak sikeriül kitérítania a zene birodalmát, elmélyíteni igényeit. Nem lévén megelégedve azzal a hatalommal, melyet a zene a szíveken gyakorol, az emberi érzelmek teljes skáláját ébresztve fel, a zenét arra is képessé tette, hogy elménket ösztönözze, gondolkodásunkhoz szóljon, értelmünkhez folyamodjék, s így morális és intellektuális értelme legyen. [...] Az egyes szereplők és fő szenvedélyeik karakterét az énekben vagy a kíséretben megjelenő dallamokkal rajzolja meg, valahányszor az általuk kifejezett szenvedélyek és érzelmek szerephez jutnak. Ez a módszeres kitérítés művészi szerepmegosztással párosul, amely az ebben megnyilvánuló lélektani, költői és filozófiai gondolatok finomsága révén még azoknak is ritka élvezetet szerez, akiknek a nyolcadok vagy tizenhatodik halott jelek, pusztá hieroglifák. Mivel Wagner egyszerre kényszeríti állandó munkára gondolkodásunkat és emlékezetünket, ezáltal a zene hatását kivonja a határozatlan megilletődöttség területéről, s varázsát a gondolkodó értelem élvezetével gazdagítja. Eljárása összetettebbé teszi azt a könnyed élvezetet, amelyet az énekszámok egymáshoz alig kapcsolódó sorának meghallgatása szerez; a közönség különleges figyelmét igényli; ugyanakkor a teljes megrendültség élményével ajándékozza meg azokat, akik élvezni képesek azt. Dallamai bizonyos mértékig gondolatok megszemélyesítései; visszatérésük olyan érzelmek visszatérését jelzi, amiket a kimondott szavak nem fejeznek ki pontosan; feladatuk az, hogy felfedjék előttiünk a szív minden rejtett titkát. Egyes témák, például a második felvonás első jelenetében, mérges kígyóként fonják át az operát, rátekerednek áldozataikra, hogy azután elmeneküljenek, ha előlépnek azok szent védelmezői; mások, mint az Előjáték témája, csak ritkán térnek vissza, a legfenségesebb isteni kinyilatkoztatás formájában. Minden fontosabb helyzet vagy szereplő zeneileg olyan dallamban fejeződik ki, amely állandó jelképük lesz.

Nos, minthogy ezek a dallamok ritka szépségűek, azoknak, akik egy partitúra megítélésénél csak a nyolcadok és tizenhatodik egymás közti viszonyaival törődnek, ki kell jelentenünk, hogy ennek az operának a zenéje akkor is elsőrangú műalkotás lenne, ha meg lenne fosztva szép szövegétől.”

Valóban, Wagner zenéje még költészet nélkül is költői mű lenne, mindazon tulajdonságokkal felruházva, melyek a jól sikerült költészetet teszik; önmagát magyarázza, mert sok mindent egyesít, összehangol, egymáshoz alakít és – hogy barbarizmussal érzékeltessük a minőség legfelsőbb fokát – gondosan *konkatenál*: egybeláncol.

A BOLYGÓ HOLLANDI az Óceán bolygó zsidójának népszerű története, akinek azonban egy segítőkész angyal a megváltás lehetőségét kínálja: *„Ha a kapitány minden hetedik évben partra lépve valaha is olyan nővel találkozik, aki hűséges marad hozzá, megmenekül.”* A szerencsétlen egyszer meg akart kerülni egy veszélyes szirtfokot, ám a vihar újra és újra elsodorta, mire felkiáltott: *„Átjutok, ha örökké kell is küzdenem!”* És az örökkévalóság elfogadta a vakmerő kihívást. Azóta hol itt, hol ott bukkan fel a kísértethajó a partok mentén, dacolva a viharral, a halált kereső katona reményvesztettségével; ám életét a vihar megkíméli, előle még a kalóz is keresztet vetve menekül. A Hollandi első szavai, miután hajója horgonyt vetett, sötétek és ünnepélyesek: *„Időm lejárt, / Fölöttem újra elmúlt hét hosszú év, / Egy szenvedőt vet partra a vihar. / Hah! Büszke óceán! / Hamar megint hullámmeződre szállok! [...] Ám a halál rám nem talál! / Ily kárhozattal sújt az ég [...] Végítélet napja, sújts le rám / Villámcsapásos éjszakán!”* A kísértethajó mellett egy norvég hajó vet horgonyt; a két kapitány összeismerkedik, s a holland kéri a norvégot, ossza meg vele néhány napra az otthonát, adjon neki új hazát: *„A házat ha megnyitod nekem, / Hol kis időre megpihenhetek, / Dús kincsekkel van megrakodva bárkám [...] Szolgálatod jutalmát elnyered.”* Roppant kincseket kínál neki, amitől a norvég elszédül, végül kereken megkérdi: *„Van-e ifjú lányod? [...] Ameddig hazát nem találok, / Mit ér nekem a gazdagság? / Ha hozzám adod a leányod, / Mindenem neked engedem át. / Nőműl add ifjú leányod, / Mindenem neked engedem át.”* – *„Halld, vendég, bájolóan szép a lányom, / S mint gyermek, hozzáam hű, ragaszkodó.”* – *„Tovább is hívn szeresse ő az apját, / Úgy léssen mint asszony hű a férjéhez.”* – *„Dús ajándékok fölbecsülhetetlen, / De kincset ér a lány, ki hű nőd lesz...”* – *„Hozzáam adod? [...] Leányod láthatnám ma még?”*

A norvég kapitány szobájában ifjú leányok beszélgetnek a bolygó hollandiról, Senta pedig, egy rögeszme foglya, szemét a szoba falán látható titokzatos arcképre függesztve, balladát énekel a hajós kárhozatáról: *„Vad bárka száll a tengeren, / Vérszín vitorlás, éjsötét, / Gazdája mindig éberem / Fönt áll, s néz róla szertesztét. [...] Mint a nyíl, úgy repül, / Céltalan, szüntelen, nyugtalan! / Megváltást nyerhet mégis a sápadt férfi a révben, / Majd ha egy nőre lel, ki a sűríg hű párja léssen. / Szent égi jóság, vezessed a hű nőhöz őt! / Kihíva vést, vihart, ködöt, / Egy szirtfokot kísérte meg / És átkozódva esküdött: / »Kárhozzam el, ha engedek!« [...] A Sátán szól: / Szaván fogom! / És a bős tengeren / Űzi őt szüntelen, egyedül! / Am hogy megváltást lelhet a sápadt férfi a révben, / Feltárja Isten angyala néki, és úgy is léssen, / Hol várja üdv óceán zord hajtását? / Szent égi jóság, vezessed a hű nőhöz őt! / Hétesztendőnként egyaránt / Horgonyt vet és a partra száll, / Hogy eljegyezzen egy leányt, / De várt hűségre nem talál. / »Vitorla fel!« / »A horgonyt fel!« / Csalja szíve, csalja lány! / Tovaszáll, szüntelen, egyedül!”* És egyszer csak, mintha mély álomból ébredne, Senta átszellemülten felkiált: *„En váltalak meg hű szívem szent hevével! / Hozzáam vezessen Isten angyala! / Hogy általam az üdvöt te érd el!”* Mágnesként ragadja magához a lány lelkét a boldogtalanság; az ő igazi jegyese az elátkozott kapitány, aki csak a szerelemtől remélhet megváltást.

Végül belép a Hollandi, az apa bemutatja lányának; ő az a férfi, akinek legendás képmása a festményen látható. De a hajós, miként a rettenetes Melmoth, akít megrendít áldozatának, Immalée-nek sorsa, szeretné figyelmeztetni: odaadása veszélyes le-

het; a kárhozatra ítélt férfi, akiben felébredt a részvét, elutasítja az üdvöt nyújtó kezét: sietve újra hajóra száll, hogy átengedje őt a közönséges családi és szerelmi boldogságnak. Senta azonban ellenszegül, makacsul kitart amellett, hogy követi a Hollandit: „*Sorsodat én jól ismerem rég, / Már tudtam én, midőn megláttalak!*” A férfi viszont, remélve, hogy visszaretenti a leányt, így válaszol: „*Té nem tudod, nem sejtéd, ki vagyok! / Kérdezd az óceán lakóját, / Kérdezd a tenger valamennyi vándorát, / Ismeri mind a borzadály hajóját: / A »bolygó hollandi« a nevem!*” Senta, szemével a távolodó hajót követve, felkiált: „*Megvált az Isten, az égi hit! / Itt állok híven holtomig!*” A lány a tengerbe veti magát. A hajó elmerül. Két szellemalak emelkedik a hullámok fölé: Senta és a Hollandi dicsfényben ragyogó alakja.

Boldogtalanságáért szeretni a boldogtalant: csakis egy ártatlan szívben foganhat meg ilyen fenséges eszme. Szép gondolat, kétségtelenül: egy ifjú leány szenvedélyes képzelőerejéhez kapcsolja egy átok sújtotta ember megváltását. A drámai cselekményt biztos kéz alkotta határozott vonásokkal; minden szituáció markánsan kidolgozott, Senta alakja pedig természetfölötti, regényes nagyságot hordoz varázslatosan és félelmetesen. A költemény végletes egyszerűsége csak fokozza a hatást. Minden a helyén van, jól elrendezett, arányos. A nyitány, melyet az Olasz Színházban megrendezett koncerten hallottunk, komor és mély, mint az óceán, a szél és a sötét szakadékok.

Kénytelen vagyok korlátok közé szorítani írásomat, de úgy vélem, eleget mondtam (legalábbis mára) ahhoz, hogy az elfogulatlan olvasóval megértessem Wagner szándékait és drámai formáját. A RIENZI, A BOLYGÓ HOLLANDI, a TANNHÄUSER és a LOHENGRIN mellett ő komponálta a TRISZTÁN ÉS IZOLDÁ-t is, továbbá azt a négy operából álló tetralógiát, mely a Nibelung-mondakörből veszi tárgyát. Ehhez jönne még nagyszámú kritikai írás. Ezek annak az embernek a munkái, akinek személye és eszményei oly hosszú ideig tápot adtak a párizsi fecsegésnek, azok a munkák, amelyeket több mint egy év óta nap mint nap léhán és gúnyolódva emlegetnek.

IV

Egy időre figyelmen kívül hagyhatjuk a rendszert, amit minden nagy művész tudatosan és szükségképpen belevisz valamennyi művébe; ebben az esetben még mindig fel kell kutatnunk és meg kell vizsgálnunk a személyes sajátosságot, amely a tárgyalt művészt a többitől megkülönbözteti. Egy művésznek, ha méltó erre a névre, rendelkeznie kell valamivel, ami alapvetően *sui generis* jellegű, annak köszönhetően, hogy *az, aki*, nem pedig másvalaki. Ebből a szempontból a művészek éppúgy különböznek egymástól, mint az egyes ízek. Az ember jellemzésére szolgáló metaforáink lajstroma valószínűleg nem elég gazdag ahhoz, hogy megközelítő meghatározással tudjon szolgálni minden ismert és minden *lehetséges* művésztől. Úgy hiszem, már megállapítottuk, hogy Richard Wagnerban két ember él, a rend embere és a szenvedélyé. Most erről, a szenvedélyes, érzelmeiktől fűtött emberről szólunk. Minden művébe, még a legkisebbe is oly erőteljesen vésődött bele a személyiség, hogy legfőbb sajátosságát nem lesz nehéz megjelölni. Engem kezdettől fogva élenken érintett az a megfigyelés, hogy a TANNHÄUSER-nyitány érzeki, orgiasztikus részében ugyanannyi erő és energia nyilvánul meg, mint a LOHENGRIN előjátékára jellemző misztikus hevületben. Itt is, ott is ugyanaz a törekvés, ugyanaz a titáni erőfeszítés, ugyanaz a kifinomultság, szubtilitás. Ennek

alapján úgy vélem, hogy ami ebben a zenében felejthetetlen, az az ideges intenzitás, a szenvedély és az akarat hevessége. A létező legédesebb vagy legélesebb hangon fejezi ki ez a zene mindazt, ami a legmélyebben rejtőzik az emberi szívben. Wagner minden kompozíciójának persze uralkodó vonása az eszményi törekvés, de ha témáinak és drámai módszerének kiválasztásában az antikvitáshoz áll is közel, kifejezésének szenvedélyes energiája révén ma ő a modernség legigazibb képviselője. E gazdag szellem minden tudása, minden erőfeszítése, minden számítása tulajdonképpen egyedül ennek az ellenállhatatlan szenvedélynek nagyon alázatos és nagyon buzgó szolgálatára irányul. Ebből következik, bármilyen témáról legyen is szó, a kifejezés legnagyobb fokú ünnepélyessége. E szenvedély révén Wagner mindenhez valami emberfölöttit ad hozzá; ennek révén mindent megért és mindent megértet. Mindaz, amit az *akarat*, *vágy*, *összpontosítás*, *idegi intenzitás*, *robbanás* szavak jelölnek, érződik és megjelenik műveiben. Nem hiszem, hogy tévednék vagy másokat megtévesztenék, amikor kijelentem: annak a jelenségnek a legfőbb jegyei ezek, amit úgy hívunk: *zseni*; de legalábbis annak vizsgálatában, amit mostanáig joggal neveztünk *zseninek*, megtalálhatók az említett ismérvek. Bevallom: a művészet területén nincs ellenemre a mértéktelenség. A mérséklet számomra sosem tűnt az erőteljes művészi természet jellemzőjének. Szeretem ezeket az egészséges szertelenségeket, az akaraterő e túlradásait, melyek beleíródnak a művekbe, mint a felforrósodott láva a vulkáni talajba, és a mindennapi életben gyakran a súlyos morális vagy fizikai válságot követő felfrissülés szakaszát jelzik.

Hogy mit fog eredményezni az a reform, melyet a mester a zenének a drámában való alkalmazásában akar bevezetni? Nem lehet pontosan megjósolni, mit hoz a jövő. Általánosságban azt mondhatjuk a Zsoltárossal, hogy az elnyomottak előbb-utóbb felemeltek, a felemelkedettek megaláztatnak; semmi mást nem mondhatunk, mint ami az emberi dolgok ismert menetére alkalmazható. Láttuk, hogy sok minden, amit valaha képtelenségnek tartottak, később példakép lett, melyet a tömeg lelkesen követett. A mai közönség még emlékszik arra, hogy eleinte milyen ellenállásba ütköztek Victor Hugo drámái vagy Eugène Delacroix képei. Korábban utaltunk már arra, hogy a közönséget ma megosztó vita régi küzdelem, mely elfelejtődött, hogy hirtelen újra fellángoljon; s hogy Wagner is a múltban találta meg *eszménye alapjainak* első elemeit. Annyi bizonyos, hogy elmélete a szellem valamennyi emberének egyesítését tűzi ki célul, azokét, akik már régóta torkig vannak az opera fonákságaival. Nem meglepő, hogy különösen az írók rokonszenveznek azzal a muzsikussal, aki büszkén mondja magáról, hogy költő és drámaíró egyben. A XVIII. század írói ugyanígy lelkesedtek Gluck műveiről, és nem mulaszthatom el, hogy megjegyezzem: akik leginkább viszolyognak Wagner műveitől, azok előfutárával szemben is határozott ellenszenvet éreznek.

Végül is a TANNHÄUSER sikere vagy sikertelensége az égvilágon semmit sem bizonyíthat, és a jövőre nézve semmiféle kedvező vagy kedvezőtlen esélyt nem jelent. Tétélezük fel, hogy a TANNHÄUSER pocsék mű: attól az egekbe emelheték volna. És tétélezük fel, hogy maga a tökély: attól még felháborodást válthatna ki. A voltaképpeni kérdés az opera reformjának kérdése, ez pedig még nincs eldöntve, a harc folytatódik, elcsitul, majd újra fellángol. Nemrég azt hallottam, hogy ha Wagnernak átütő sikere lesz darabjával, az pusztán személyes ügy, módszerének semmiféle befolyása nem lesz a zenes dráma sorsára és alakulására. A múlt – vagyis az örökkévalóság – tanulmányozása alapján felhatalmazva érzem magam, hogy ennek a szöges ellentétét gyanítsam, hogy ti. a teljes bukás sem szünteti meg az ebbe az irányba mutató új kísérletek lehetőségét, és hogy a közeljövőben nemcsak olyan új szerzőkkel fogunk találkozni, hanem olyan

nagy tekintélyű emberekkel is, akik többé-kevésbé elfogadják és hasznosítják Wagner gondolatait, és sikeresen indulnak el az általa megnyitott úton. Olvastuk-e valaha is, hogy nagy ügyek egyetlen ütközetben elveszhetnének?

1861. március 18.

Még néhány szó

„Íme, a bizonyosság! A jövő zenéjének vége!” – kiáltják örvendezve a füttyögők és cselszövők. „Íme, a bizonyosság!” – szajkózzák a tárcarovatok firkászai. És minden rendű és rangú szájhős ártatlanul visszhangozza: „Íme, a bizonyosság!”

Valóban, van bizonyíték, és lesz is újra meg újra, míg a világ világ; először is az, hogy egyetlen nagy és komoly mű sem marad meg az emberi emlékezetben, nem kap helyet a történelemben tiltakozás és acsarkodás nélkül; nemkülönben az, hogy tíz megátalkodott fickó füttykoncertje képes arra, hogy kizökkentse a színészeket, legyőzze a közönség jóindulatát és disszonáns tiltakozásával elnyomja egy zenekar roppant hangját, legyen bár az oly hatalmas, mint az óceáné. Emellett nyilvánvalóvá vált egy különös abszurdum is: az a bérleti rendszer, amelyben egész évre ki lehet bérelni egy helyet, létrehoz egyfajta arisztokráciát, amely, ha kedve tartja, bármikor, bármilyen okból, vagy mert az érdekében áll, ki tudja rekeszteni a nagyközönséget abból, hogy megítéljen egy művet. Ha ezt a rendszert más színházakban is bevezetik, teszem, a Comédie-Française-ben, akkor hamarosan ott is számíthatunk hasonló botrányokra. Egy szűk körű társaság képes Párizs hatalmas közönségét megfosztani attól a jogától, hogy értékeljen egy művet, melynek megítélése mindenkire tartozik.

Akik azt hiszik, hogy Wagner végleg el van intézve, korán örvendenek, biztosíthatjuk őket. Azt tanácsolnám nekik, halkabban ünnepeljék a győzelmet, amit egyébként nem épp a legtisztelendőbb módon szereztek, és készüljenek föl rá, hogy a jövő kiábrándító lesz. Mit is tudnak ők az emberi dolgok hintajátékáról, a szenvedélyek apályáról és dagályáról? Fogalmuk sincs, mekkora türelemmel és kitartással ruházta fel a gondviselés azokat, akiknek feladatot szán. Az ellenhatás már megindult, azon a napon, midőn a rosszindulat, az ostobaság, a rutin és az irigység összefogott, hogy eltegye láb alól a művet. Akkora méltánytalanság történt, hogy mindenfelől a rokonszeny-nyilvánítások áradatát indította el.

Akik távol élnek Párizstól s akiket elkápráztat és megfélemlít az emberek és kövek e félelmetes halmaza, bizonyára rejtélyesnek tartják a TANNHÄUSER előadásán történt váratlan eseményeket. Túl egyszerű lenne ezt több ok szerencsétlen egybeesésével magyarázni, melyek egyike-másika idegen a művészettől. Valljuk be rögtön: a legfőbb, a döntő ok a következő: Wagner operája *komoly mű*, lankadatlan figyelmet igényel; világos, hogy esélyei kedvezőtlenek egy olyan országban, ahol a régi tragédia annak köszönhető sikerét, hogy engedett a szórakozás szükségletének. Itáliában a felvonásközi zene alatt szörpöt szürcsölnek vagy pletykákat mesélnek egymásnak a hallgatók, kivéve, ha a divat tetszénnyilvánítást ír elő; Franciaországban kártyáznak. „Arcátlanság, ha ön arra akar kényszeríteni, hogy lankadatlan figyelemmel hallgassam művét – mondja a nyakas bérlettulajdonos –, én emésztést elősegítő szórakozásra vágyom, nem pedig az elme élesítésére szolgáló alkalomra.” Ez a legfőbb ok, emellett vannak mások is, melyeket ma, legalábbis Párizsban, mindenki jól ismer. Az opera bemutatását elrendelő császári parancs, mely becsületére válik az uralkodónak, s amelyért őszinte

köszönet jár, gondolom, még akkor is, ha ezért hajbókolással vádolhatnak – nos, ez a parancs felháborította az irigyeket és a nagyszájúakat, akik azt hiszik, hogy függetlenségüket bizonyítják, amikor egy szólóban csaholnak. A nemrég hozott rendelkezés, amely némi szabadságot biztosít a sajtónak és a szólásnak, utat nyitott az indulatos véleménynyilvánításnak, amely, mivel sokáig el volt nyomva, most mint a vadállat, az első járókelőre vetette magát. Ez a járókelő volt a TANNHÄUSER, melynek bemutatását az államfő engedélyezte, és egy külföldi követ hitvese nyíltan pártfogolt. Nagyszerű alkalom! Órákon keresztül egy egész színháztermet megtöltő francia mulatott ennek az asszonynak a fájdalmán, s ami kevésbé ismert, az egyik előadáson még Mme Wagnert is inzultálták. Rendkívüli diadal!

Egy eléggé gyatra rendezés, amelyet egy valamikori vaudeville-szerzőre bízta (el tudjuk képzelni A VÁGRÓFOK-ot Clairville úr rendezésében?), hanyag nemtörődömséggel és pontatlanul játszó zenekar, egy német tenorista, akiben igencsak bíztak, és aki sajnálatra méltó következetességgel hamisan énekel, egy ócska fehér rongyokba öltöztetett lagymatag Venus, akiről nehéz elhinni, hogy az Olimposzról jött, vagy hogy egy középkori költő csillogó képzeletében született, mindkét előadáson ellenséges vagy legalábbis minden eszményi törekvéssel szemben közömbös hallgatóság – nos, az okokat keresve ezt is figyelembe kell vennünk. Csupán Sax kisasszony és Morelli úr dacolt a viharral – amiért köszönet illeti őket. Nem elég pusztán a tehetségüket dicsérni, elismerést érdemel bátor helytállásuk is. Mert az általános zűrzavar közepette ők valóban helytálltak; akár csak egy pillanatig tartó megingás nélkül hűek maradtak a zeneszerző intenciójához. Morelli csodálatra méltó olasz hajlékonysággal, alázatosan alkalmazkodott a szerző stílusához és ízléséhez, és azok, akiknek gyakran volt érkezésük hallani őt, azt mondják, hogy ez a simulékonyság javára vált: eddig még sosem nyújtott olyan remek alakítást, mint most, Wolfram szerepében. De mit szóljunk Niemann úrhoz, gyöngeségeihez, ájuldzásaihoz, elkényeztetett kölyökre valló sértődöttségéhez? Elvégre láttunk már néhány viharos előadást, ahol olyan színészek, mint Frédéric vagy Rouvière, sőt Bignon is, akit ugyan híre ilyesmire kevésbé jogosított fel, nyíltan dacoltak a közönség tévedésével, s minél igaztalanabb volt a publikum véleménynyilvánítása, annál lelkesebben játszottak és vállaltak közösséget a szerzővel. – Végül nem kis mértékben járult hozzá a bukáshoz a balett, amely perdöntő kérdéssé vált, és hónapokon át beszédtéma volt. „Opera balett nélkül! Hogy létezik az?” – kérdezték a rutinhoz ragaszkodók. „Hogy létezik az?” – csodálkoztak a lányok kitartói. „Vigyázat!” – figyelmeztette a szerzőt még az aggódó miniszter is. Mintegy kárpoztulásul rövid szoknyás porosz csapatokat gyakorlatoztattak a színen a kadétokra jellemző szögletes mozdulatokkal. A közönség egy része e lábak látványától és egyáltalán, a gyatra rendezéstől csalódottan azt mondta: „Ez egy rossz balett, és nem tánchoz illő zene.” A józan ész erre így felelt: „Ez nem balett; bacchanáliának kellene lennie, orgiának, erről szól a zene, ilyesmi más szerepelt is olykor a Porte-Saint-Martin, az Ambigu, az Odéon műsorán, de még másod-harmadrangú színházakban is, az ilyesmi előadására azonban az Opera nem képes.” Egyszóval nem irodalmi okok, hanem egyszerűen a műszakiak hozzá nem értése vezetett oda, hogy egy egész képet – Venus második megjelenését – el kellett hagyni.

Akik megengedhetik maguknak azt a fényűzést, hogy metreszt tartsanak az operai táncosnők között, azt kívánják, hogy a megvásárolt hölgy tehetsége és szépsége minél gyakrabban kerüljön reflektorfénybe: csaknem atyai gondoskodásra vall ez, érthető és megbocsátható. De ha ugyanezek a férfiak semmibe veszik a közönség érdeklődését, mások kedvtelését, s lehetetlenné teszik egy olyan mű előadását, amely nincs ínyükre,

mert nem felel meg magas pártfogásuk követelményeinek, nos, ez tűrhetetlen. Tartanak háremet, és kövessék szigorúan hagyományait, de hagyják békén a színházat, ahol azok, akik másként gondolkodnak, mint önök, saját ízlésük szerinti élvezeteket találnak. Így mi megszabadulunk önöktől, önök meg mitőlünk, és mindenki meg lesz elégedve.

Azt reméltük, az áldozat megmenekülhet e ragadozók karmai közül, ha a mű előadását vasárnapra teszik, ezen a napon ugyanis a bérlettulajdonosok és a Jockey klub tagjai szívesen átengedik a terepet a szabad helyeket megvásárló hallgatóságnak, amely él az alkalommal, hogy ráér színházba menni. Ám ők így gondolkodtak, nem is oktanul: „Ha megengedjük, hogy ma siker legyen, a színházvezetés ezt ürügynek tekint majd, hogy akár harminc napig is ránk erőszakolja ezt a művet.” És újra támadásba lendültek, teljes fegyverzetben, előre készenlébbe helyezett gyilkos eszközökkel. A publikum, az egész publikum két felvonáson át harcolt velük, a zavargók miatti felháborodásában kétszeresen is jóindulattal fogadta a művet, s nemcsak az ellenállhatatlan szépségű részeket tapsolta meg, de azokat is, melyek meghökkentették és megzavarták – akár azért, mert a kaotikus előadás összekuszálta őket, akár mert érdemi megítélésükhöz koncentrációra lett volna szükség, ez pedig itt lehetetlen volt. De a felháborodás vagy a lelkesedés ilyen viharai nyomban kiváltották az ellenhatást, a nem kevésbé heves és az ellenfél számára kevésbé fárasztó reakciót. A közönség, azt remélve, hogy a csendhárbitók meghálálják majd szelídségét, hallgatott, mert mindenekelőtt ismerkedni akart a művel, meg akarta ítélni. Az ellenállók nem voltak sokan, de *rendületlenül* hangoskodtak, *ok nélkül és megállás nélkül*; a csodálatos római elbeszélést nem lehetett hallani (még azt sem tudom, énekeltek-e a színpadon), az egész harmadik felvonás tumultusba torkollott.

A sajtóban semmi ellenállás, semmi protestálás, Franck Marie úr *La Patrie*-beli írását kivéve. Berlioz úr kitért a véleménynyilvánítás elől; ez is egyfajta – negatív – bátorság. Köszönjük meg neki, hogy nem vett részt az általános szitkozódásban. És akkor az utánzás hatalmas forgószela sodorta magával a tollakat és nyelveket, hogy egymással versengve félrebeszéljenek, mintha az a különös szellem lett volna úrrá rajtuk, amely a tömegben váltakozva támaszt hősiességet és gyávaságot, kollektív bátorságot és kollektív alávalóságot, francia lelkesültséget és gall pánikot.

A TANNHÄUSER-t pedig meg sem hallgatták.

Így tehát most mindenfelől ömlik a panasz, mindenki látni szeretné Wagner művét, és panaszkodik a zsarnokságra. A színházvezetés pedig behúzza a nyakát néhány összeesküvő előtt, a következők előadásokra elkelt jegyeket visszaváltják. Így, ha lehet, még nagyobb a botrány, mint amelynek szemtanúi voltunk, ma azt látjuk, hogy a színházvezetés vereséget szenvedett, a közönség bátorítása ellenére lemond arról, hogy műsoron tartson jól jövedelmező előadásokat.

Úgy tűnik egyébként, az esemény mondhatni iskolát csinál, a közönséget pedig már nem tekintik a színházi előadások legfőbb bírójának. Midőn e sorokat írom, arról értesülök, hogy hamarosan egy másik színház is leveszi műsoráról azt a ragyogóan felépített, remekül megírt szép darabot, amely feltűnést keltett a bemutatón, egy hatalom nélküli kaszt erőfeszítései ellenére, melyet valaha művelt osztálynak mondtak, ma pedig szellemét és érzékenységét tekintve nem különb a kikötői csöcseléknél. Csakugyan bolond a szerző, aki azt hitte, hogy ezek az emberek tüzet fognak olyan megfoghatatlan, légnemű dolog iránt, mint a *becsület*. Legfeljebb arra jók, hogy *elföldeljék*.

Milyen titokzatos okai vannak egy darab efféle száműzésének? Zavarná talán a siker az igazgató jövőbeli vállalkozásait? Netán rejtélyes hivatali megfontolások késztették arra, hogy visszavonja jóindulatát, és érdekei ellenében cselekedjék? Avagy azt a hajmeresztő dolgot kell feltételeznünk, hogy egy igazgató, ha megbecsülést akar szerezni magának, kénytelen úgy tenni, mintha jó darabokra vágyna, s mikor végre eléri célját, villámgyorsan újra saját ízlése szerint cselekszik, a fajankók ízlése szerint, ami természetesen a lehető legkifizetődőbb? Még megmagyarázhatatlanabb a kritikuskok – köztük költők – gyengesége, ők ősi ellenségüknek hízelegnek, s ha a bátorság múltó rohamában rosszallják is a kalmárszellemet, az esetek többségében kiállnak mellette, s a legkülönbébb szolgálattal bátorítják üzelmeit.

Ez a zenebona és a tárcarovatok gyalázkodása nekem ugyanúgy arcomba kergeti a vért, ahogyan egy jó ízlésű ember elpirul a szeme előtt lejátszódó hitványságok láttán. Nem tudok szabadulni egy rettenetes gondolatól. Bár mindig gondosan elfojtottam magamban a túlhajtott patriotizmust, melynek füstje elhomályosíthatja az elmét, most eszembe jut, hogy felettébb rosszul esett, ha távoli partokon, olyan társaságban, ahol különféle-fajta emberek jöttek össze, okkal vagy ok nélkül, mindegy, nevetségessé tették Franciaországot. Bölcsen visszafogott gyermeki szeretetem ilyenkor valósággal kitört belőlem. Mikor egy szárnalmas akadémikus néhány éve székfoglaló előadásában megengedte magának, hogy kitérjen Shakespeare lángelméjének méltatására, akit bizalmasan csak a „jó öreg Williams”-nek vagy „derék Williams”-nek nevezett – ami csak a Comédie-Française jegyszédőjének juthatna eszébe –, elborzadva éreztem, hogy ez a filiszter, aki még a helyesírást sem ismeri, micsoda kárt fog okozni hazámnak. És valóban, néhány napig az egész angol sajtó rajtunk mulatott, és pedig a legkínosabb módon. Lám, a francia irodalmárok még a nevét sem képesek leírni Shakespeare-nek, semmit nem értenek meg zsenialitásából; az elbutult Franciaország csak két szerzőt ismer, Ponsard-t és ifjabb Alexandre Dumas-t, „az új császárság kedvenc költőit” – tette hozzá az *Illustrated London News*. Figyeljük meg, hogyan társul a politikai gyűlölet a sértett irodalmi patriotizmussal.

Nos, a Wagner műve által támasztott botrány után felmerült bennem a kérdés: „Mit fog gondolni rólunk Európa, és mit fognak Németországban mondani Párizsról? Hangoskodók maroknyi csapata kollektív szegénybe hoz minket!” De nem, ez lehetetlen. Hiszem, tudom, esküszöm, hogy irodalmáraink, művészeink, de társaságbéli férfaink között is szép számmal vannak még művelt emberek, akikben él az igazságérzet, akiknek szelleme nyitott az eléjük táruló újdonságokra. Németország tévedne, ha azt hinné, hogy Párizsban csak csibészek tanyáznak, akik az orrukat túrják, hogy aztán egy arra járó híres ember hátába töröljék a kezüket. Nem lenne méltányos az efféle vélekedés. Mint mondtam, minden oldalról nő az ellenállás; Wagnert a legváratlanabb rokonszenv-nyilvánítások bátorítják, ne térjen le újtjáról. Ha a dolgok így mennek tovább, a bosszantó panaszok hamarosan orvoslást nyernek, és a TANNHÄUSER újra életre kel – de olyan színházban, ahol az opera bérlettulajdonosainak nem áll érdekükben, hogy elüldözzék.

Az eszmét mindenesetre útjára bocsátották, az áttörés megtörtént; ez a fontos. Nem egy francia zeneszerző fogja majd hasznosítani Wagner üdvös eszméit. Csak rövid ideje, hogy műve közönség elé került, de a császári utasítás, melynek az előadást köszönhetjük, nagy szolgálatot tett a francia szellemnek, ennek a logikát és rendet szerető szellemnek, amelynek nem esik majd nehezére, hogy továbbfejlődjék. A köztársaság

és az első császárság alatt a zene olyan magasságba emelkedett, hogy az elbátortalanodott irodalom helyett e korszak dicsőségére vált. Vajon a második császárság feje csupán kíváncsiságból kívánta meghallgatni annak az embernek a művét, akiről szomszédunkban annyit beszélnek, vagy talán a patriotizmus és a megértés vágya hívta életre döntését? Nekünk mindenesetre pusztá kíváncsisága is haszonnal járt.

1861. április 8.

Friedrich Nietzsche

NIETZSCHE CONTRA WAGNER

Egy pszichológus periratai

Zoltai Dénes fordítása

Előszó

Az itt következő fejezeteket régebbi írásaimból válogattam össze nagy gonddal – némelyikük még 1877-ből való; mostani szövegük talán világosabb, főként rövidebb. Ha egymás után olvassák őket, sem Richard Wagnerral, sem velem kapcsolatban nem hagynak kételyt maguk után: mi egymás ellenlábasai vagyunk, ellenpólusok. Eközben más is érthetővé válik: például az, hogy a jelen esszé pszichológusokhoz szól, de *nem németeknek íródott*. Nekem mindenütt vannak olvasóim, Bécsben, Szentpétervárott, Koppenhágában és Stockholmban, Párizsban, New Yorkban – de Európa lapályországában, Németországban nincsenek... És talán olasz uraiméknak a fülébe is tudnék sügni egyet s mást – őket úgy *szeretem*, mint... Quousque tandem, Crispi... Triple alliance: a „Birodalommal” egy intelligens nép csak mésalliance-ot köthet...

Torino, 1888 karácsonya

Friedrich Nietzsche

Amit csodálok benne

Azt hiszem, hogy a művészek gyakran nem tudják, mihez értenek igazán; túl hiúk hozzá. Valami kevélyebb, nagyra törőbb dolgon jár az eszük, mint amilyen a művészetük talajából előbújt kicsiny palánták új, ritka és szép vegetációja. Saját kertjük, saját szőljük java termését nem sokra becsülik; szeretetük és belátásuk nincs arányban egymással. Íme, itt egy muzsikus, aki az összes többinél mesteribb módon ért ahhoz, hogy ráleljen a szenvedő, megnyomorított, megkínzott lelkek birodalmából kiszüremlő hangokra, aki még a néma nyomorúságot is szóra bírja. Utolérhetetlen az őszutó színeinek megfestésében, az utolsó, a legeslegutolsó, legkurtább gyönyör leírhatatlan, megrendítő boldogságának érzékeltetésében; ismeri a lélek ama meghitt és borzadályos éjjeli óráinak hangját, amikor ok és okozat viszonya mintha egyszerre kifordulna sarkaiból, amikor „a semmiből” minden pillanatban létrejöhet „valami”. Szerencsés

kézzel merít az emberi boldogság legmélyebb rétegeiből, mintegy fenéig ürtve a szereget, a legaljáig, ahol a legkeserűbb cseppek a legédesebbekkel keverednek. Ismeri a lélek fáradt vánszorgását, a lélekét, mely már nem tud a magasba szökellni és szárnyalni, de még járni sem igazán; riadt szemmel látja a palástolt fájdalmat, a vigasz nélküli megértést, a be nem vallott búcsúvételt; igen, igen: minden titkolt nyomorúság Orpheuszaként nagyobb ő bárkinél, s van, amit ő fedezett fel, honosított meg a művészetben, ami őnélküle kifejezetlen és mintegy művészetre méltatlan maradt volna – például a keserű lázadást, amelyre csak a mértéktelenül szenvedő ember képes, vagy a lélek apró, mikroszkopikus méretű rezdülései, a lélek mintegy kételtű természetének pikkelyeit – igen, Wagner *mestere* az egészen kicsinynek. Csakhogy *nem akar* az lenni! Az ő jelleme inkább a nagy falfelületeket részesíti előnyben, a kirívóan nagyméretű freskókat!... Nem veszi észre, hogy szelleme másféle ízlésre és vonzalmakra – ellentétes irányú optikára – predesztinálja, hogy szelleme legszívesebben roskatag házak magányos zugaiban húzná meg magát csendesen: ott, rejtekhelyén, maga elől rejtekezve írja igazi mesterműveit, amelyek igen rövidek mind, gyakran *egyetlen ütemnyi* terjedelműek – ott, csakis ott igazán jó, nagy és tökéletes, ott talán egyedülálló. Wagner egy ember, aki mélységesen szenvedett – ebben *fölte áll* az összes többi muzsikuskak. – Csodálom őt mindenben, amikor önmagát ülteti át zenébe.

Ahol ellenvetéseket teszek

Ezzel nem azt akarom mondani, hogy egészségesnek tartom ezt a zenét, főként amikor Wagnerről beszél. Ellenvetéseim vele szemben fiziológiai jellegűek: miért bűjtassam őket esztétikai formulák áruhájába? Az esztétika végül is nem egyéb, mint alkalmazott fiziológia. – Az a „tény”, az a „petit fait vrai”, amiből kiindulok, a következő: nem kapok levegőt, ha ez a zene hat rám; a *lábam* megharagszik rá és fellázad: ütemre lenne szüksége, táncra, indulóra – Wagner Császárindulójára még az ifjú német császár sem tud masírozni –; a lábam legelőbb azt várná el a zenétől, hogy magával ragadjon – a jókedvű járásban, lépésben, táncolásban az ilyen magávalragadottság jelentkezik. De nem protestál-e ellene még a gyomrom, a szívem, a vérkeringésem is? Nem kavarodik-e fel hallgatása közben egész belsőm? Nem reked-e be hirtelen a torkom?... Wagner hallgatása közben Gérandel-pasztillát kell bevennem... És ezt kérdem magamtól: végül is mit akar a testem a zenétől? Mert lélek nem létezik. ...Azt hiszem, megkönnyebbülést akar: mintha könnyed, merész, életvidám, magabiztos ritmusoknak kellene felgyorsítaniuk az állati életfunkciókat, mintha aranyló, gyengéd, balszamos dallamokkal kellene csökkenti az ólomnehéz élet súlyán. Mélabús szívem a *tökéletesség* rejtekhelyein és szakadékaiban akarja kipihenni magát: erre kell nekem a zene. De Wagner betegé tesz. – Mit érdekel engem a színház? Mi közöm a színház „erkölcsi” ekstázisának görceihez, amelyekben manapság a nép – és ki mindenki nem „nép”! – kielégülést talál? Mi közöm a színházi mimika és gesztika hókuszpókuszához! – Mint látható, lényegileg antiteátrális alkat vagyok, lelkem mélyén megvetem a színházat, ezt a par excellence *tömegművészetet*, ahogyan manapság minden művész megveti. Színházi *siker*: ez az én szememben bukás, egészen odáig menően, hogy nem akarom többé látni a darabot; *balsiker* – ilyenkor felcsillan a szemem, és kezdek odafigyelni... Wagner ennek fordítottja volt; ama *másik énje* mellett, aki a létező legmagányosabb zenét komponálta, Wagner lényegében színházi ember, színész volt, a legmegszállottabb *mimomán*, akit valaha is hordott hátán a föld, az volt még *muzsikus-*

ként is... És mellesleg, ha a wagneri elmélet szerint „a cél a dráma, a zene mindig csak eszköz”, akkor a wagneri gyakorlat ezzel ellentétes: kezdettől fogva mindvégig azt sugallta, hogy „a cél az attitűd; a dráma és a zene is csak az attitűd eszköze”. A zene – eszköz, a drámai kifejezésnek, a színészi alakításnak az érthetővé tételére, fokozására, bensővé tételére szolgáló eszköz; a wagneri dráma pedig alkalom egy sor érdekes attitűd megteremtésére! – Sok más ösztön mellett Wagnerban a nagy színész zsarnokoskodó ösztöne is működött, amely mindenben érvényesült, mint mondtam: muzsikus voltában is. – Egyszer igyekeztem ezt megvilágítani, nagy ügyel-bajjal, egy telivér *pur sang* wagneriánusnak – világosság és wagneriánus, jóságos ég! többet nem is kellene mondanom. Nem ok nélkül fűztem hozzá: „Legyen már őszinte saját magával szemben, elvégre nem Bayreuthban vagyunk. Bayreuthban az ember csak mint tömeg őszinte és becsületes, mint egyén őszintétlen, hazudik önmagának. Ha az ember Bayreuthba megy, önmagát otthon hagyja, lemond arról a jogáról, hogy saját nyelvén beszéljen, hogy válasszon, hogy saját ízlése, egyáltalán mersze legyen, ahogy saját lakása négy fala között Istennel és a világgal szemközt. A színházba senki sem hozza magával legkifinomultabb művészeti érzéseit – különösen a színháznak dolgozó művész nem: itt nincs magány; a tökéletesség pedig nem tűri, hogy tanúk legyenek jelen... A színházban az ember *nép* lesz, horda, nőszemély, farizeus, szavazó ökör, pártfogójegytulajdonos, idióta – *wagneriánus*: itt még a legszemélyesebb lelkiismeret is aláveti magát a nagy számok nivelláló varázsának, itt a szomszéd dirigál, itt az ember szomszéd-dá válik...”

Intermezzo

Hadd áruljak el még valamit a vajt fülűeknek: mit várok én tulajdonképpen a zenétől. Azt, hogy derűs legyen és meleg, mint egy októberi délután. Hogy választékos legyen, szélesen jókedvű, érzékeny, egy édes kis nő, nyíltszívű és bájos... Elképzelhetetlen, hogy egy német ember *képes legyen* a zene mibenlétének felfogására. Akiiket német zeneszerzőnek mondanak, azok mind külföldiek, szlávok, horvátok, olaszok, németalföldiek – vagy zsidók; más esetben a mára már *kipusztult* erős fajtához tartozó németek, mint Heinrich Schütz, Bach és Händel. Jómagam vagyok még annyira lengyel, hogy Chopinért cserébe odaadjak minden más zenét: kivéve, három okból, Wagner Siegfried-idilljét, esetleg Lisztet is, akinek zenekari hangzásvilága minden más zeneszerzőnél nemesebb, és kivéve végül mindazt, ami az Alpokon túl – *ideát* – termett... Nem tudnék ellenni Rossini nélkül, még kevésbé anélkül, ami *nekem* a zene délvidekét jelenti, az én velencei maestróm, Pietro Gast zenéje nélkül. Amikor az Alpokon túlról beszélek, akkor tulajdonképpen Velencére gondolok. Ha más szót keresek a „zene” kifejezésére, akkor csak ez jut eszembe: „Velence”. Nem tudok különbséget tenni könnyek és zene között; nem tudok félnék borzongás nélkül gondolni a boldogságra, a *Délre*.

*A hídon álltam a
minap a barna éjben.
Ének zendült messziről:
arany cseppek esője futott
végig a remegő vízen.
Gondolák, fények, zene –
részeg ringás vitt ki a homályba...*

*Lelkem tündöklő gyönyöre
láthatatlan ujjak alatt
titokzatos gondola-dalt
dalolt, repeső cimbalom.
– Hallgatta valaki?...*

[Szabó Lőrinc fordítása.]

Wagner mint veszély

1

Az újabb zenét az a szándék vezérli, amelyet mostanában markáns, de pontatlan kifejezéssel „végtelen dallamnak” neveznek. Erről akkor kapunk világos képet, amikor belépve a tengerbe, lassanként kifogy a biztos talaj a lábunk alól, s az elemek kényérekedvére megadjuk magunkat: amikor *úsznunk* kell. A régebbi zenében egészen mást kellett csinálni: kecsesen vagy tüzesen, gyorsabban vagy lassabban *táncolni* kellett. Az ehhez szükséges mérték, bizonyos egyenletesen ringató időbeli és hangerőbeli arányosság megtartása állandó józanságra készítette a hallgató lelkét; mindenféle jó zene egy ellentétől lett varázslatos: a józansággal összefüggő hűvösebb légáram és a lelkesültségből származó melegebb fuvallat ellentététől. – Richard Wagner másfajta mozgást kívánt, felforgatta az eddigi zene fiziológiai előfeltételeit. Úszni, lebegni – nem pedig járni, táncolni... Ezzel talán a legfontosabbat mondtam ki. A „végtelen dallam” az időbeli és a dinamikával kapcsolatos arányosságot akarja megtörni, olykor még gúnyt is űzve belőle; találékony gazdagsága éppen abban rejlik, amit a régebbi ízlésen iskolázott hallás ritmikus paradoxonnak és káromlásnak érez. Az utánzásból, az ilyen ízlés uralmából olyan veszély származna a zene számára, amelynél nagyobb el sem gondolható: a ritmusérzék teljes elfajulása, ritmus helyett káosz... A veszély kiélezett formában jelentkezik, ha az ilyen zene egyre inkább egy teljesen naturalista, a plasztika törvényeit semmibe vevő színészkedéssel és gesztikával párosul, ha egyedül a hatásra ácsingózik... A mindenáron való espressivo és az attitűd szolgálatában, rabságában tartott zene – ez a vég...

2

Hogyan? Valóban az lenne az előadás legfőbb erénye, ahogyan ezt a zenei előadóművészek manapság hiszik, hogy minden körülmények között egyfajta felül nem múlható domborműszerű hatásra tesz szert? Például, Mozartra alkalmazva, az ilyen előadás nem büntett-e Mozart ellen, Mozart derűs, rajongó, gyengéd, szeretni való szelleme ellen – az ellen a zeneszerző ellen, aki szerencsére nem volt német, s akinek komolysága jóságos, aranyból való komolyság és *nem* a német nyárspolgár komolysága... Nem szólva a „kövendég” komolyságáról... Valóban úgy gondolják Önök, hogy *minden* zene kövendégzene kell hogy legyen, hogy *minden* zenének a falból kell előugrania és legbensejéig meg kell rendítenie, szíven kell ütnie a hallgatót?... Hogy a zene csak így képes *hatni*?... *Kire* hat így a zene? Azokra, akikre egy *előkelő* művésznak soha nem volna szabad hatnia – a *tömegre*! Az éretlenekre! Az eltompultakra! A beteges alkatokra! Az idiótákra! A *wagneriánusokra*!...

Egy jövő nélküli zene

Minden művészet között, amely egy meghatározott kultúra talaján megterem, a zene a legutolsónak bújik elő, talán mert a legbensőségesebb, s ezért hajt ki a legkésőbb – a mindenkor hozzá tartozó kultúra őszidején és elvirágzásakor. Csak a németalföldi mesterek művészetében csendült ki a keresztény középkor lelkisége – az ő hangarchitektúrájuk a gótika utószülött, de vele egyenrangú testvére. Csak Händel zenéjében csendült fel az, ami a legjobb volt Lutherben és a vele rokon lelkekben, a zsidó-heroikus vonás, amely a reformációnak a nagyság vonását kölcsönözte; csak Händelben vált zenévé az ÓTESTAMENTUM (*nem* az ÚJTESTAMENTUM). Csak Mozart adózott *csengő* arannyal XIV. Lajos korszakának, Racine és Claude Lorrain művészetének; csak Beethoven és Rossini zenéjében csendült ki a XVIII. század, a rajongás, a darabokra tört eszmények és *futó* boldogság százada. Minden igazi, minden eredeti zene: hatyűdal. – Meglehet, hogy a mi legújabb, uralkodó és egyedulalomra vágyó zenénknek sincs nagy jövője, mert olyan kultúrából ered, amelynek talaja egyre mélyebbre süllyed, mert egy hovatovább elmerült kultúrából ered. Előfeltétele az érzésnek egyfajta katolicizmusa és bizonyos hajlam az ódon-hazai, „nemzetinek” mondott nagyság és nagyozás [Wesen und Unwesen] iránt. A régi mondák és énekek elsajátítása – a tudós előítélet szerint ezekben valami par excellence germán dolgot kellene látnunk, ma viszont csak mosolygunk rajtuk –, a skandináv szörnyeknek ez az újraélesztése az eksztatikus érzékiség és átszellemítés utáni szomjúhozás segítségével, a témáknak, alakoknak, szenvedélyeknek, idegeknek ez az egész adok-kapok játéka Wagnernál világosan kifejezi *zenéje szellemét* is, még akkor is, ha ez maga, mint minden zene, nem tudna félreérthetetlenül beszélni magáról: mert a zene: *egy nő*... Ne tévesszen meg bennünket az a tényállás, hogy pillanatnyilag éppenséggel a reakción *belüli* reakcióban élünk. A nemzeti háborúknak, az ultramontán mártíromságnak a korszaka, ez az egész *felvonásközi* jelleg, amely a mai európai állapotok sajátja, hirtelen glóriával övezhet egy olyan művészetet, mint a Wagneré, ami közben nem kezeskedhet a zene *jövőjéről* is. Maguknak a németeknek sincs jövőjük...

Mi, ellenpólusok

Talán emlékeznek rá, legalább barátaim közül néhányan, hogy kezdetben itt-ott tévedve és egyet s mászt túlértékelve, mindenesetre *reményekkel tele* mentem neki ennek a modern világnak. A XIX. század pesszimizmusát – ki tudja, miféle személyes tapasztalatok nyomán – úgy fogtam fel, mint a gondolkodás magasabb rendű erejének, az élet győzedelmes gazdagságának tünetét, ahogyan ez az erő, ez a gazdagság Hume, Kant és Hegel filozófiájában kifejeződik; a *tragikus* megismerést kultúránk legszebb luxusának tekintetem, a lehető legdrágább, legerősebb, legveszélyesebb tékozlásnak, mindazonáltal szertelen gazdagsága okán megengedett luxusnak. Ugyanígy értelmeztem Wagner zenéjét is: a lélek dionüszoszi hatalmassága kifejezésének tartottam; annak a földrengésnek a morajlását véltem hallani benne, amellyel az élet régóta visszafojtott, duzzadó őszereje tör végre a szabadba, nem sokat törődve azzal, hogy ily módon összezavarodik minden, amit manapság kultúrának neveznek. Látható, hogy mit ismertem itt félre, de az is, hogy mivel ajándékoztam meg Wagnert és Schopenhauert: önmagammal... Minden művészet, minden filozófia a növekvő vagy hanyatló élet or-

vosságának és segédeszközének tekintendő: mindig valami szenvedést, mindig szenvedő embert előfeltételez. De kétféle szenvedő ember van; van olyan, aki az élet *túláradó gazdagsága* miatt szenved, aki dionüszoszi művészetet akar, egyben tragikus belátást és kilátást az életre – és olyan, aki az élet *elszegényedése* miatt szenved; az egyik nyugalmat, csendet, sima tükrű tengert vár a művésztől és a filozófiától, a másik mármort, túlfeszítettséget, kábulatot. Bosszút állni magán az életen – ez a legkéjesebb mármor azoknak, akiknek élete elszegényedett... Az utóbbiak szükségletét elégíti ki Wagner és Schopenhauer – ők tagadják, rágalmazzák az életet, s ezáltal az én ellenpólusaim. – Az élet teljességét birtokló leggazdagabb lény, a dionüszoszi isten és ember a félelmetesnek és a kétesnek nemcsak a látványát engedi meg magának, hanem magát a félelmetes tettet is, a rombolás, felbomlasztás, tagadás luxusát is – az ő szemében a rossz, az értelmetlen, a rút mintegy megengedett, ahogyan a természetben is megengedettek tűnik, ama nemző, gyógyító erők folytán, amelyek buja vegetációt tudnak teremteni még a sivatag helyén is. És megfordítva: aki a leginkább szenved, aki a legszegényebb életű, annak lenne legnagyobb szüksége gyengédségre, békességre és jóságra – arra, amit ma humanitásnak szokás nevezni – a gondolkodásban csakúgy, mint a cselekvésben, annak lenne leginkább szüksége egy Istenre, aki igazában a betegek Istene, egy Megváltó; annak lenne szüksége egyben logikára is, arra, hogy a létezés fogalmilag érthető legyen, érthető még idioták számára is – a tipikus „szabadgondolkodók” éppúgy dekadensek, mint az „idealisták” és „széplelkek” –, röviden szólva aki leginkább szenved, annak lenne szüksége meleg, szorongásoktól megóvó szüklátókörrésére, amaz optimista horizont körülhatároltságára, amely megengedi az *elbutulás* is... Így tanultam meg megérteni Epikuroszot, a dionüszoszi görögség ellentétét, egyszermind a kereszténységet, amely valójában csak egy válfaja az epikureizmusnak, s „a hit *üdvözít*” jelszavával a *lehető legmesszebbre* megy a hedonizmus alapelvének követésében – egészen odáig, ami túl van mindenféle intellektuális tisztességen... Ha az összes pszichológussal szemben valamiben előnyben vagyok, akkor ez az előny a következő: látásom élesebb a visszakövetkeztetés ama kényes és kínos fajtájának felismerésére, amely a legtöbb hibát okozza – amikor a műről a szerzőre, a tettről a tettesre következtetnek vissza, az eszményből arra, akinek szüksége van rá, minden gondolkodás- és értékelésmódról a szükségletre, amely mögötte áll, és parancsol. – Mármost a művésztípusok között énszerintem az a megkülönböztetés fő elve, hogy mi válik alkotóerővé – az élet gyűlölete vagy az élet túláradó gazdagsága. Goethénél például a bőőség, a túláradó gazdagság vált alkotóerővé, míg Flaubert-ben a gyűlölet: Flaubert Pascal új kiadása, de művészként az, ösztönítéssel a következő okból: „*Flaubert est toujours haïssable, l'homme n'est rien, l'oeuvre est tout*”... Flaubert gyötörte magát, amikor alkotott, egészen úgy, ahogyan Pascal gyötörte magát, amikor gondolkodott – nem egoista érzület jellemezte mindkettőt... „Önzetlenség” – ez a dekadencia elve, a vég akarásának elve a művészetben éppúgy, mint az erkölcs terén.

Ahová Wagner tartozik

Franciaország még ma is Európa legszellemibb és legrafináltabb kultúrájának központja és az ízlés magaskolaja: ám érteni kell hozzá, hogy megtaláljuk „az ízlés Franciaországát”. A *Norddeutsche Zeitung* – vagy az, akinek ez az újság a szócsöve – például a franciákban „barbárok”-at lát – én viszont úgy látom, hogy a *fekete* földrészt,

ahol a „rabszolgákat” fel kellene szabadítani, Észak-Németország közelében kell keresni... Aki *ahhoz* a Franciaországhoz tartozik, jól elrejtőzik: alighanem kis számban vannak olyanok, akikben az a Franciaország hús-vér mivoltában él, s méghozzá talán olyan emberek, akik nem valami erős lábón állnak, egy részük fatalista, elborult elméjű, beteg ember, másik részük elpuhult és affektált, akinek *becsvágya* a *művésziesség* – ám mindnyájan birtokában vannak ama maradék emelkedettségek és gyengédségeknek, amely a mai világban még fellelhető. A szellem e Franciaországában, mely a pesszimizmus Franciaországa is, ma már Schopenhauer inkább otthon van, mint volt Németországban valaha is; főművét már két ízben is lefordították franciára, másodsorra oly kiválóan, hogy most szívesebben olvasom Schopenhauert franciául (ő *véletlen eset*, kivétel volt a németek között, ahogyan én is ilyen véletlen eset vagyok – a németeknek nincsen ujjuk a mi kitapintásunkra, egyáltalán nincs is ujjuk, csak mancsuk). Nem szólok most Heinrich Heinéről – *l’adorable Heine*, mondják Párizsban –; ő Franciaország mélyebb és lélekkel telibb lírikusainak már régóta húsává-vérévé vált. Ugyan mit is kezdhetne egy német ökor egy ilyen természet finomságával, gyengédségével – Ami végül Richard Wagnert illeti: kézzelfogható (ököllel persze nem), hogy Wagner igazi talaja Párizs; minél inkább az „*âme moderne*” szükségleteinek megfelelően formálódik a francia zene, annál inkább *wagnerizál* majd – eléggé ezt teszi már most is. – Ebben a tekintetben nem szabad, hogy Wagner maga félrevezessen bennünket – galádság volt tőle, hogy 1871-es agóniája idején kigúnyolta Párizst... Németországban Wagner mégiscsak félreértés: ki volna annyira képtelen valamit is megérteni Wagnerből, mint mondjuk az ifjú császár? – Az európai kulturális mozgalom minden ismerője számára ugyanakkor vitathatatlan tény marad a francia romantika és Richard Wagner legszorosabb összetartozása. Itt is, ott is az irodalom tartja bűvkörében a művészt, a szemét csakúgy, mint a fülét; itt is, ott is Európa első *világirodalmi* műveltség-gel rendelkező alkotói lépnek fel – többnyire maguk is írók, költők, olyan művészek, akik közvetítenek az egyes érzékek, az egyes művészetek között, akik vegyítik egymással az érzékeket, a művészeteket; mindegyikük a *kifejezés* fanatikusa, nagy felfedező a fenséges, egyben a rút, az iszonyatos birodalmában, még nagyobb felfedező az effektusok, a magamegmutatás terén, a kirakatba állítás művészetében; mindegyikük zsenialitást jócskán meghaladó talentum, vérbeli *virtuóz*, aki ismeri a félelmetes bejáratozást mindenhez, ami magához vonz, ami csábít, kényszerít, magával ránt; mindegyikük a logika és az egyenes vonal született ellensége, aki mohó vággyal keresi az idegent, az egzotikust, a szörnyűt, az érzékek és az értelem megannyi kábítóserét. Összességükben a művészek a mindent vakmerően kockára tevő, lenyűgözően erőszakos, magasra szárnyaló és magasba rántó fajtájához tartoznak, amely elsőként tanította meg *saját* századát – a *tömeg* évszázadát – a „művészi” fogalmára. Csakhogy *belegek*...

Wagner mint a szüziesség apostola

1

– Hát német ez?!

Hallatna német szív ily torz csikorgást?

Marná így német test magát, és nem mást?

E széttárt kezű pap itt német volna,

*Hogy tömjénjével ámitást csiholna?
 És német e tántorgás, lerogyás, pangás,
 Ez édeskés giling-galangos hangzás?
 Üdvözlégy-csengés, kacsintó klarisszák?
 S az egész: égre eget tornyozó hamisság?*

*– Hát német ez?
 Ahogy belépsz, vedd figyelmeztetésül,
 Hogy itt most Róma szól – Róma-hit szavak nélkül!*

[Bernáth István fordítása.]

2

Érzékiség és szűziesség között nincs szükségképpen ellentét; minden jó házasság, minden igazi szerelmi viszony túl van ezen az ellentéten. De még ha valóban van is ilyen ellentét, akkor sem kell tragikus ellentétnek lennie. Legalábbis így van ez minden normálisan fejlett és életrevaló ember életében; ők távol állnak attól, hogy minden további nélkül a létezés ellenérvei közé sorolják az angyal és *petite bête* közötti labilis egyensúlyt; a legfinomabb érzésűek, a legvilágosabban gondolkodók, mint Háfiz, mint Goethe, éppenséggel egyfajta serkentőerőt láttak benne... Az ilyen ellentmondások a létezésre csábítják az embert... Másfelől nagyon is érthető, hogy ha Kírké szerencsétlen állatai oda jutnak, hogy a szüzességet imádják, akkor csak saját ellentétüket látják és imádják – képzelhetjük, milyen tragikus rőfögéssel és buzgalommal. Ez az a kínos és teljesen fölösleges ellentét, amelyet élete végén Richard Wagner meg akart zenésíteni és színre akart vinni. *De miért?* – kérdezhetjük joggal.

3

Eközben persze nem kerülhető meg az a másik kérdés sem, hogy mi köze volt Wagnernak ehhez a férfias (ó, igazában mennyire férfiatlan) „vidéki mamlaszhoz”, ehhez a szegény ördöghöz és naturburshoz, Parsifalhoz, akit igencsak kétes eszközökkel végül katolikussá tesz. Hogyan? *Komolyan* gondolta Wagner ezt a Parsifalt? Mert hogy *nevettek* rajta, ezt én a legkevésbé sem vitatnám, Gottfried Keller sem vitatja... Az ember szeretné azt képzelni, hogy a wagneri PARSIFAL valami derűs alkotás, mintegy záródarab és szatírdráma, amellyel a tragédiaíró Wagner hozzá illő és méltó módon búcsút vesz tőlünk, önmagától, mindenekelőtt pedig a *tragédiától*, hozzá illő és méltó módon: vagyis a legmagasabb rendű és bolondozó paródia szertelenségével, parodizálva magát a tragikumot, az egész egykor volt, megborzongató földi komolyságot és földi nyomorúságot, a természetellenes aszketikus eszmény végre-valahára leküzdött *legostobább formáját*. Hiszen a PARSIFAL par excellence operett-téma... Lehetséges volna, hogy a PARSIFAL-ban Wagner titokban fölényesen kineveti magát, hogy a PARSIFAL-ban Wagner végső, legmagasabb rendű művészsabadsága, művészi másvilága nyilatkozik meg – hogy Wagner tud *önmagán nevetni*?... Mint mondtam, az ember szeretné ezt hinni, mert mit is jelentene a komolyan gondolt PARSIFAL? Valóban „a megismerés, a

szellem és az érzékiség elleni féktelen gyűlölet szüleményét” kell látnunk benne (ahogy ezt nekem mondotta valaki), egy szuszra kimondott átkot az érzékekre és a szellemre? Aposztáziát és visszafordulást a keresztényien beteges és obskurantista eszményekhez? És végül éppenséggel annak a művésznek az önmegtagadását, önvisszavonását, aki eddig akarátának minden erejével éppen az ellenkezőre, művészetileg magasabb rendű átszellemítésére és érzékivé tételére törekedett? És nemcsak művészetének, hanem életének átszellemítésére és érzékivé tételére is! Emlékezzünk csak, milyen lelkesedéssel lépett Wagner annak idején a filozófus Feuerbach nyomdokába. Feuerbach tanítása az „*egészséges érzékiségről*” a harmincas és negyvenes években Wagnernak ugyanúgy a megváltó szót jelentette, mint sok németnek – *ifjúnémetek*nek nevezték magukat. Hát Wagner végül *átképezte magát*? Az *élet elleni gyűlölet* lett úrrá rajta, mint Flaubert-en?... Mert a PARSIFAL az álnokság, a bosszúvágy, a titkos méregkeverés műve az élet előfeltételei ellenében; *rossz mű*. – A szűziesség prédikálása izgatás marad a természet ellen: mindenkit megvetek, aki nem az erkölcsiség elleni merényletnek tartja a PARSIFAL-t.

Hogyan szabadultam meg Wagnertől

1

Már 1876 nyarán, az első ünnepi játékok alatt, búcsút vettem magamban Wagnertől. Semmiféle kétértelműséget nem tudok elviselni; amióta Wagner Németországban élt, lépésről lépésre leereszkedett mindahhoz, amit én megvetek – még az antiszemitizmushoz is... Valóban, eljött a legvégső ideje annak, hogy búcsút vegyek: hamarosan bizonyítékot szereztem erről. Richard Wagner, látszólag a világraszóló győztes, valójában a megtört dekadens, hirtelen tehetetlenül lerogyott a keresztény kereszt előtt... Hát ekkor egyetlen németnek sem volt szava ahhoz, lelkiismerete arra, hogy felismerje e borzongató színjáték lényegét? Én volnék az egyetlen, akinek ez *szenvvedést okozott*? Elég; számomra ez a váratlan esemény villámcsapás volt, rávilágított arra a helyre, amelyet otthagytam – és arra az utólag átélt borzalomra, amelyet mindenki ismer, aki kimene-kült egy szörnyen veszélyes helyzetből. Amikor továbbmentem, most már egyedül, egymagamban, reszketés futott végig rajtam; hamarosan beteg lettem, pontosabban nem is beteg, hanem *fáradt* – elfáradtam attól, hogy végzetesen csalódnom kellett mindenben, ami számunkra, modern emberek számára még lelkesítőnek tűnt; belefáradtam az elfecsérelt erőbe, munkába, reménybe, ifjúságba, szeretetbe; elcsigázott az egész idealista hazudozás és ama lelkiismeretbeli elpuhultság iránti undor, amely ismét a legbátrabbak egyikét győzte le; végül levertté tett, és nem kis mértékben, a leküzdhetetlen gyanakvás, hogy immáron arra vagyok ítélve, hogy még bizalmatlanabb, még megvetőbb, még magányosabb legyek, mint voltam bármikor eddig... Mert nekem senkim sem volt Richard Wagneron kívül... Mindig németekre voltam *kárhoztatva*...

2

Immár magányosan és telve gyanakvással önmagam iránt, dühödten szembefordultam magammal, és pártját fogtam mindannak, ami számomra fájdalommal és gyötrellemmel járt. Így találtam meg újra az utat ahhoz a bátor pesszimizmushoz, amely el-

lentéte mindenféle idealista hazudozásnak, így találtam meg az utat – úgy látom – *önmagamhoz* is, saját feladatomhoz... Az a rejtett és uraskodó hajlam, aminek hosszú ideig nem ismerjük a nevét, míg ki nem derül róla, hogy nem más, mint a mi feladatunk, ez a bennünk élő zsarnok kegyetlenül megfizet minden kísérletünkért, amellyel megpróbálunk kitérni vagy elbújni előle, kegyetlenül megfizet minden elhamarkodott döntésért, minden olyan üggyel való közösségvállalásért, amely nem a mi ügyünk, mindenféle – mégoly tiszteletre méltó – tevékenységért, amennyiben az elvon bennünket legfőbb feladatunktól – akár mindenféle erényért is, amely legsajátabb felelősségünk szigora ellen akar védelmet nyújtani. Minden ilyen esetben a betegség a válasz, ha kételkedni merészelnénk jogunkban, hogy *saját* feladatunk legyen, ha könnyítelnénk a dolgunkon. Egyszerre különös és félelmetes ügy ez! Ha könnyítünk magunkon, akkor ezért lakolunk a legkeményebben! S ha azután újra egészségesek akarunk lenni, akkor nem tehetünk mást: *még súlyosabb* terheket kell magunkra vennünk, mint amilyeneket korábban hordtunk magunkon...

A pszichológus veszi át a szót

1

Minél extrémebb eseteket és embereket vizsgál a pszichológus – a született, igazi lélekűbűvár –, annál nagyobb a veszélye annak, hogy előnti a részvét feltörő áradata, pedig keménységre és derűre volna szüksége, inkább, mint bárki másnak. A magasabb rendű ember romlása, tönkremenetele ugyanis nem kivétel, hanem szabály: rettenetes dolog szüntelen ilyen szabályt tartani szem előtt. Az a pszichológus, aki felfedte ezt a tönkremenést, aki először és azután csaknem napról napra felfedi a magasabb rendű ember egész belső elveszettségét, ezt az örökös „túl késő”-t, a szó minden értelmében, az egész történelmen át *gyötrődik*, s gyötrelme egy napon okozójává válhat annak, hogy ő maga is *tönkre megy*... Csaknem minden pszichológusnál megfigyelhető, hogy árulkodón vonzódik a köznapi és rendezett életű emberekkel való foglalkozás iránt: azt árulja el ezzel, hogy mindig gyógyításra-gyógyulásra van szüksége, egyfajta menekülésre és feledésre, olyasmire, ami távol esik attól, amit egyébként belátása, mestersege a lelkére kötne. Jellemző vonása az emlékezetétől való félelem. Mások ítéletével szembesülve egykettőre elnémul; rezzenés nélküli arccal hallgatja, hogy az emberek hogyan tanúsítanak tiszteletet, csodálatot, szeretetet, hogyan zengenek dicshimnuszot ott, ahol *ő látott*, vagy pedig még elnémulását is véka alá rejtji, amikor felszínes vélekedéseket helyesel. Helyzetének paradox volta egyszerűen borzalmassá válik, amikor éppen ott, ahol *ő a nagy részvét* mellett megtanulta a *nagy megvetést*, ott a „műveltek” a nagy tiszteletet tanulják meg... És ki tudja, nem ugyanez ment-e végbe minden nagy és komoly esetben, amikor az emberek egy Istent imádnak, s ez az Isten csak egy szegény áldozati állat... Mindig is a siker volt a legfőbb hazug – és siker a *mű*, a *tett* is... A nagy államférfiú, a hódító, a felfedező a maga alkotásainak álruhájába burkolózik, s felismerhetetlenségig elrejtetik; a mű, a művész műve és a filozófus műve csak azt fedi fel, aki megteremtette, aki *valószínűleg* megteremtette... A „nagy emberek”, abban a formában, ahogyan tisztelik őket, megannyi rossz, kisztílű költemény, amely utólag íródott, a mű lezárulása után, a történeti érdekek világában uralkodó gyakorlat a hamispénz-verés...

2

Ezek a nagy költők például, ez a Byron, Musset, Poe, Leopardi, Kleist, Gogol – nem merek sokkal nagyobb neveket említeni, de ilyenekre gondolok – olyanok, amilyenek és amilyennek lenniük kell: a pillanat emberei, érzéki, abszurd, sokarcú, a bizalom és a bizalmatlanság vonatkozásában könnyelmű és hirtelen emberek; lelkük rendszerint valamilyen törést takargat; műveik gyakran valamilyen belső bemocskolódásért állnak bosszút; felszárnyalásukkal gyakran feledést keresnek, menekülnek a nagyon is hű emlékezet elől; idealisták a *mocsár* közvetlen közelében – micsoda gyötrelmet jelentenek ezek a nagy művészek és egyáltalán az úgynevezett magasabb rendű emberek annak, aki kitalálta, felfedezte őket... Mindnyájan a középszer szószólói vagyunk... És mivel a nők látnoki képességekkel rendelkeznek a szenvedés világában, és mivel sajnos erejüket meghaladó módon képesek arra, hogy segítsenek és mentőangyalok legyenek, érthető, hogy a határtalan részvét kitöréseit ők juttatják el a nagyokhoz, azokat a kitöréseket, amelyeket a tömeg, mindenekelőtt a *tisztelet* tömeg kíváncsi és öntetszelgő magyarázatokkal halmoz el... Ez a részvét rendszerint tévedésben él saját erejét illetően: a nő szeretné azt hinni, hogy a szeretet *mindenre* képes – ez az *ő babonás hite*. Ó, a szívnek ismerője rájön, hogy milyen szegény, gyámoltalan, elbizakodott, elhibázott még a legjobb, a legmélyebb szeretet is – hogy inkább rombol, mint megment...

3

Azoknak az embereknek a szellemi undora és gőgje, akik mélyen szenvedtek – mert szinte rangot jelent, hogy milyen *mélyen* tud valaki szenvedni –, az *ő* borzongató bizonyosságuk, amely teljesen átítatja, átszínezi őket, hogy szenvedésük révén *többet tudnak*, mint amennyit a legokosabbak és legbölcsebbek tudhatnak, hogy számos olyan távoli, iszonyattal teli világban fordult meg és voltak otthon, amelyről „ti mit sem tudtok”, nos, a megismerés kiválasztottjának, a „beavatottnak”, a csaknem feláldozottnak ez a hallgatag szellemi gőgje, ez a büszkesége mindenféle álruhát ölt magára, álcázást tart szükségesnek, hogy védekezzen a tolakodó és részvéttel teli kezek érintésétől, egyáltalán mindentől, ami nem méltó hozzá a fájdalomban. A mély fájdalom előkelővé tesz; elválaszt másoktól. – Az álcázás legfinomabb formáinak egyike az epikureizmus és az ízlésnek bizonyos, ezentúl közszemlére tett bátorsága, amely félvállról veszi a szenvedést, és védi magát mindenféle szomorúság és mélység ellen. Vannak „derűs emberek”, akik azért veszik igénybe a derűt, hogy általa félreértsék őket – akik *kívánják* a félreértést. Vannak „tudományos szellemek”, akik azért veszik igénybe a tudományt, mert az derűs látszatot kelt, és mert a tudományosság arra enged következtetni, hogy az ember felszínes – ők *ezt akarják*, hogy hibás következtetéssel tévútra vezessenek... Vannak szabad, kihívóan viselkedő szellemek, akik szeretnék elrejtetni és eltagadni azt, hogy szívük alapjában megtört és gyógyíthatatlanul megsebzett – Hamlet esete ez, s ebben az esetben az örültség a boldogtalan, *túláságosan is bizonyos* tudás álarca lehet.

Epilógus

1

Gyakran felteszem magamnak a kérdést: vajon nem úgy áll-e a dolog, hogy életem legnehezebb éveinek többet köszönhetek, mint más éveknél? Legbensőbb természetem arra tanít, hogy mindaz, ami szükségszerű, magasból nézve és egyfajta *nagy* ökonomia értelmében egyben önmagában hasznos is – nemcsak el kell viselnünk, hanem *szeretnünk* is kell... *Amor fati*: ez az én legbensőbb természetem. – És ami hosszas betegkedésemet illeti: vajon nem sokkal, de sokkal többet köszönhetek-e neki, mint egészségemnek? Betegségemnek *magasabb rendű* egészséget köszönhetek; ezt az egészséget erősíti mindaz, ami nem pusztítja el! – *Filozófiámat is ennek köszönhetem*... Csak a nagy fájdalom szabadítja fel igazán a szellemet: a *nagy gyanakvás* tanítómestere, amely minden U-ból X-et csinál, igazi, vérbeli X-et, vagyis *utolsó előtti* betűt... Csak a nagy fájdalom, csak a hosszú, hosszan tartó fájdalom, amelyben mintegy száraz fadarabok máglyatüzén égünk el, amely komótosan bánik az idővel, csakis ez a fájdalom kényszerít bennünket, filozófusokat arra, hogy legmélyebb mélységeinkbe bocsátkozzunk alá, és eltoljunk magunktól mindenféle bizalmat, hogy elveszünk mindent, ami jólelkű, elkendőző, elnéző, középszerű, amibe korábban talán egész lényünket beleadtuk. Kétkem, hogy az ilyen fájdalom „megjavít”; de tudom, hogy *elmélyít*. Akár úgy, hogy megtanuljuk szembeállítani vele büszkeségünket, gúnynkat, akaraterőnket, ahhoz az indiánhoz hasonlóan, akit minél kegyetlenebbül kínoznak, éles nyelvvel, szidalmival annál inkább kárpótolja magát a kínzásokért. – Akár úgy, hogy a fájdalom elől visszahúzódnunk a Semmibe, a néma, dermedt, süket önmegadásba, önfeledésbe, önköltésbe; az önuralom ilyen hosszas, veszélyes gyakorlataiból más emberként kerülünk ki, az eddigieknél több kérdőjellel, mindenekelőtt azzal az *akarattal*, hogy ezentúl még többet, még mélyebben, szigorúbban, keményebben, dühödtebben, csendesebben kérdezzünk, mint valaha is kérdeztek a földön... Oda az életbe vetett bizalom; az élet maga vált *problémává*. – De ne higgyük, hogy ezzel szükségképpen komor vadóccá, fülesbagollyá válik az ember! Még az élet szeretete sem lehetetlen – csak éppen ezentúl *másként* szeret az ember... Így szeretünk egy nőt, aki kétségeket ébreszt bennünk...

2

Az a legkülönösebb, hogy mindennek utána megváltozik az ízlésünk – kialakul egy másik, második ízlésvilág. A mély szakadékokból, a *nagy gyanakvás* szakadékából is újjászületve, vedletlen tér vissza az ember, bizsergető érzésekkel, gonoszkodóbban, finomabb érzékkel az öröm iránt, kevésbé csipkelődő nyelvvel a jó dolgok iránt, jókedvűbben, egyfajta második, szeszélyesebb ártatlansággal az örömben, gyermekibb érzülettel és egyben százszorta rafináltabban, mint valaha. Tanulság: az ember nem lehet büntetlenül minden évezredek legmélyebb szelleme, mint ahogyan *jutalom nélkül* sem maradhat. Mindjárt itt egy próba.

Ó, hogy mennyire ellenszenves mostantól az élvezet, a durva, tompa agyú, barna élvezet, ahogyan azt az élvezők, „művelt” kortársaink, a gazdagok és uralmon lévők fel fogják! Mennyire dühítőnek tartjuk ezentúl azt a nagy vásári csinnadrattát, aminek kö-

zepette ma a „művelt” ember és a nagyvároslakó túri, hogy „szellemi élvezetekre szolgáló” művészettel, könyvvel és zenével, szellemi italokkal leitassák és erőszakot kövesenek el rajta! Milyen fülsértő lett számunkra a szenvedély színpadi kiáltása, mennyire idegen ízlésünknek a romantikus tombolás, az érzékek zűrzavara, amelyet a művelt csöcselék olyannyira kedvel, a fenségesre, az emelkedettre, a nyakatekertre való áhítóztatásával egyetemben! Ó, nem: ha nekünk, kigyógyultaknak még egyáltalán szükségünk van művészetre, akkor az egy másik művészet lesz – gunyoros, könnyed, röpké, magát isteni módon nem zavartató, isteni módon művészi művészet, amely mint tiszta láng lobog a felhőtlen égre! Mindenekelőtt pedig művészek, *csakis művészek* számára szóló művészet! Mindennek utána jobban megértjük, hogy mi kell ehhez elsősorban: derű, mindenféle derű, barátaim!... Egyet s más most túlságosan is jól tudunk, mi, tudók: ó, mostantól fogva megtanulunk jól felejtetni, jól *nem* tudni mint művészek!... És ami a jövőnket illeti: aligha találkoznak velünk majd amaz egyiptomi ifjak nyomdokain, akik éjszakánként feldúlják a templomokat, ölelgetik a szobrokat, egyáltalán meg akarják fosztani leplétől, fel akarják fedni, éles fénybe akarják állítani mindazt, ami jó okkal van elrejtve. Nem: ez a rossz ízlés, ez az igazságra, a „mindenáron való igazságra” törő akarat, ez az ifjonti tébolya az igazság szeretetének, ez gyűlöletes számunkra: ehhez túlságosan is tapasztaltak vagyunk, túl komolyak, túl vidámak, túl kiégettek, túl *mélyek*... Mi már nem hiszünk abban, hogy az igazság akkor is igazság marad, ha *fátylát letépi*k, mi eleget átéltünk ahhoz, hogy ezt higgyük... Ma az ízlés parancsa, hogy ne akarjunk mindent mezítelenül látni, mindenütt ott lenni, mindent megérteni és „tudni”. *Tout comprendre – c’est tout mépriser*... „Igaz, hogy a Jóisten mindenütt jelen van?” – kérdi egy kislány az édesanyját; „de én ezt illetlennek találok” – lám, figyelmeztetés a filozófusok számára!... Jobban kellene tisztelnünk a *szemérmet*, amellyel a természet talányok és tarka bizonytalanságok mögé rejtezik. Az igazság talán egy nő, akinek jó oka van arra, hogy elfedje magát?... Az igazság neve, görög szóval, talán *Baubo*?... Ó, ezek a görögök! Ők aztán értettek ahhoz, hogy *éljenek*! Ehhez az kellett, hogy legyen bátorságuk megállni a felszínnél, a redőknél, a bőrnél; hogy imádják a látszatot, higgyenek a formákban, a hangokban, a szavakban, a *látszat egész Olimposzában*! Ezek a görögök felszínesek voltak, de a *mélységből következően* voltak felszínesek... És nem éppen ide kanyarodunk vissza, mi, a szellem vakmerői, akik megmásztuk a jelenlegi gondolkodás legmagasabb, legveszélyesebb hegycsúcsait, onnan fentről szétnéztünk és *lenéztünk*? Nem éppen ebben vagyunk – görögök? A formák, a hangok, a szavak imádói? Nem éppen ezért vagyunk *művészek*?

HOGY MILY SZEGÉNY A LEGGAZDAGABB

(Von der Armut des Reichsten)

Tíz éve már...

egyetlen csepp se ért,

Se szél nedve, se harmata szeretetnek

– esőtlen táj...

Kérem most bölcsességemet,

ekkora aszályban ne fukarkodjék,

hanem árássa el, harmatozza és záporozza be

e megsárgult vadont!

Hajdan még hegyeimről
 a felhőket elparancsoltam,
 mondván: „több fényt, ti sötétek!”
 Ma már csalogatom őket, hadd jöjjenek:
 árnyékoljatok be tőgyeitekkel!
 magasságok tehenei,
 hadd fejjelek meg titeket!
 Hadd öntsem el tejrmeleg bölcsességgel,
 szerelem édes harmatával a tájat.

El innen, el,
 zord szemű igazságok!
 Ne lássak többé hegyeimen
 örömtelen s türelmetlen igazságokat.
 Mosollyal aranylón
 közelítsen ma hozzám az igazság,
 napfénytől édesen, szerelemtől barnultan –
 már csak érett igazságot tépek a fáról.

Ma már a véletlen hajfürtjei után
 nyújtom ki kezem,
 hogy mint gyermeket vezessem,
 s elég okosan kicselezem.
 Ma már szívösen fogadok be
 minden hívattant is,
 és még a sorsot sem háritom el tüskésen
 – Zarathustra nem sündisznó.

Lelkem
 betelhetetlen nyelve
 minden jót s rosszat végignyalt már,
 minden mélységben megmártózott.
 De akár a parafa dugó,
 mindig újból a felszínre libben,
 hullámzik, mint olajfolt barna tengeren:
 ezért a lelkemért hívnak engem boldognak.

Ki az én apám és ki anyám?
 Nem a Bőség Hercege az én apám,
 és nem a Halk Nevetés az anyám?
 Nem az ő nászuk nemzett-e engem,
 rejtélyállatot,
 fényzörnyeteget,
 minden bölcsesség eltékozlóját, Zarathustrát?

*Gyöngédségtől betegen,
az olvadás meleg szelében,
Zarathustra odafent várakozik hegyei közt –
saját levében
édessé főve,
ül önnön csúcsai alatt,
ül önnön jégfoka alatt,
fáradtan s üdvözültlen,
mint a hetedik napon aki teremtett.*

– De csitt!

*Egy igazság húz el fölöttem,
akár egy felhő,
láthatatlan villáma megcsap.
És lassan, szélesen lépcsőzve
száll le boldogsága rám:
jöjj csak, jöjj, kedves igazság!*

De csitt!

*Ez az én igazságom!
Bársonyosan borzongó,
tétova szeméből
vetül rám pillantása,
egy lány bájos és gonosz pillantása...
És felfedi, hogy mitől vagyok boldog,
felfedi, ki vagyok én – ó, mit forral ki? –
Kislánypillantása mélyén
bíborszín sárkány lapul.*

– Csend legyen! Az én igazságom szól!

*Jaj neked, Zarathustra!
Olyan vagy most,
mint aki aranyat nyelt:
még majd felnyisszantják hasad!...*

*Túl gazdag is vagy,
te, sokak megrontója!
Túl sokak irigyeltje,
túl sokak megszegényítője...
Már rám is árnyat vet fényed –
Hideg borzongat: eredj innét, te gazdag,
lépj ki, Zarathustra, napod fényköréből!...*

*Adni akarsz, ajándékozni, a fölöslegedből,
csak hogy a legfölöslegesebb épp te vagy!
Légy észnél, te gazdag!
Elsőnek épp magadat oszd szét, ó, Zarathustra!*

*Tíz éve már –
egyetlen csepp se ért,
se szél nedve, se harmata szeretetnek?
De ki volna, aki téged szeretne,
ily túl gazdagon?
Boldogságod körös-körül mindent leszárít,
s megcsappantja a szeretetet
– esőtlen táj...*

*Neked már nem köszön senki semmit.
Te köszönöd mindenkinek,
aki elvesz tőled:
ebből ismerek rád,
te, túlságosan gazdag,
Te, minden gazdagok legszegényebbje!*

*Feláldozod magad, gazdagságod kínoz –
aláveted magad,
nem kíméled, nem szereted magad:
kínok gyötörnek folyton,
a túl teli csűrök és a túl teli szívek kínja –
de köszönetet nem kapsz már senkitől...*

*Szegényebbé kell válnod,
te, bölcstelen bölcs!
ahhoz, hogy szeressenek.
A szeretet csak a szenvedők része,
szeretet csak éhezőt övez:
Elsőnek épp magadat oszd szét, ó, Zarathustra!
– Én vagyok a te igazságod...*

[Bernáth István fordítása.]

Tandori Dezső

ÖRÖKRE ELEGEM LETT

*„Ne mondd soha, hogy soha:
mondd mindig, hogy nem.”*

Örökre elegendő lett a se íze,
se bűze angliai* hotelokból,
és persze kérdőjellel a „se bűze”,
a lógó rugóbelű fotelokból,

a szaros kézzel összekent falakból,
az összegernyőzött paplanhuzatból,
a tapéta alól az egerekből,
porta körüli kétes elemekből,

portásokból, mosókonyhaszagú
leveskonyhákból, bögrékből (ha itthon
csészéből iszom a vizet: ne bírjon
látszani en-szájnyom, a szomorú

„mi-volt”!), elegendő lett abból, hogy én
rántok egyet az agyag kerekén
– ugyan por s korhadás! –, szekeremén,
s lehet, így estem túl a nehezén,

az utazósdival, de megrohadhat
felőlem a szegény – dús? – utazósdí,
nem örülök újmódi fordulatnak,
és nem szarom össze magam, ha ódi-

vatúságtól hanyatt esni az ildom,
és nem az, hogy hagyom, s nem, hogy letiltom
– magamnak én, nekem más –, egyre biztat
jó szándék: menjek; csak engem nem izgat.

A nem izgat: „az eb kefélje meg”
szinonimája, minden idegenség
és változás csak tőlem lesz beteg,
másnak hagyom a lelkét és a testét,

* jugoszláviai, olaszországi, dalmát, svájci, ausztriai, csehországi, németországi, dániai, tunéziai, franciaországi, írországi, lengyelországi, magyarországi, skóciai; de tényleg a saját ágyam után halálos ágyam se legyen, már semmi idegen!

hordó takonyban keringj, repülőgép,
 ki eszem-iszomon *caterez*ed,
 lóversenypályákon ködök keringjék
 szét a tél latyakját, a kikelet

áldását: ne nekem! S nem folytatom.
 Az utazás: hazatérés. Magam
 inkább túróm „mind a jelen gonoszt”,
 a múlt gonoszt, de az, hogy nekem oszt

lapot lemálló tapéta, esőben
 fordul ki esernyőm, forrok a hőben,
 simogatok képet, falat, követ,
 hátha belém száll ihlet, révület:

rémület! Idegen fűvön ülep,
 márkás érintkezés – ne én legyek!
 Ne csodáljak kis olajfát a gót
 szürkeség előtt, hess, becses romok,

mondom, ne kelljen újra kezdenem, nem,
 ezét-azát ennek-annak, minnek,
 hogy az itthonlétért a franc repessen,
 epresszen, akkor én el se megyek,

és ez enyhe kifejezés. Vakuljak
 abba, hogy könyveim nem olvasom,
 és járjak, mint a fáradt gőz a fulladt
 konyhapolcon, bármi ábrázaton,

madárén, kutyaén, festőművésznén,
 csak az *úti* ne legyen, ez a vész-én;
 társat kibírok, de nem utitársat,
 idegenséget, és akár ha társnak

kíván Duna feletti köd,
 legyen orrom-émléke-szag: a dög-
 szag az ostrom alatti Alagútból,
 csak kímélhessem magam bármi úttól.

Nem eszem, iszom, dohányzom, egyéb.
 Legyek kevesebb, jelen: kis arányban;
 ne lobbantsam egy szál gyufa tüzét,
 épp elég van hamu alatt parázsban;

és szinte úgy fordítson ki soványkór,
ahogy sedrén bújunk ki a kabátból,
aztán nehéz a vissza, s igazítsa
kövem saját pofámba egy – parittyá;

és az „egyéb”: hogy úgy ne folytatódjak,
mint ha dec. s jan. közt volna hónap,
mely mindenét kivetné, irgalommal
csak én tölteném fél-szállónyi lommal:

tört széklábakkal, melyek fejemet
szétverni lettek volna hivatottak,
mit vagyok ott! penész- s doh-erezet
kínálkoztán hízott csótányrajoknak,

megtölteném – éltessem! – unalommal
(e nem létező nyirokhónapot),
ahogy krumplít köpködtem szép halommal
naponta, és csak padot koptatott

a seggem fél négyzetmérföld kiterje-
désén a Színek, néztem a megerjedt
szeméttartályok buzgó kutatóit,
és nem tudtam azt mondani: de jó itt!

Pedig áldottam mind a kis Csatorna
hajóját, és víg vaníliaszín
fal-frisseket, tavaszokká bomolva
Londonom *square*-jein és *place*-ein,

szerettem kis lóversenyirodám
linóleumára hogy hull a hallé
cseppre csepp, zászló leng a vár fokán,
szerettem, és ami a City Hallé:

kiállítást, árverést, maci-, CD-
-vásárt, Scheiber Hugót Chelsea bazári
homályán, s szerettem a buszra várni,
de hagyom! Legyen sátántök-lökése,

ha újra-nemzi, nem az én agyamban.
Két fájó lábam nem mozdítható,
beérett szívem elmozdíthatatlan,
ne is essen itt több goromba szó.

Két szék közt, Villon s Kálnoky közé
 (maximum Eliot-puhára) essen
 a valagam, fattyon ki ne lehessen
 következtetni, ki valék, Izé;

fattyú utazás, fattyú hazatérés,
 fattyúsor; ahogy mondaná a nyomdász,
 legyen tiszta plexi-tárlóm a kérész-
 életű gondolat, mint bányaozlás:

azt, hogy „nem, s mindig”, még ennyit se kelljen
 mondanom, küzdjön bár a test s a szellem
 bármi önpusztulásáért, magam
 ezt a körforgást (nagyon úgy remélem)

egyszer és mindenkorra befejeztem.
 Ne legyen, aminek már sora van,
 ne legyen sora, ami – mint fogatlan
 szájj – cuppog, emlék, vágy, szépség vagy érdem;

hogy bármit kértem magamnak, kikérem
 magamnak! Én se életet, se
 halált. Valakit, azt, hogy befejezze
 helyettem – s tudom, nem lesz benne részem;

hát a többit is így akkor, ezért *sem*.
 A mohó „elég” fél-elégtelent öl,
 így maradok kívül már mindenekből,
 „vagyok, nem vagyok” legyen bárki – én nem.

Helyettem egy platán, pangó, fakó
 járjon árnyával szobákat unottan,
 vagy rá se figyelve, szórakozottan,
 nem hiszem, hogy bármi mulattató

lenne. Nyugvás v. egyenes vonalú
 egyenletes mozgás, csak ez legyen,
 és minden késő ősszel őrhelyem:
 ahol a holt fából kiég a szű

a reményhalmon. Emlékeimet
 hányják oda megannyi utazásból,
 s omoljon be a távol,
 és a közelt lelje ki a hideg.

FIGYELŐ

A JÁTÉKMUNKA BOSZORKÁNYKÖRE

*Kiss Anna: Másik idő. Válogatott írások
Kortárs Kiadó, 1999. 324 oldal, 1148 Ft*

Kiss Anna karakteres és ismert alakja az utóbbi évtizedek magyar irodalmi életének. Szív alakú arca, apródfrizurája, a mágusok talárjára emlékeztető indiai ruhái, vagy lakása, melyben nincsenek bútorok, hogy a földön ülve csak az égre lásson a házigazda és látogatói egyaránt – mindez megőrződött az irodalom iránt érdeklődő közönség emlékezetében, bár a költő az utóbbi időben ritkábban lép a nyilvánosság elé.

Sokkal kevésbé nevezhető közismertnek a költő által megalkotott életmű, Kiss Anna költészete – annak ellenére, hogy az 1970–80-as években tekintélyes szakirodalom foglalkozott vele. Úgy érzem, hogy ez a recepció, miközben komoly elemzéseket foglal magában, és alapvetően ennek a költészetnek az értékei iránti nyitottság jellemzi, egészében mégis rátelepszik az olvasatra; a tipikus olvasói Kiss Anna-kép az előzetes olvasat szegmenseiből és a recepció leggyakoribb kategóriáiból sokkal nagyobb arányban építkezik, mint magából a szövegek által generált élményből. Így nem csoda, hogy amikor a költő eddig megjelent kilenc (felnőttek számára készült) verseskötete anyagából összeállította ezt a tizediket, válogatott írásainak gyűjteményét (amivel hatvanadik születésnapján köszöntötte őt a kiadó, bár ezt talán nem illik emlegetni, de a nemzedéki hovatartozás – vagy hova nem tartozás – szempontjából lényeges: Takács Zsuzsa, Tandori, Utassyék generációja ez), sem a kanonizációját megerősítő, sem azt kétségbe vonó reflexiók nem hangzottak el. Úgy tűnik, hogy a hivatásos olvasók megoldottnak látják a Kiss Anna-líra problematikáját; a legutóbbi „nagy dobás”, a GENITIVUS című kötetben közétett, Nagy László iránti gyengéd érzelmeit megfogalmazó versei, illetve az ugyanitt megjelentetett, kettőjük kapcsolatát dokumentáló

levelek kiadása után további fejleményt már nem valószínűsítetek ebben a költészetben.

Pedig a MÁSIK IDŐ szerkezete és merítése felveti bizonyos korrekciók szükségességét, elsősorban abban a tekintetben, hogy hová tesszük az életmű hangsúlyait, súlypontjait. A recepciót tanulmányozva az embernek az a benyomása támad, hogy az életmű gerincét a mese- és népdalszerű, a népköltészet legősibb rétegének nyelvi és tranzlogikus világát megidéző rövidebb, *dalszerű* munkák alkotják. (Ebben nyilván az a körülmény is szerepet játszik, hogy publicitásának legfőbb bázisa, a saját köteteit nagyságrendekkel meghaladó példányszámú SZÉP VERSEK antológia, melynek gyakori szereplője volt, nem volt alkalmas terjedelmes munkák közzétételére.) A költő, amikor ezt az anyagot válogatta, ilyen típusú munkáit alig vette figyelembe. Árulkodó adat: a tartalomjegyzék huszonnyolc műcímet sorol fel, pedig a kötet nem vékony. Ilyen terjedelmű verseskötet címszáma két-háromszáz szokott lenni. „*Válogatom, amiben különbözöm*” – rögzíti a válogatás alapvető szempontját a költő a fűszövegben, és ez azt jelenti, hogy legsajátabb műtípusának a nagyobb ívű poémákat, dramatikus játékokat tekinti. Persze egy költő tévedhet is a saját életműve megítélésében, különösen, ha munkáinak irodalomtörténeti szempontú átrostálására vállalkozik. De már csak az anyagismeretből adódó kompetenciára figyelemmel is óvatosnak kell lennie a (bármennyire is jártas) olvasónak, ha szándékában áll a költő efféle kijelentéseit felülbírálni. Én mindenesetre elfogadom a MÁSIK IDŐ-t, mint az életmű legértékesebb rétegét, műcsoportját reprezentáló összeállítást. A kötet anyaga egyébként a pályakezdetés idejét leszámítva egyenesen válogat az életmű egészéből, de az egyes darabok terjedelme szükségszerű eltolódásokhoz vezet; a VILÁGOK-ból (1978) és A VISZONY-ból (1983) kiemelt három-három szöveg a kötet harmadát teszi ki, Az IDŐ (1986) anyagát pedig egészében beemelte a költő. A szerkesztés az időrendet csak nagy vonalakban követi, alapelvei inkább hangulati természetűek.

Az első beállítás, amit ez a gyűjtemény he-

lyesbíthet, hogy Kiss Anna afféle réten termett vadvirág lenne, az utolsó tiszta torkú népének, aki mintegy a magyar parasztság legősibb kultúrájának médiumaként éli újra az archaikus költőiség ihletét, s így nem megtanulva reprodukálja, hanem a feledettségéből kiemelve – vagy együtt emelkedve, együtt születve és növekedve vele – elsődleges módon alkotja meg ismét a természeti ember költészetét. „*Első olvasásra látszólag érthetetlen, furcsa, hol balladásan nyomasztó, hol ironikusan groteszk versek közé kerül az ember* – írja Kabdebó Lóránt. – *Nem népies, de népi, nem a népdaltól-népmondáktól ihletett, de népdalt, mondókát, ráolvasást teremtő kezdetekben ez a versvilág. [...] egy fiatal költőben még egyszer felfakad az eredeti teremtő ösztön, visszaszóltítja magához az otthoni világ ereje, feltör belőle a valaha megismert szó, hogy médiumként rajta keresztül szólalhasson meg, talán utóljára.*” (KISS ANNA VERSTORZÓI, *Kortárs*, 1974/11.) Van ebben igazság, különösen az első évek publikációira nézve, de az én ízlésemnek kissé túl erősek a misztikus mozzanatai ennek az olvasatnak, és persze semmiképpen sem adja kimerítő leírását Kiss Anna költészetének. A válogatott írások anyagában feltűnően sok az allúzió, a művelődéstörténeti utalás; elsősorban a finnugor és az indiai mesék, mondák, mítoszok alakjai – és logikája, alakzatai, fordulatai – jelennek meg igen gyakran. Ez pedig nem ösztönös ráérzésre, hanem műveltségre és tudatos munkára vall. Ki is emeli ezt a némi távolságot tartó pozíciót a *TOVÁBB!* című poéma, melynek indításában egy kamera *objektívjén* keresztül figyel a költő, és az ő jóvoltából az olvasó az egyébiránt mélyen szubjektív mítosztöredékeket, a *tollbugyogós bagolyasszonyka* legendás tetteit. (A *JELLENLÉT* című kötetből [1993] került a válogatás első ciklusának régi versei közé.)

A recepcióban igen gyakori megállapítás, hogy Kiss Anna magányos, rokontalan alkotó. Bírálói, elemzői ebbe természetesen nem nyugodtak bele, s így elképesztően heterogén névsor állt össze, melynek középpontjában talán Nagy László áll, de szóba kerül Samuel Beckett, Tandori Dezső és Szentkuthy Miklós is. A teljes életműnek csak töredékét kitevő válogatás szellemi rokonsági hálózatának feltérképezése természetesen egészében sem lenne elégséges alap ahhoz, hogy ezeket a megállapításokat érvénytelenek tekintsük. Nem is töreksem ilyesmire. Én azonban sokkal in-

kább egyes világirodalmi tendenciák, mint magyar irodalmi törekvések erőterében látom állni ezt a műegyüttest; tehát amikor egyes forrásait sokkal gyengébb hatásúnak tekintem a szakirodalomban leírtaknál (elsősorban a népinek nevezett hagyományt látom inkább csak a felületi jegyek némelyike alapján szóba hozhatónak), ugyanakkor a világirodalmi rokonságot sokkal szélesebb spektrumon vélem felismerni.

Úgy látom, hogy a Kiss Annához leginkább hasonló irodalmiság angolszász nyelvtérleten, elsősorban Nagy-Britannia kis régióihoz kötődő mikrokultúráiban található, bár észak-amerikai párhuzamokat is felfedezhetünk, például a beatirodalom vidékén és az etnikai kisebbségi kultúrákat felfedező törekvésekben. Első és legfontosabb szellemi-lelki rokonának azonban Dylan Thomast tartom. Az a képzeletbeli „*archaikus, talán »középkori«, mindenesetre az ipari társadalom előtti faluközösség, amelyben mindenkinek kimért helye és kialakult szerepe van*” (Pomogáts Béla: KISS ANNA VERSMÍTOSZAI, *Alföld*, 1977/4.) ugyanilyen szeretetteljes idegenkedéssel, csúfondáros nosztalgiával megjelenítve az ő epikus magból kibontott és dramatikus munkáiban, némelyik fiatalkori kisprózájában, mágikus-mitikus poémáiban vagy hangjátékaiban (eminensen A MI ERDŐNK ALJÁN-ban) áll elénk. Ez a mentalitás az angol nyelvű irodalomból sohasem tűnt el teljesen, és amikor Pályi András a KÍSÉRTENEK kapcsán azt írja: Kiss Anna „*egyszerre lapozza fel a nyílván gyermekkorból őrzött tilalmas babonák-»könyve« emlékezetbeli lapjait és a hétköteket »Szentek Életét«*” (KISS ANNA: KÍSÉRTENEK, *Kortárs*, 1977/6.), ezt az angolszász irodalom egyik, ha nem is az érdeklődés előterében, de folytonosan meglévő hagyományáról egészében is elmondhatta volna. A pogány és keresztény mítoszlemek egyidejű jelenléte a század nagyjai közül Dylan Thomas vagy William Butler Yeats munkáira éppúgy jellemző, mint Wystan Hugh Auden antikizáló verseire, és így tovább.

Szintén angol, de ettől elágazó szál köti Kiss Anna mitikus-nonszensz poémáit az angol nonszensz hagyományához. Lewis Carroll ALICE-e a maga mesevilágba tévedt bumfordiságával és körülményeinek képtelen voltával számtalanszor eszünkbe juthat, akárcsak Edward Lear bizarr lényei; és a DÖDŐ DÖDŐ főszereplője, „*ég apám kislánya, / kampókezű vaslánya*”

ka” is sokkal tartozik az angol nonszenszköltészet figurakezelésének. T. S. Eliot sem csak a MACSKÁK KÖNYVE poétikája révén vonható ebbe a látókörbe, hiszen például AZ ALVADT VÉR SZÍNE és az ÁTOKFÖLDJE egyes helyei konkrétan is összekapcsolódnak; Lenor néni jóslata Madame Sosotris jelenetével párhuzamos, míg a vigasztalanul hétköznapi nőalakok monológia az ÁTOKFÖLDJE második, EGY SAKKPARTI című részében záróráig locsogó hölgyek jelenetét idézi. A KANDÚR ÉS A LÁMPAVILÁG atmoszférájában, de nyelvében is felidézi a RAPSZÓDIA EGY SZELES ÉJSZAKÁN sűrű sötétségét, bizonytalan archaizálásait. És folytathatnám. De ugyanitt tűnnek fel a PARADISO szakadt alakjai és maga Jack Kerouac is mint a jelenet kulcsfigurája. Ez azonban már inkább élményszerű, mint irodalmi vándormotívum. A MACSKAPRÉM KALAPOS HÖLGY, bár természetesen nem tiszta műfajú alkotás, elsősorban mégis színpadi monológnak mondható, és rokonsága Samuel Beckett darabjaival, a KRAPP UTOLSÓ TEKERCSÉ-vel vagy az Ó, AZOK A SZÉP NAPOK-kal több mint nyilvánvaló. Mellékalakja is éppolyan láthatatlan, mint az utóbbié, sőt ebben az esetben a Hallowe'en napi maskarádéknak megfelelően halott is. Végül ezeknél kissé távolabbról, de mégis ide kapcsolom Stevie Smith filozofikusan nonszensz poétikáját.

Többek véleményével ellentétben semmiképpen sem azonosítanám azonban Kiss Anna színpadi (már amennyire az) világát az abszurd, illetve a groteszk színjátszás hagyományrendjével. Annál sokkal közvetlenebb, életszerűbb, stilizálatlanabb, vagy, ha úgy tetszik, helyzetbeiben és figuráiban kevésbé absztrakt. Nem mondom ellent Nyilasy Baláznak, aki szerint „a drámakísérletek két fő forrásból táplálkoznak. Az egyik a népi színjáték (bohózzati elemek, komikus állandó tulajdonságok, a jellem hiánya), a másik pedig az abszurd dráma (cselekmény-nélküliség, állandó pótcselekvések, az első rész ismétlődése a másodikban stb.)”. (ÚJABB ANNA-TEXTEK, Alföld, 1979/1.) Ezek az ismérvek bizonyos mértékig csakugyan jellemzik Kiss Anna egyes játékait, illetve azok forrásait. Kiss Anna azonban mindig árnyaltabb és összetettebb játékokat játszik, mint a gondolatiságában ab ovo zárt népi színjáték. Az abszurd irányzatai pedig elválaszthatatlanok egy helyzettől: a művészi önkifejezés háború utáni válságától; egy korábbi alkotói és interpretatori attitűddel szemben konstituálódnak. Ez a művészet első-

sorban magáról a művészetről és csak másodsorban az egzisztenciális alapjaiban megrendült emberi létezésről szól. Kiss Anna játékaiknak a horizontja nem igazán széles, de a belterjességnek ez a típusa idegen tőlük. Inkább egyfajta (de kezeljük fenntartással ezt a szót) naiv komplexitás írhatná le őket. „Lira, dráma, epika szövi át minduntalan egymást, mintha minden őállapotában volna még, amikor nem hasadt elemeire semmi, s a mű nem az élet reflexiója, de maga az élet volt...” – írja Varga Lajos Márton a Kiss Anna-recepciót egészében jellemző lila miszticizmussal, de a lényegyet tekintve találóan. (KISS ANNA ÚJ KÖNYVEIRŐL, TÜKÖRKÉPEK, A VI-SZONY, Alföld, 1984/5.) Tehát miközben előképekről, utalásokról, akár még allúziókról és idézetekről is beszélhetünk, az igazán sikerült munkák esetében az originalitás, a meg nem előzöttség benyomásával lépünk ki a szöveg világából. Ha őállapotot nem is, de a természetesség, az ösztönösség benyomását éljük át, amihez persze rafináltan tudatos poétikai megalkotottság útja vezet.

Ha áttekintjük a meglehetősen terjedelmes és (stiláris különcségeivel együtt is) sok kortársánál elgondolkodtatóbb megállapításokat tartalmazó Kiss Anna-recepciót, leggyakrabban három mozzanattal találkozunk: a világformálás mitizáló, archaizáló természetének említésével; az alkotó szerepének prehistorikusként, de legalábbis kereszténység-túl terjeszkedőként jellemzett hangoltságával: „...kedvenc szerepköre a boszorkányság...” – mondja Pályi András (KISS ANNA: KÍSÉRTENEK, Kortárs, 1977/6.); és munkássága műfajhatárokon átnyúló, elsősorban képzőművészeti tendenciák felé való nyitottságának rögzítésével: „...magányos kísérletező a magyar lírában... Ugyanakkor rokonságot tart számos mai magyar képzőművész törekvéseivel. Anna Margit és Berki Viola, Gross Arnold és Gyulai Líviusz, Schéner Mihály és Bornemissza László művészi elképzelései bizonyára fölötté elütnek egymástól, de mégis rokonítja őket az a téveszthetetlenül csak rájuk jellemző zárt világ, az az eredeti és egyszemélyes mitológia, amelynek tárgyaiból, alakjaiból, ornamenseiből újra meg újra fölépítik vízióikat, amelyek ható elemek hol vásári művészetekben, hol bábban, hol játékvilágban, hol régi kontárképekben, hol a gyermekrajzban, hol a folklórban, hol a modern technika őstörténetének folklórában felismerhetjük vagy akár azonosíthatjuk is, de mégsem idézték, ironikus

distanciával jelennek meg azok, hanem valamilyen csodálatos módon mint naiv, humorisztikusan fölfo-gott természet”. (Radnóti Sándor: FABÁBU. KISS ANNA VERSEIRŐL, *Tiszatáj*, 1974/11.) Ezek a gondolatok, de különösen az utóbbiak, Kiss Anna műveinek Achilles-sarkára mutatnak rá: nyelv, irodalmiság és szemlélet széttartó tendenciáira. Csak a mai irodalomértés szemszögéből nézve látszik ez egyértelműen hibának. Bacsó Béla például kifejezetten dicsérőleg állapította meg: „Hasonlóan a nép mindent étellel felruházó szemléletéhez, ő is a természeti világ minden tárgyát és élőlényét értelemmel-étellel ruházza fel, de úgy, hogy e természetszemlélet sohasem sorvadhat el egy közvetlen természettelátás szintjéig. [...] Nyelvi anyaga sokszor a népin belül maradván a modern ironikus-abszurd felé mozdul el, anélkül, hogy stílusát megtörné.” (KISS ANNA: KISÉRTENEK, *Kritika*, 1976/10.) Ez az archaikus, sokak szerint civilizáció előtti fogantatású kultúra tehát egy sohasem első személyű, mindig szerepjátszó narrátori pozícióban s nagyon erősen stílusban tartott, irodalmias, néhol avantgardista megalkotottságú nyelven szólal meg. Ezért kapta fel annyi elemző a Radnóti Sándortól származó, impresszionáló, de igencsak szokatlan gondolatot a képzőművészeti rokonságról, ami irodalomról szólva jószerével éppúgy csak metaforaként értelmezhető, mint a mások által Nagy Lászlóra alkalmazott terminus, „a tiszta forrás bartóki szintézise”.

Ha végigtekintünk a recepció elismerő kijelentéseim, voltaképpen nagyon hasonló természetű érvekkel találkozunk. A konkrétan nem definiálható, transzdiszciplináris dicséret gondolati alakzatai ezek. S éppen ezért meg-gondolandók, felülvizsgálatra hívók.

Mit érthetünk azon, hogy egy költészet, egyfajta költőiség az olvasóban jó szájízt, letisztult zenei élményt (aminek semmi köze sincs a mű konkrét fonikus effektusaihoz!) vagy emlékezetében felvillanó, „jövő-menő” képeket hagy? Adekvát módja ez egyáltalán a szövegre alapozott olvasatalkotásnak? Miért van az, hogy egy lírai, epikus és dramatikus természetű szövegekből épülő írói életmű elismerő és színvonalas recepciójában nem esik szó ennek a költészetnek a melodikájáról, rímeiről, ritmikájáról; költői eszközeiről: versmértékeiről, metaforikájáról; retorikai alakzatairól, stílusáról; történetvezetéséről, figuráiról, jellemeiről, dramaturgiájáról? Tárgyalja

ez a recepció a művek megalkotását megelőző eseményeket, a költő gyermekkori élményeit, kulturális közegét, származását többféle – szociológiai, néprajzi, kulturális antropológiai, kultúrtörténeti – értelemben is, továbbá szemlélyének (részint valós, de sokkal nagyobb részben képzeletbeli szemlélyének) lélektani hangoltságát, életélményeit és közérzetét. Vizsgálták pszichoanalitikus, kultúrantropológiai, pszichohistorikus, sőt archeológiai posztulátumok alapján, de mellőzték az irodalomesztétika, irodalomelméletek kategóriáit. Vajon miért? Nem lehet teljes értékű irodalomnak tekinteni ezt a költészetet, hogy ennyire más-ként kellett vizsgálni? De ha nem költészet, akkor mi? És ha az irodalmi teóriák elemző eljárásainak a segítségével nem lehetett elég dicsérnivalót találni rajta, akkor miért kellett a dicséret lehetőségének új útjait keresni a lesújtó ítélet kinyilvánítása helyett?

Kiss Anna költészete kisiklik a kezünk közül, de míg az éppen alkalmazott elemző módszerek segítségével (bármelyek legyenek is azok) súlyos fogyatékoságokat ismerünk fel, addig az egészről alkotott távlatos összbemérésünk mégis kedvező marad. Ez a jelenség igazán alkalmas tárgya lehet a további vizsgálódásnak.

Először is, akár ránézésre, akár hallás után igyekszünk tipizálni Kiss Anna szövegeit (ez később nem lesz mindegy), három fajtát különíthetünk el.

Az elsőbe az egyszerűség kedvéért prózának nevezhető alakzatok sorolhatók. (Azt hiszem, ezekre gondolt Radnóti Sándor, amikor említett írásában némi öniróniával bevezette a „rímtelen makáma” kategóriáját.) Írásképzükre nézve margótól margóig tördelt szövegek ezek, meghatározásuk mégsem egyszerű. Olyasféle nyelven íródtak, mint a népmesék legarchaikusabb típusai, tehát rendkívül mozzanatos, kérdésekkel, felkiáltásokkal, szólásmondásokkal, mondókákkal, szállóigékkel tarkított nyelvezeten. Egy példa a SÖTÉPPEJ LÓ-ból (megjegyzem, a KISÉRTENEK című kötetben, első megjelenésekor még MÖGGYPEJ LÓ volt a címe, ami szerintem nem is ugyanaz, és sokkal hangulatosabb kifejezés): „*Jiha! Hijjog az asszony, akaratában lekushad a fű, nehezül a lófej, lábak ólma, vér sápadása, jaj!*” Talán részletes elemzés nélkül is érthető, hogy miért nem könnyű ezt a nyelvet prózainak nevezni. Egyébként ezek a munkák hangulatukban, nyelvükben, a bennük meg-

idézett kultúrában Ladik Katalin erotikus méssével tartanak közeli rokonságot.

A második típusba határozottan versszerű darabokat sorolok. Általában kötött szótagszámú, olykor időmértékbe csúszó, máskor csak a szótagszámhoz igazodó sorokból épülnek ezek. Két példa: „*válik a szemhéj / lentre és fentre / kúpos erős csőr / bontja a héjat*” (NAGY MADÁR); és: „*füstökkel feketedtem / paraszam megsürgettem / hétágú szolgálóra / üstöt hengerítettem*” (ÉGJÁRÓ). A rímek is jól mutatják magukat a két példában: sokszor a magánhangzók hangrendjére sem ügyelő asszonánok, ahol vannak egyáltalán, (néha egy szótagos) ragrímek ezek; valódi rímek alig fordulnak elő, és sohasem vezetnek végig az egész versen. („...*Hajlik a rímes formák felmondására... s ahol rímél, ott legtöbbször szándékosan henyén úgy odavetve az összecsengést*” – írja idézett bírálatában Radnóti Sándor.)

Végül a harmadik szövegtípust azok a darabok alkotják, melyek tördelésükből adódóan ingadozó hosszúságú, de mindig meglehetősen rövid sorokból építkező verseknek látszanak. Egy példa: „*Ide figyelj, / Kuporgó, / nem igaz, hogy a / bolond árnyéka / becsesebb a bolondnál, / inkább, hogy Borza / most is a régi, / kupát / köszönt rád, / kockázik veled, / fenébe azzal a / régi üggyel!*” (BORZA.) Azt lehet mondani, hogy ha egyszerűen figyelmen kívül hagyjuk a sorhatárokat, ezek a szövegek (melyek egyébként műfajukra nézve talán lírai hangvételű drámai monológoknak nevezhetők) sokkal inkább prózának hangzanak, mint a margótól margóig tördelt szövegek. Azokban a beszélők jelenléte is sokkal kifejezettebb volt – holott kilétük ott jelzetlen, alakjuk elhatárolatlan maradt –, mint a drámai monológokban vagy akár a BASARÓZSÁK-ban, ami pedig a szó hagyományos értelmében vett színpadi játék.

Ez a három szövegtípus egyébként óvatosan egy laza kronológiának is megfeleltethető, amennyiben a kötet első darabjai a második, az ezt követő néhány az első, míg az ez után következő és a terjedelem háromnegyedét kitevő darabok a harmadik szövegtípusba sorolhatók, és ez – igaz, kivételekkel – az életművön belüli kronológiának is megfelel, bár a terjedelmi arányok az életmű egészét figyelembe véve ettől eltérők.

Ebből kiindulva már a szóképzletről is mondhatunk valamit. A kronológia szerint legkorábbi darabok szóbázisa meglehetősen

redukált és egyedi. Fontos hatáselem a változatlan vagy csak kevésbé átformált ismétlés; mérget lehet venni rá, hogy ha egy szó vagy szókapcsolat egyszer előfordult, pláne ha olyan ritka és jellegzetes kifejezésről van szó, mint a „*muhar*” vagy a „*sózsák-fejű ló*”, az még többször fel fog bukkanni, méghozzá hamarosan. A későbbi művekben ez a jelenség kevésbé lesz jellemző, a különöz tájnyelvi kifejezések szerkezetfordozókból díszítő funkciójúakká redukálódnak, míg a szöveg egésze ízlésesen választékos, de némiképp irodalmias egyenruhát ölt; és ahogy a színpadi játékokban a nyelvhasználattal történő jellemzés és egyes pontokon az archaizálás is az írói program részévé válik, úgy veszt egyre többet eredeti erejéből, spontán elementaritásából. Ez a folyamat természetesen kísérője egy gondolati jelenségnek, hiszen a költő egyre kevésbé egy „*ősi ihlet médiumaként*”, és egyre inkább a szelídség és a megbocsátás gesztusaival tudást és bölcsességet felmutató kortársunkként jelenik meg olvasói képzeletünkben. Ezek a jelenségek pedig a válogatott írások szűk terjedelmében karikatúrisztikusan sarkítva mutatkoznak meg.

A nyelvhasználat változása tehát nem öntörvényű jelenség: a gondolatiságban jelentkező elmozdulásra reflektál. Míg az első szövegek egy történelem előtti gondolkodásmód nyelvi hordozórteget emelik ki a nyelvből, és restaurálva ismét szólni engedik, addig a későbbi történelmi tárgyú színjátékok birtokunkban lévő történelmi ismeretek mozgósításával elevenítenek meg élethelyzeteket, és ezekhez a nyelvi anyagot a szerző ízlése, intuíciója és tudása együttes felhasználásával szerkeszti meg. Nem lehetne tehát elképzelni, hogy az évek hozta tudatosodás bölcsessége a kezdeti szövegek elementáris nyelvén kapjon hangot, hiszen két egymást kizáró attitűdről van szó. De hogyan jelenik meg a művek gondolatiságában ez a nyelvi és mentális eltolódás?

A korai szövegek narrátora és figurái rendkívül nehezen identifikálható, archetipikus lények. Tevékenységük jórészt létük vegetatív szintjéhez kapcsolódik, egyfajta kultúra és civilizáció előtti létmódban egzisztálnak; motívációjuk és ethoszuk, ha beszélhetünk egyáltalán ilyesmiről, egészében prehistorikus. A későbbi – elsősorban persze a színpadi – munkákban, de sokszor az olyan nyúlfarknyi lírai darabokban is, mint az ÁTTÜNÉSEK ciklust alko-

tó miniatűrök, a mű historikus szemléletű, egy többé-kevésbé körvonalazható *történelmi* helyzet rajzolódik ki bennük, legyen az egy fiktív középkor szférája, mint a BORZA és a KUPORGÓ esetében, polgáriás idill, mint A HOLDIG A SZÖVŐSZÉK KATTOGÁSA, napjaink (persze lazán értett) valósága, mint A MACSKAPRÉM KALAIPOS HÖLGY esetében, vagy egy konkrétan meghatározható történelmi dátum, mint a BASARÓZSÁK-ban Esztergom ostroma, Balassi halálának napjai.

A műidő jellegének változásával párhuzamos elmozdulás az alkotói attitűdben a jelenlét társadalmi szituáltsága felé mutat. Az első szövegek is a női princípium jelenlétéről beszélnek, a beszélő pozíciója feltétlenül nőként létezésről árulkodik; a hangsúly azonban magán a léten van. Tehát a DÖDŐ DÖDŐ főhőse (és egyben beszélője) „*kampókezű vaslányka*”; az ÉGJÁRÓ szintén első személyben megszólaló belső hangja a „*kovaföldi asszonnyal*” azonosítható; a művek tárgya azonban az *ember* létezésének lehetősége, a léttel való megküzdés esélyei. Ha a másik végpontot, a BASARÓZSÁK-at tekintjük, ott jól meghatározható társadalmi pozícióban lévő asszonyok igyekeznek megőrizni a maguk női pozícióját egy felforgatott világban – országúton, háborúban, otthontalanul. Ahol és amikor a szerepek nemek szerint élesen különválnak: a nők szülnék, igyekeznek megőrizni kulturális örökségüket és mindazt, amiért élni érdemes, a férfiak pedig megerősokolják, teherbe ejtik, kirabolják és, ha úgy alakul, el is teszik láb alól őket. Tehát ha nem hangzik nagyon rosszul, a BASARÓZSÁK feminista mű, a szónak nem az elavult, mozgalmi értelmében, hanem ahogy a fogalmat manapság használják az irodalom teóriái. Némiképp sarkítva azt mondhatnám, hogy Kiss Anna verseinek központi alakja eleinte nőnemű élőlényként egzisztál, aztán nőként gondolkodik, végül a társadalomban női szerepet betöltve tekint magára és világára. Az utolsó versekben aztán a mindezen való túllét bölcsessége határozza meg a gondolkodó pozícióját, csak esetleges és marginális célzásokkal a nemi szerepre. „*A világot / hány éve is / felejttem?*” – kérdi A BORZ-ban, és ez már az utánlét rezignációja. (Persze nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a művek kronológiája némiképp fiktív és imaginárius, tehát nem beszélhetünk fejlődésről vagy lépcsőzetességről, célorientált alkotói törekvésről.)

Ha azután kilencvenfokos fordulatot teszünk, és a szövegeknek azt a több mint háromnegyedét, ami valamilyen értelemben drámai elemeket mozgósít, csakugyan színpadi műként szemléljük, első benyomásunk megint csak kedvezőtlen lesz. A darabok színpada statikus, alakjaik – már ahol használhatunk egyáltalán többes számot, hiszen jórészt egy szereplőjük van – változatlanok, konfliktusaik pedig ebből az adottságból fakadnak, s így a történetek nem is vezethetnek sehová: végeredményben vagy visszaáll a játék kezdetének szituációja (megengedem: az abszurd színház szokásaihoz hasonlóan), vagy az alávetetteknek ki kell menekülniük a játékból, olykor szó szerint, máskor a halál által.

Említett recenziójában Pályi András azt írja, hogy Kiss Anna „*úgy pergéti az eseményeket, hogy a commedia dell'arte hagyományát juttatja eszünkbe*”, és nyilván ezzel a problémával birkózott Nyilasy Balázs is, amikor a népi és az abszurd színház hagyomány ismérveit sorakoztatta fel. Azzal a megszorítással, hogy az abszurd drámaköltészetnek semmiképpen sem a Ionesco, hanem a Beckett és Michel de Ghelderode nevével fémjelzett irányzatára gondolunk, el is fogadom ezt a megállapítást. Mégis közelebb állónak látom egy másik hagyományhoz, a passió, a misztériumjáték dramaturgiájához, mely lényegét tekintve maga is ötvözi az emlegetett népi játékmódokat, ugyanakkor már magában foglalja a később abszurdnak nevezett játékmód és dramaturgiai logika alapelveit. Hiszen az abszurd, a groteszk színház sajátosságaihoz hasonlóan az alakok ott is szélsőségesen redukált személyiségek, akár egzisztenciális helyzetükből eredően, mint az abszurdnál, akár a hatalomnak való totális kiszolgáltatottságuk következtében, mint a groteszk esetében; játszó és néző együttes játékmunkájának az tétje, hogy lényegében véve csak absztrakt elvek formájában megragadható tényezők, mint a létevettség, a bezártság, a sorsszerűség vagy éppen az ellenőriz(het)etlen hatalomnak való alávettség adta szorongást, rossz közérzetet sikerüljön a nézők számára átélhetővé tenni, és a játékban efféléktől szenvedő alakok iránt a befogadók rokonszenvét elnyerni.

Kiss Anna játéka, monológjai vagy szituált narrációjú költeményei elsősorban eszközhasználatukban térnek el ettől. A lírai mono-

lógok, mint a DÖDŐ DÖDŐ vagy az ÉGJÁRÓ dramaturgiailag a népballada megfelelői, és bár szereplőik végtelen létben, redukált világban élnek, sokkal inkább a kezdet (akár úgy is, mint *kezdetelegesség*) jut eszembe róluk, mint a vég. A történelmi játékok szereplői pedig nyilvánvalóan az időben léteznek, igaz, hogy szűk, de mégiscsak létező játéktérben. Dramaturgiai, műfajtörténeti és esztétikai kérdés persze, hogy nevezhetjük-e a tragédia alfajainak a passiót és a misztériumjátékot, melyek kimenetelükben ugyan tragikusak, hiszen hőseik végül rosszul járnak, de az Arisztotelész ΡΟΕΤΙΚΑ-ján alapuló elméleti irányzatoknak ez még nem elég a tragédiához.

Az a fajta drámai konfliktus, mely azután vezet el a lesújtó végkifejletig, hogy egyes jellemű és nagyszabású hőseit egymásra uszította, azok harcukban megmutatták legértékesebb tulajdonságaikat, hogy végül a néző megérezhesse bármelyikük bukásában a veszteség súlyát – ez a tragikus alaphelyzet Kiss Anna játékaiban nincs jelen. Ahogy a passióban és a misztériumban sincs. Ezekben az esetekben a magányos hős magával a sorssal, nota bene a saját sorsával szembeáll, és úgy bukik el, hogy bukása maga a világtrend szomorú beteljesülése. Ebben az értelemben sorolom ezekkel egy kategóriába Kiss Anna színjátékait és költői monológjait, és ezt a benyomást erősíti az az immár világszerte ismert körülmény is, hogy az ő játékpassióinak pseudo-Krisztusai mindig emberek, méghozzá nem is igazán nagyszabású karakterek.

Kiss Anna játékaiban a transzcendencia, illetve annak hordozója a saját nemlétével, hiányával, illetve távollétével *van jelen*, paradox módon, de ez a paradoxon nem öncélú, hiszen a hiány olykor éppolyan intenzív jelenlété válhat, mint a legimpozánsabb alak megjelenése a színen. Óvatosan megkockáztatom, hogy amennyiben a játékok csakugyan tragédiák, úgy a bennük rejlő tragikus mozzanat éppen ennek a transzcendenciának a távolléte a belátható, a szereplők (illetve monológok esetében a szerző vagy az őt képviselő narrátor) által lakott világtól. (Végül tehát magam is eljutottam a fentebb említett állapotba: a dramaturgiai gyengeségek meglétének fenn tartásával lehetőséget találtam a művek visszatekintve kedvező megítélésére. Az egyszerűség, kivételesség érzése megteszi a magáét.)

Kiss Anna a kötet fűlszövegében mintegy összefoglalja a válogatás szempontjait: „*Életem fordulójához érve, szükségesnek találtam, hogy legalább a magam számára összegezzem, mi a legsajátabb hang, látásmód, elkötelezettség, ami csak az enyém a magyar irodalomban. [...] ha már az vagyok, aki a jelenben, szabad asszonyember voltában, az idegeiben, a kultúrák közös mélyén egyszerre keresi, találja meg, éli az egyetlen embert, s mert költő, éli a költészetben is – olyan nagyon nincs min tétoznom. Válogatom, amiben különbözöm.*” A különbözőség vagy akár csak az eredetiség is mint önérték az utóbbi évtizedek művészeti tendenciái közül a neoavantgárd irányzataiban volt jelen. Nem ez az egyetlen szempont, mely Kiss Anna költészetét és ezt az irodalmi magatartást összekapcsolja. Sőt ha némiképp tágitjuk az avantgárd horizontot, Kiss Anna vonzódását az afrikai és finnugor népek folklórjához annak a feszült figyelemnek a megfelelőjeként is elgondolhatjuk, mellyel a klasszikus avantgárd nagymesterei, Picasso, Miró és mások fordultak előbb az egzotikus bennszülöltkultúrák, majd saját szülőföldjük archaikus, illetve pszeudoarchaikus művésze felé, hogy megismerjék, tanulmányozzák s végül műalkotásaikba transzponálják azok időn és régióon átható motívumait. A neoavantgárd művelői követték klasszikus elődeiket ezen az úton; a zenészeket sorolni sem érdemes, a képzőművészeket Radnóti Sándor már előszámálta (persze ez a névsor is folytatható), a költők közül pedig elég Balaskó Jenőre vagy Ladik Katalinra gondolni. Érdekes, hogy éppen a népi-nevezett irányzatok fiatalabb művelői milyen kevéssé törekedtek arra, hogy ezen az úton kövessék avantgardista pályatársaikat.

Ha tehát elfogadjuk, hogy ez az irodalmiság is Kiss Anna legsajátabb territóriumához tartozik, akkor azt is állítjuk ezzel, hogy legalább három (esetében szakadásmentesen összekapcsolódó, kört, ha úgy tetszik, *boszorkánykört* alkotó) hagyománytípusban – az archaikus művészet, az avantgárd és a magyar történelmi létet tematizáló irodalom hagyományában – áll benne, hogy némi népi ízt én is megengedjek magamnak, *kötésig*. Ha pedig végezetül ismét ide illesztem a fűlszöveg állítását: „*Válogatom, amiben különbözöm*” – vagyis hogy ez a komplexitás lenne az ő legsajátabb *különbözése* az irodalom jelenlétében, ez az ő generális, minden irányú különbözőzésének nyil-

vánvaló tapasztalatát is magában foglaló deklaráció vagy a kortárs magyar irodalom egészéről, vagy Kiss Annának erről az irodalomról alkotott képéről, tudásáról mond valami nagyon elgondolkodtatót, sőt *különösét*.

Bodor Béla

CSAK OLVASHATÓ EMLÉKEZET

*Kukorelly Endre: ROM. A szovjetónió története
Jelenkor, Pécs, 2000. 122 oldal, 1100 Ft*

Számvetés ez, számbavétel? A nyelvvel lehet játszani, de mindig ő nyer, hiszen maga a játék, ő diktálja a szabályokat, még a szabálytalanoknak tűnőket is. Tehát: *ki mit* vesz számba, azaz a szájára, *hogyan* és *miért*. Kezdem a *mivel*: valaki elbeszél egy személyes sorsot vagy egy átlag, egyszerű magyarországi magyar történeteit, észrevételeit, vagy az 1989 utáni magyar politikai helyzetet, vagy a II. világháború utáni magyar rendszer kommunista uralmát, vagy a Tanácsköztársaságtól jelen lévő kommunista beállítottságot, vagy a keleti blokk politikailag szabályozott életét, vagy a Szovjetunió alakulása és bukása közti időszakot, vagy az emberiség egyetemes veleszületett butaságát, amelynek egyik megnyilvánulása a kommunista rezsim(ek) létrejötte és hosszú-hosszú jelenléte. Mindez szóba kerül, de ennél azért kevesebbet rejt magában a könyv. A „*hogyan* pontosan mit?” előtt azonban meg kell találni a *kit*, a beszélőt. Könnyű lenne azt mondani, hogy mi sem egyszerűbb, bármit szövegelnek is a szerzői szubjektum írásba oltásáról, természetesen Kukorelly Endre a véleménynyilvánító, a kommentátor, az ő szájából folyik a beszéd. Elképzelhető, de mit mond erről maga a beszélő: „*Úgy sem lehet elmesélni. Pont ezért igyekszem, aztán majd ettől az igyekezettől ezt-azt elmond helyettem a nyelv. Elmondja, kihagyja, lesz valahogy.*” (7.) Tehát az igyekvő helyettesíti magát a nyelvvel, az ő szájából tényleg „csak” folyik a beszéd. Mihelyt azonban a nyelvet találjuk beszélőként, a *miért* és a *hogyan* is (és a felelősség is) elvileg a nyelvet terheli, a *miről*

nem is beszélve. A nyelv álca, ami mögé el lehet bújni, vagy megkerülhetetlen arc, ami történetesen a sajátunk, csak néha úgy teszünk, mintha mögüle szólánánk. Kukorelly szövege néha így gondolja, néha meg másként. A nyelv és az írás fikatív létű ugyan, de ugyanakkor nagyon valóságos is. Ő is szólhat általunk, és mi is szólíthatjuk őt, hogy legyen segítségünkre. Csak ebben a többtermészetűségében képzelhető el olyan beszéd, ami a nyelvre bízva a kimondhatatlan kimondását.

„*Én nem komcsiztam ki magamat*” (8.) – mondja a beszélő és/vagy társa, a nyelv, amelynek modalitása egyszerre lehet indulattal teli is, meg nem is, hol ilyen, hol olyan, ám jobban áll neki az indulat és a szenvedélyesség, de mindenképpen a *miértre* adhat valami magyarázatot, arra, hogy *ki akar valamit mondani*. De legyen meg az idézett mondat kontextusa is. Így folytatódik: „*Azt hiszem, nem is tudok. Egyszer írtam valamit erről, még a legelső és legutolsó pillanatban, mikor már úgy lehetett komcsizni, hogy nem volt érdemes, arról, hogy mi ez, mi volt és mi maradt, én mi voltam, hogy mi maradt bennem. Igazából azonban hozzá se kezdtem, elfelejtettem, mielőtt megtanultam volna, most pedig ki kellene találnom, aztán kitalálni hozzá azt is, amire vonatkozik. A formát, amiben cirka negyven évig éltem, és ami úgy hullott szét, eltűnt, az emlékezetből tűnt el, hogy csak a képzelet segíthet. A tódtítás, a mese.*” (8.) Ezek szerint, miközben egy már egyszer elmondott/leírt szöveget mond újra, másként, hogy csak úgy, mint akkor, (újra) létrehozassa önmagát és világát, meg kell alkotni a hozzá való nyelvet, ami által (újra) megteremtődhet valami vagy a valami előtti lenyomata. A készítés és az igyekezet tehát szétfeszíti önnön és a nyelv korlátait, vagy legalábbis ez lenne a(z ugyanakkor megvalósíthatatlan) cél. A beszélő (az írás?) két okból utasítja el a múlt rendszerről való beszédet, egyrészt annak beszédmódja miatt, másrészt etikai szemszögből, hiszen mindenki részese volt a múltnak, akár szenvedő alany, akár csak mint a rendszer apró fogaskereke, passzív szemlélődő: „*akik nem csináltak semmit. Vágy majdnem semmit. [...] akik csak úgy, miközben reggel szépen fölkeltek, azután pedig estve lefeküdtek, legitimálták a rendszert. Meg még álmukban is. Azzal, hogy egy levegőt szívtak vele*” (16.) – elvtárs, mint mindenki, aki nem tett elene. Persze ha tett is, akkor azt csakis a rendszer tűrőképességének vagy engedékenységé-

nek szolgálatában tehetette, mint ahogy erre az idézett Márai-írás (1. jegyzet) elhelyezése utalni enged. Tehát akárhogy beszélünk is róla, el-lene vagy benne, mindenképp a róla való beszéd lehetetlenségével állunk szemben. Mit tehet ekkor az író? Várja, hogy a nyelv mondjon el valamit, övé pedig a már említett igyekezet? A hiábavaló igyekezet? Az eleve kudarcra ítélt vállalkozás sikere? Marad a Kukorelly Endre által választott megoldás: ki kell találni egy olyan közeget, formát, amelyben értelmessé válik a rendszerről való beszéd, igaz, eleve célt téveszt, de *jel*ként utal(hat) a megtörténtre: emlékezetként, képzeletként, meseként, tódításként.

A *miértre* azonban van még válasz. Tisztázni kell a helyzetet és önmagunkat. („*Csak azért mondom ezt, mert itt egyetlen halk pardon még el nem hangzott. [...] Magunkon kezdeni a dolgot.*” [15–16.]) Rendezni kell „*A rosszat. Ami annyira fáj*”. (98.) Az írás mint gyógykezelő segédlet funkcionál. „*Az emlékezetem helyett írok, rendezkedésből. Talán nem visszaírom, a leírás inkább elkülönít [...] Ha leírom, megcsinálom, és ha leírtam, megvan nekem, mégis külön van, külön vehető. Legyen meg és legyen külön, szerintem jó volna így, nem akarok, akár a fene ezen az iszonyaton, mondjuk az úgynevezett kommunizmuson rágódni.*” (98.) A beszélő megnyugvást remél ezért, vallomást tesz, kommentál, mesél, felidéz, kitakarítja az emlékezetét azáltal, hogy visszaemlékezik, meg akarja ragadni a megragadhatatlant, kimondani a kimondhatatlant, mesél, képezeleg, *leporol*. Nem eltakarít, inkább rámutat az (emlék)romokra, szóra bírná vagy szóval tartja őket. A rom ettől még rom marad, illetve ROM.

A rom nem a halál helye, hanem valami elmúlt, ezért hozzáférhetetlen *jele*. A megelőzőttség érzetét kelti, a megelőző dologra emlékeztet, például a történelemre. Olyan dologra, ami csak olvasható az emlékezet számára, akár a saját emlékezete, akár nem, azaz ROM (= Read Only Memory, számítástechnikai szakkifejezés). Kukorelly beszélői mégiscsak arra törekednek, hogy hozzáírjanak ehhez a múlthoz, vagy újraírják azt. Így társul a ROM mellé a RAM (Random Access Memory = véletlen hozzáférési memória), így íródna a mégiscsak személyes élettörténeti tapasztalatok alapján működő emlékezet révén

a kommunista éra emblemikus eseményei, a rendszer által bukásra ítélt család története, az úttörő-, fogoly-, munka- és haláltáborok emlékezete, a KISZ-szoba, a mozgalmi indulók, a brigádnapló, a szuhumibeli, szocsibeli nyaralások, a sorkatonaság, a marxista gyorstalpalók, az ünnepségek hangulata, '68, '56, az élelmiszerhiány, az akasztások, a Ceausescu házaspár kivégzése, Bős–Nagymaros, Nyugat-Németország stb. Minden, ami értelmetlenséget hagy maga után, keserű szájját, minden, ami rommá vált, ami a szovjetónió.

A címként és alcímként szereplő rom és szovjetónió szavak (utóbbi szándékoltan rontva, megkülönböztetve így a Szovjetuniótól mint államszövetségtől) a rombolás fogalmán keresztül egészítik ki, magyarázzák meg egymást. A Rom/ROM persze jele annak az áthalásnak, ami Kukorelly szövege és Vörösmarty 1830-as A ROM című epikus költeménye közt létesül, ahol „*a dűlás komor istene, ROM*”, és amely kapcsolatot a könyvben két idézet is megerősít, bár ezenkívül a két szöveg nem kötődik egymáshoz. A szovjetónió minden, ami romokat hagy maga után, amikor „*mindent, de mindent elpusztítanak, és amit a pusztulás helyére építenek, az is mind, nincs semmi kivétel, csupa irgalmatlan pusztítás*” (13.). A pusztítás kiterjed térré és időre, személyre és tömegekre, külsőre és belsőre. A szovjetónió közege, amiben benne vagy, és ami benned van, de legfőképpen ízléstelenség. Egyszerre valóságos és egyszerre színház. „*A szovjetónió rom.*” (93.) Nem marad más, le kell írni ennek az apokalipszisnek az esztétikáját, ízléstelenségét, még ha jellege szerint hiányában, a hiány pusztá romjaként mutatkozik is meg előttünk.

Hogyan jeleníti meg a nyelv mindezt az olvasó számára? Esszéisztikus, datált naplóbejegyzés-szerűségek, néhol a tárca, néhol a lektűr nyomait mutatva, idézetek, mottók, megjegyzések, jegyzetek (apró baki: a 42. jegyzettől csúszik a számozás és az utalás egymáshoz képest, plusz két 54-es index van, de csak egy jegyzet hozzá), Kukorelly költői és prózai munkájára oly jellemző törtek, tört sorok, tört történetek, emlékfoszlányok, szójátékok, kicsit dühös vidámság. Ez a leltár, kicsit mégis több. Az egyes fejezetek elején sorakozó mottók feladatukhoz híven valamelyest bevezetik, magyarázzák, összefoglalják, metaforizál-

ják az utánuk következő szövegrész tartalmát, nincs is velük semmi baj. A főszövegekben felhalmozott, de időnként a jegyzetekbe átmentett idézethalmok azonban néha jelentősen felborítják az írásmű egyensúlyát. Miről is van szó? A szovjetóniót ecsetelve, a Szovjetunió és baráti államainak ideológiáját, politikáját s benne az egyén létét elbeszélő nyelvnek vissza-vissza kell lapoznia már megírt, hasonló tematikájú könyvekbe, visszaemlékezésekbe (Jászi Oszkár, Illyés Gyula, André Gide, Dosztojevszkij, Sinkó Ervin, Oszip és Nagyevsda Mandelstam egyes könyveiről van szó), hogy velük együtt vagy akár rajtuk sírjon, kacagjon, kritizáljon, búsuljon, szitkozódjon, vagy a szava is elálljon. A létrehozott szövegek olvassák ezeket a régi szövegeket, megpróbálják saját részükké tenni őket, beépíteni önmön érvelésük menetébe, azonban ez láthatóan nehezen kivitelezhető, mondhatni, kilóg a lóláb. Ugyanis a Kukorelly-féle szöveg retorikája, hangneme és ezekhez társítható nyílt vagy kevésbé kifejtett politikuma, gondolatisága és például Illyés vagy Gide oroszországi beszámolója vagy Sinkó EGY REGÉNY REGÉNYE című műve ilyen módon nemigen egyeztethető össze. A kontextusból való kiragadásuk még csak hagyján, de időbeli és gondolatrendszeri távolságuk miatt beilleszthetőségüket sikertelennek érzem. Egyrészt számtalan más munkát lehetett volna idézni, ahogy például a *Szabad Nép* vagy az *Ötéves Terv* blőd cikkei el is érik a kívánt hatást, másrészt az idézetek nem tudtak szervesen egymásra épülni, hiányzik a valódi párbeszéd közöttük. Ez főleg akkor kirívó, mikor egyes fejezetrészek (lásd 11.) többnyire csak az idézetek halmozásával operálnak, mintegy magukra vannak hagyva, hadd fecsegenek csak egymás közt, önműködve, önmagukért. Minthogy a szöveg komolyan veszi magát, méltánytalan, hogy vendég szövegeinek nem mindig biztosítja a kellő tiszteletet.

A könyv zárлата, kódája, „levezetés”-képpen, mikor már a prózai szó elfogyott, a költészetet hívja segítségül, hogy hatásában megerősítse és még egyszer összefoglalja az addig elhangzottakat. Egy történeti dokumentáció szövegrészletei szolgálnak alapul a verssorokba tördelt ritmikus prózának, mely a koholt vádiratok és kulisszaperek nyomorúságát idézi meg bizarr módon.

Hiszünk-e Kukorelly Endrének, mikor azt

állítja, hogy ez a szovjetónió története? Találunk-e csatlakozási pontokat a saját történetünk, képzelt valóságunk és az ő története között? „Az én történetem rólam beszél” (70.) – mondja ő, de vajon mennyire járható át mások számára ez a történet? A hasonlóság a másságból is fakadhat, mint ahogy a másság is talál hasonlóságot magához. Mindenkiné megvan a maga története. Egy történettel gazdagabbak lettünk, ha mi magunk máshogy éltük is meg és máshogy mondanánk is el „ugyanazt”. A nyelv végül nem adja meg az elmondhatóság örömét, nem tünteti el a romokat, de Kukorelly, ahogy az olvasó is, megelégszik mással. „Hiszen csak bocsánat lehetséges ügyis, és minden magyarázat lehetetlen.” (16.)

Rácz I. Péter

SZENT KIRÁLYOK NAPJAINKBAN

Klaniczay Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek
Balassi Kiadó, 2000. 372 oldal,
59 fekete-fehér és 30 színes kép, 1800 Ft

Amióta „nincsen többé szeretett király”, lehet tudományos vizsgálódás témája a középkori uralkodókultusz. Nyilvánvaló, hogy – oly sok más, egykori jelenséghez hasonlóan – meg kellett szűnnie ahhoz, hogy kívülről, objektíven lehessen szemlélni. Nem folytatása és nem továbbélésének formája sem a modern alkotmányos monarchiák reprezentációja, tagjaik népszerűsége, amint nem bizonyult átvihetőnek az egyénnek az állam iránti érzelmeire sem (például „a haza szentsége” formájában). Így e témakör tárgyalása mindenekelőtt tiszta tudományos tanulságokat kínál (leginkább az emberi mentalitás történetére nézve), továbbá megfelelő megközelítésmódot és magyarázó elvet számos irodalmi és művészeti alkotáshoz. Valójában a középkor irodalmi és ábrázolási hagyatéka jelenti azt a talajt, amely a dinasztikus szentkultuszt máig életben tartja: végső soron tehát esztétikai transzformációjáról van szó.

A szerző, Klaniczay Gábor mindennek tudatában derűsen és nyugodtan számol be témájának aktuális vonatkozásairól: az egykori ISTVÁN, A KIRÁLY rockopera és film keltette érdeklődésről s Dümmerth Dezső valaha igen népszerűnek bizonyult publikációi kapcsán a pogány-keresztény kontinuitáskeresésről. Úgy véli, hogy a rendszerváltozás után is „*a szent királyok kérdéséből eddig senki sem csinált új ideológusi konjunktúratémát*”, aztán hozzáfűzi: „*Remélem, így marad ez az újabb millennium évében is...*”

Tapasztalataink, különösen a 2000-ben százszámra avatott Szent István-szobrokkal és a kultusz egyéb megnyilvánulásaival mintha az ellenkezőjéről tanúskodnának. Mégis, a fenti kettős szempont: a mentalitásban és az esztétikumban keresendő autenticitás kritériumai a jelenkori naprtári és politikai konjunktúra produktumait minden látszólagos hasonlóságuk ellenére elkülönítik a valóságos kultusz emlékeitől. Így igazat kell adnunk a szerző tartózkodásának, s csak helyeselhetjük nyugodtan értekező, objektív hangvételét. Bámulatos, ahogyan a leghihetlenebbnek látszó természetfölötti eseményről is a források nyelvhasználatával, indicatívusi igemódban számol be, a kétkedést vagy éppen a racionális magyarázatot más műfajoknak tartva fenn. Szinte azonosul forrásaival s azok hangnemével: a történelmi megértésnek ez, ha nem is követelménye, mindenképpen jele. (A régi mentalitás kreatív vagy ösztönös átélésének metodikai jelentőségéről valószínűleg nemcsak a színi, építészeti vagy múzeumi-kiállítási performance szintjén, hanem régi korok tudományos stúdiumai kapcsán is lehetne szólni.) Talán csak itt-ott esik ki szerepéből. Így, keresztvetés vagy áldás esetén az első isteni személy neve sohasem „*Apa*”, mindig „*Atya*”; s középkori latin szövegekben személynevek előtt a „*beatus*” jelző többnyire ugyanúgy „*szentet*” jelent, mint a „*sanctus*”.

Nemcsak a kötet bevezetése tanúskodik a szerző lenyűgözően széles körű szakirodalmi tájékozottságáról; ugyanerről győz meg Az ISTEN-KIRÁLYTÓL A Szent királyig című első fejezet is. Funkciója szerint a hírhedt „már a régi görögök...” kezdetű részek közé tartozik; olyan, amelyben a humanista hagyománynak megfelelően, a középkor-specialista szerzőnek is be kell mutatnia jártasságát a klasszikus történelemben, s egyben tisztázni fogalmi appará-

tusát. Esetünkben a legfontosabb fogalom a szentség maga, a transzcendens jelenséget övező kultuszban megnyilvánuló szakralitás. A könyvnek ez a része tartalmazza az antik uralkodói kultusz és a kereszténység viszonyának tárgyalását, azt a megállapítást, hogy a keresztény mártírok szentsége gyakran az ókori uralkodók istenítésének megtagadásában állt. A könyv által tárgyalt probléma paradoxon, amelynek feloldása logikai úton nem lehetséges, csupán események, folyamatok során, vagyis a történelemben: „*A szakrális uralkodó és a szent... egymás ellenlábasaik voltak évszázadokon át: középkori összebékítésük sok száz éven át elhúzódik majd.*”

A könyv következő öt részének tárgya éppen ennek a feltételezett „összebékítési folyamatnak” a tárgyalása. Vajon valóban összebékítésről, illetve összebékülésről van-e szó; vajon megszűnt-e valaha az ellentét az uralkodás és a szentség között? Kérdés, hogy ahogyan (ábrázolási formuláiban, vizuális attribútumai-ban is) hagyományozódott az uralkodói fenségnek a késő római formulája, a keresztény értelemben felfogott szentség ennek részeként vagy ennek ellenére jellemez egyes királyokat? Vagyis: csupán azok-e a szent királyok, akiket ez a jelző meg is különböztet a többiek-től, s akikre az volt a jellemző, hogy életükben nem mindennapi erőfeszítéssel, úgyszólván hősi fokon fáradoztak méltóságuk és a keresztény erkölcsiség ellentmondásának feloldásán. Így tekintve: az uralkodói méltóság önmagában nem jó, hanem éppen az az akadály, amelyet legyőzve érhetik el a királyok a szentséget. A könyv bemutatja azt a folyamatot, amelynek során – éppúgy, mint a más hivatású szentek köreiben – az uralkodók között a mártíriumnak a szentségben elismert érdemei helyébe fokozatosan léptek az életüket nem fizikai értelemben áldozó hitvallók erényei. Így tekintve, az uralom gyakorlása közben, a méltóság és a morál között tapasztalt ellentét akkora lehet, hogy leküzdése mártíriummal ér fel. Különösen a késő középkori, a szegénység ideáljait követő szentek esetében nyilvánvaló a viaskodás az uralkodói méltósággal magával.

Van azonban az uralkodói szentségnek más értelmezése is; eszerint minden keresztény királyság szent; a leszármazás, a különböző módokon megnyilvánuló isteni kiválasztás s vég-ső soron az Isten vagy az emberek által kivá-

lasztott egyén megáldása, felszentelése révén. E felfogás szerint a királyi méltóság maga is a szentség jegyeivel ruházta fel viselőjét; az bünnös emberi mivoltában is kiválóbb lesz. Például már életében bizonyos csodák megtételére lesz képes, s nem utolsósorban: még ha maga méltatlan is, a szentséget örökíteni lesz képes családjában. Az előbbi, a szentséget lényegében a személyes kiválósággal azonosító felfogás a racionálisabb; az utóbbi a nehezebben belátható, de elválaszthatatlan az uralkodók középkori tiszteletétől. Az uralkodói szentség történetének tárgyalása egyben e két elem különböző arányokban való érvényre jutásának tárgyalását is jelenti.

A munkának a korai középkort tárgyaló része azt mutatja be, hogy a korai szakaszban a keresztény királyok által elszenvedett vértanúság jelentette a szentként való tisztelet indokát, s a hitvallóként tanúsított kiválóság mindenekelőtt a királynék szentségének alapformája lett. Sokat mond Csehországnak közép-európai elsőbbségéről a keresztény állam alapításában az a tény, hogy a vértanú Szent Vencel története az uralkodói szentség korai középkori formájához alkalmazkodott.

A következő fejezet tárgyalja azt a logikai és történeti sorrendben következő formát, amelynek már magyar megfelelője is van. Ez a „rex iustus” ideáljának megfelelő szent országalapító. Nem csak arról van szó, hogy a vértanúság ideáljával szemben az igazságos uralkodó olyan erénnyel van felruházva, amely éppen uralkodásában nyilvánul meg. Az igazságosság egyben olyan erény is, amely nem az uralkodáson kívül, hanem benne, annak minőségeként érvényesül. A keresztény uralom igazságos, a zsarnokság nem keresztény, hanem pogány. Az uralom szentségének fentebb elemzett, ellentétes két értelmezésében ez a felfogás nyilvánvalóan szintézist jelent: szintézist keresztény felfogás és pogány hagyomány között, kibékülést az uralom ókori értelmezésével. Elsősorban ebben nyilvánul meg a Karoling-kori reneszánsz s az Ottó kori „renovatio imperii Romani” nagy szerepe. Klaniczay Gábor a szász dinasztia szerepének különös ellentmondására figyelmeztet: „Úgy tetszik, maguk az Ottók nem aspiráltak a szentség rangjára. [...] A szentség fénye mégis beragyogta a dinasztia: soha a kora középkorban ennyi szentkultusz nem sarjadt egy uralkodócsalád különböző

tagjai körül.” – E megállapítást követik az Ottók dinasztiájának *Deo dilecta familia* vagy *beata stirps* mivoltát bizonyító tények. Úgy tűnik: szervezőmunkájukkal, kolostoralapításokkal, azokban ereklyék gyűjtésével és felhalmozásával, családjuk tagjainak az egyházi rendbe juttatásával, előkelő nők imádságos életéhez a feltételek megteremtésével példaszerűen biztosították mindazt, ami családjuknak a szentség híret megszerezte. A XI. századi egyházi reformot megelőző viszonyok között, a magánegyház birtokosaiként ugyanis, ami személyes és családi javukat szolgálta, az állott általában a kereszténység érdekében is. Nem lettek szentek az egy II. Henrik kivételével, akit azonban csak 1147-ben avattak szentté. Azonban valamennyiüket „megboldogultként”, helyi szentként tisztelték az általuk alapított kolostorokban, székesegyházakban. A templomalapító, a patrónus emlékezete az uralkodói szentség egyik alapformája: az egyházi reform s az investitúraharc után is megmarad a világi hatalomnak mint az egyház védelmezőjének az a szerepe, amely lényegében közös nevező az uralkodói szentség és a kegyurat magillető halotti kultusz között. Az Ottók maguk nem aspiráltak volna a szentségre? – Aligha valószínű; ha így tettek volna, nem tekinthetnénk őket keresztényeknek. Bizonyos, hogy a személyes szentség híret mindenekelőtt alapítókként keresték. Legkevesebb III. Ottóról állítható, hogy nem törekedett volna az életszentségre. Egy könyvismertetés keretében bizonyosan túlfeszítené annak taglalása, hogy az általa mélyestéges szubjektív buzgalommal elérni vágyott szentség normái talán nem az uralkodói szentség hagyományai között voltak, hanem sokkal inkább a szerzetesi reform értékeinek körében. Világos: az uralkodói szentség ideáljainak X–XI. századi alakulásában vízvázalstszerű jelentősége van az egyházi reformnak. A magyarországi példák e vízvázalstsó mentén fekszenek: Szent István élete inkább még a hegy kora középkori lejtőjén; a szentté avatások 1083-ban s az őket kísérő legendairodalom minden bizonnyal a vízvázalstsón innen, a reform légkörében.

Ez a jelenség arra is felhívja a figyelmet – s ebben rejlik a munka egyik legfontosabb, közérdekű figyelmeztetése és metodikai tanulsága –, hogy a szentség különböző formái és definíciói nem a történelmi személyiségre, ha-

nem a legenda hőisére vonatkoznak. Így egyazon szent a szentség ideáljának változásával újra definiálható; mint Klaniczay elemzései bizonyítják, ez történt a korábbi középkor szentjeivel; ebben az értelemben találta meg helyét az érett középkor lovagszentjei között a csehek Szent Vencele is. Szent László alakjához 1192-es szentté avatásától kezdve szentségének ilyen, az országot és a kereszténységet védelmező lovagként való meghatározása fűződött. Mindkettő tágabb közösséget tételez fel: az *athleta patriae* tisztelete a kultuszhely (Várad) közvetlen környezeténél többre, a királyságra, az országra vonatkozik, s így megfelel az országlakók közötti azonosságtudat, a patriotizmus legelső formájának. Az *athleta patriae* szentsége egyben a hazára is kisugárzik: az is szentként jelenik meg, szeretete maga is kultikus jellegűt ölt. A *miles Christi* mint a kereszténység védelmezője mindenekelőtt a kereszties lovagoknak a pogányokkal szembeni fellépése során vált a harcos királyok ideáljává.

A királyi szentség fejlődési tipológiájának keretei között igen nehezen tárgyalható probléma a királyság különös érdekeinek és a kereszténység általános érdekének különbözősége: patriotizmus és keresztény lovagság elentéte. Ez a problematika jutott kifejezésre Szent László lovagi szentségének megfogalmazásában s annak az ország pogány ellenségeivel szembeni, nem a szentföldi kereszties hadjáraton való érvényesülésével. Úgy, ahogyan a magyar királyok III. Bélától kezdve igyekeztek elodázni kereszties hadjáraton való részvételüket, s ahogyan a kereszténység egyetemes érdekével és ugyanakkor a *patriával* szembeni felelősség kettőssége különösen erősen tudatosult IV. Béla korában, a tatárjárás után. Ekkor, a királynak 1250-ben IV. Ince pápához írott levelében, a Dunának mint „*az ellenállás vizének*” jellemzésében találjuk a „Magyarország a kereszténység védőpajzsa”-tudat első, korai megfogalmazását. Egyértelmű a kapcsolódás a kereszties hadjáratok hagyományához, s Khosroész perzsa királynak és Heraclius császárnak a Szent Keresztért vívott csatájának ide lokalizálásával kézenfekvő a kapcsolatkeresés az antik császárság kultikus hagyományával is. Kérdés, vajon ezt a jelenséget a magyarországi királykultuszt színező elemként tarthatjuk-e számon, vagy olyan motívumként, amely a királyság eszmekörén kí-

vülre, a modern patriotizmus értékrendjébe vezet.

Mindenesetre maga is a munkának abba az V. részébe kívánkozik, amely A SZENT HERCEGNŐK MENNYEI UDVARTARTÁSÁ-val foglalkozik. IV. Béla maga írta a pápának, hogy a kereszténység érdekében vállalta királyi méltóságában való megalázkodását, s adta leányait feleségül szomszédos uralkodókhöz. Az önmegtagadásnak, a megalázkodásnak, a szenvedés vállalásának ez a lehetősége tulajdonképpen kiegészíti a Krisztus szolgálatára a kolostori életformában vagy a házasságban szegődő szent hercegnők életmódmodelljeit. E fejezet Klaniczay Gábor könyvének legalaposabban kímunkált, a legjelentősebb háttér-bibliográfiával is dokumentálható részei közé tartozik. E terjedelmes bibliográfiának a tételei közül itt éppúgy emlékeztetbe idézendő Szent Margit legfontosabb életrajzi dokumentumainak Klaniczay Gábor bevezetőjével való közelmúltbeli kiadása (ÁRPÁD-HÁZI SZENT MARGIT LEGRÉGIBB LEGENDÁJA ÉS SZENTTÉ AVATÁSI PERE, fordította Bellus Ibolya és Szabó Zsuzsanna, Budapest, 1999), mint az Irodalomtörténeti Füzetek 1994-ben megjelent 137. száma (Klaniczay Tibor–Klaniczay Gábor: SZENT MARGIT LEGENDÁI ÉS STIGMÁI). Az utóbbi tartalmazza Klaniczay Tibor posztumusz irodalomtörténeti publikációja (A MARGIT-LEGENDÁK TÖRTÉNETÉNEK REVÍZIÓJA) mellett Klaniczay Gábor összehasonlító tanulmányát ugyanarról a kilenc, szent életű közép-európai hercegnőről, akiről az itt megbeszélte könyvben is szó van, s velük összehasonlításban a XIII–XIV. századi itáliai misztikus női szentekről (A NŐI SZENTSÉG MINTÁI KÖZÉP-EURÓPÁBAN ÉS ITÁLIÁBAN). A közös publikáció alkalom volt az elhunyt apa iránti gyász kifejezésére: nemcsak emlékező szavakkal, de a filológiai apparátuson teljesített tényleges munkával is. Még inkább alkalom volt a módszertani differenciálódásra: a klasszikus filológiai módszerrel szemben a mentalitástörténet és az összehasonlító társadalomtörténet programjának demonstrálására. Mint már 1994-ben, Klaniczay Gábor ebben a részben ad számot a legerőteljesebben a „gender”-probléma, a nemek sajátosságai által meghatározott kulturális magatartások iránti érzékenységéről, minden metodikai újítás kiváló ismeretéről és kritikai feldolgozásáról. Metodikai jártassága, sokoldalúsága nemcsak a széles kör-

ben iskolázott, nemzetközi tapasztalatokkal rendelkező tudós bemutatkozását jelenti, hanem felidézni e nemzetköziség hazai jelenlétének egyik fő szervezőjét is: a Central European University középkori stúdiumokra specializált tanszékének vezetőjeként, a Collegium Budapest rektoraként Klaniczaynak e könyv számos, különben csak halvány bibliográfiai tételként idézhető szerzőjét sikerült előadóként, tanárként is bevezetni a budapesti szellemi életbe. Az itt tárgyalt könyv ebben a tekintetben egy Budapesten működő történettudományi műhely programirata és eredménye.

Az 1994-es tanulmány egyik lényeges problémája volt az akkoriban e tájon mindenkit foglalkoztató közép-európaiság egyik lehetséges definíciója: annak a mentalitásbeli modernizációnak, amelynek hordozói Itáliában szent életű városi polgárlányok voltak, Közép-Európában az udvar női tagjai lettek a legfontosabb képviselői. Tévedett a romantikus magyar tradíció, amely az andechs-meráni Gertrudist mintegy a házasságtörés bűnpártolójaként, szigorúan ítélte meg? Az „*Előbb, mintsem magyar hazánk, Méltán esett el a királyné*” ítéletnek hagyományával szemben az ellenséges magyarok között mártíromságot szenvedett királyné szentségének híre áll. A női leszármazottai között tömegesen jelentkező szentség forrásaként nem inkább tisztelet illeti Gertrudist magát is? Mindenesetre, a dinasztikus szentség jelenségeinek területén versengenek a XIII. századi uralkodócsaládok. Ekkor alakul ki az Árpádok „*szent törzsokébe*” vetett hit, hamarosan az ebből sarjadó szent király őskörré hivatkoznak legitimációjuk érdekében a magyar királyok (s tőlük eredeztetik koronájuk szentségét). Ennek a családnak lesznek részei a szent hercegnők is, ugyanazok, akik ezzel párhuzamosan a közép-európai politikában (de Meráni Ágnes és II. Fülöp Ágost házassága révén a franciaországban is) érvényesülő andechs-meráni hercegi ambíció hordozói. A szentség mint a dinasztikus legitimáció eszköze: a merániak soha nem lettek királyi családdá, csak szent családdá. Az égi udvar maradt működési helyük; nőtagjaikat a házassági kapcsolatok rendelték más-más földi udvarokhoz. Fellépésük igen modern jelenség: előrevetítik a DINASZTIKUS SZENTKULTUSZ MINT PROPAGANDA XIV. századi jelenségét, melyben a

könyv VI. fejezete a franciaországi Capetingeknek, a (nápolyi és magyar) Anjouknak s a Luxemburgiaknak tulajdonít vezető szerepet – nem utolsósorban az európai kulturális súlypont kelet felé tololódása tekintetében is. Ne tévesszen meg azonban a „propaganda” modern kifejezése, sem a szentkultusz XIV. századi „privatizáció”-jé! Semmiképpen sem beszélhetünk felületességről, kiüresedésről és cinizmusról: a propaganda valóságos terjesztést, a privatizáció bensőséges azonosulást fejez ki. Egyúttal ez az esztétikai értelemben vett szemléletesség csúcspontja is.

A szentkultusz története szükségképpen a szentség szemléletes megnyilvánulásának, esztétizálásának története is. Az éber és bölcs Clairvaux-i Bernát nemhiába mondta, hogy amidőn „*valamely szentnek vagy szent asszonynak legszebb formáját mutatják be, annál szentebbnek hiszik, minél tarkább*”. A legendák irodalmi formálásában élnek a szentek alakjai, s a szentség változó ideáljainak megfelelő szukcesszív alakváltozások az irodalmi kompozíciók egymásutánosságában találják meg kifejezésüket. A legendák maguk is ható tényezők: az eljövendő szentek olvassák, hallgatják őket, mintaképeket merítenek belőlük, életformákat találnak bennük. Nem csak királytűkrökből, legendákból még inkább lehetett okulni; s különösen a XIII. században nyerjük azt az érzést, mintha az életszentség hősei partitúráként kinyitva tartanák maguk előtt példaképeik élettörténetét, hogy e *diszciplínában* (e szó modern értelme tudvalevőleg: sportág) induljanak a maguk tökéletesedési kísérletével. A hagiográfia irodalmi műfajának egyik ismert sajátossága topikus jellege: sztereotip élmények, szenvedések (mártírok esetében kínzások és kivégzési módzatok), csodák egymás után sorakozása. Ez azonban nem okvetlenül a fikció jele: a sztereotípiát az irodalmi ihletésnek a valóságba való átvitele, majd ennek újbóli irodalmi lejegyzése is okozhatja. Jól látható: elbeszélés és realitás, valószínűség és valószínűség határterületén mozgunk.

Ahogy a legenda, úgy az ábrázolás is a tárgyalt korban kétségtelenül a szentség kritériumai közé tartozik. A művészettörténcs recenzens csak elismeréssel tud adózni a szerzőnek, aki nemcsak az irodalmi szövegek irodalomtörténeti-filológiai értelmezésében, hanem az ábrázolások forráskritikájában is jár

tasnak, otthonosnak bizonyul. A művészeti ábrázolások forráskritikája köztudomásúlag a művészettörténet, mégpedig nem csupán az ikonográfia, hanem a teljes művészettörténeti interpretáció. Klaniczay Gábor ama ritka magyar történészek közé tartozik, akik rendelkeznek a képi források megszólaltatásához – és olykor felkutatásához – szükséges metodikai képzettséggel. Ez köztudomásúlag elsősorban műveltség kérdése; megszerzésének feltételei a történészképzésben itthon a legutóbbi időig nem voltak meg. Ezért ritka a képi forrásoknak valóban kritikus és nem pusztán illusztratív vagy éppen dekoratív használata a magyar történetírásban. Hogy erre a metodikai jártasságra milyen nagy szükség van, jól példázza a kötet illusztrációanyaga. Attól függetlenül, mikor éltek az ábrázoltak, s mikor keletkeztek a legendaszövegek, melyeket illusztrálnak, a képekről adott legfontosabb információ minden esetben keletkezésük kora. Általában elmondható róluk, hogy a szentségnek azokat a képzeteit jelenítik meg, amelyek keletkezésük korában voltak elevenek.

Rendkívül bonyolult kölcsönhatások, hol egymással párhuzamosan futó, hol egymásba fonódó párhuzamos történetek képe rajzolódik ki előttünk: a szentség ideáljainak fogalmi és képzeti abban a történeti egymásutánban, amelynek felvázolása e munka tárgya. Aztán a legendákban alkotott, leírt, megjelenített alakok, események és elképzelések a maguk egymásutánjában, továbbá a művészet alkotta figurák és jelenetek. Az egyik képzetek inkább az eseményábrázolások felelnek meg, a másik szentek ideálképeiben testesíthető meg. Egyszer a szentség képzeteinek megváltozása a legendaszöveg átformálását, új redakcióját ösztönzi, máskor a változatlan szöveg illusztrációja módosul. A szentek alakjai ciklusokba rendeződnek a falakon vagy a legendáriumok, martirologiumok lapjain; s e ciklusokban az összehasonlításnak is ki vannak téve: közelednek egymáshoz, vagy éppen megkülönböztetik őket egymástól. Rendszerezésük már a középkorban megkezdődött. Az olyan nagy létszámú ciklusokban, mint a karlsteini Szent Kereszt-kápolna falain a számos ereklyét megszemélyesítő szentképsorozat, egyszerre hatott az individualizálás és a csoportosítás törekvése. A királyszenteket például országuk (illetve dinasztiaik) szerint csoport-

tosították; így kerültek a ciklusba a magyar szent királyok is; láthatólag tekintet nélkül hazai ábrázolási hagyományukra, de pontos heraldikai megkülönböztetésükkel. Az ilyesmi bátorítás a klasszifikáción dolgozó modern szerzőnek: lám, már a XIV. században is megkülönböztették azt, amit e könyv szerzője „*az uralkodók szentségének*” nevez, s természetesnek vették azt is, hogy e tekintetben minden országnak vannak önálló (de egymással összehasonlítható) hagyományai. Az pedig természetesnek látszott, hogy e királyszentek együttesen a császár ereklyekincsét őrző magánkápolnijában szerepeljenek. „Uralkodókról” beszélni a középkorban tulajdonképpen pontatlan: királyokról van szó ebben a könyvben; arról, ami tőlük a császárt megkülönbözteti, éppoly kevésbé, mint arról, ami a tartományurak, például a hercegek fölé emeli őket. Pedig ezeknek a rangkülönbségeknek nem kisebb a jelentőségük az égben, mint a földön.

Marosi Ernő

„...IGAZSÁGOT, SZABADSÁGOT ÉS EGYENLŐSÉGET KÉRNEK”

Einhorn Ignác (Horn Ede): A forradalom és a zsidók Magyarországon

Fordította Fenyő István

Europica Varietas, ELTE Román Filológiai Tanszék, 2000. 258 oldal, á. n.

1998–99 volt hosszú idő óta az első olyan évforduló, amikor a hatalom nem adott politikai jelszavakkal közvetlen megrendeléseket a magyar polgári forradalom és szabadságharc (ezúttal 150 éves) jubileumára. Meg is lett az eredménye, dokumentumok, emlékezések, kultusztörténeti esettanulmányok gazdag kiadványkínálata. Közöttük van egy másfél évszázados adósság is: Einhorn Ignác Lipcsében, németül, 1851-ben (csak akkor és csak ott) megjelentetett *DIE REVOLUTION UND DIE JUDEN IN UNGARN* című munkájának magyar

kiadása, Fenyő István fordításában, az ő és a kiadó, Miskolczy Ambrus tanulmánymeretű utószavaival. S mivel az évforduló az ideológiatörténeti megfontolások helyett a valós politika- és eszmetörténeti megközelítésnek adott teret, az Einhorn-munka is elfoglalhatta helyét a XIX. századközép politikai publicisztikájában és röpirat-irodalmában. Ezt a helyet Miskolczy Ambrus, Einhorn Ignác–Horn Ede leendő monográfusa igen magasan, egyenesen Kemény Zsigmond és Eötvös József idevonható írásai mellett jelölte ki (189.).

A polgári nemzetté válás első, nyelvileg meghatározott szakaszában a hazai zsidóság nem játszott tevékeny szerepet, a modern nyelvek közül a németet művelte, és a század közepére is a nyelvi asszimilációnak csak kezdeti lépcsőfokaira hágott. Maga Einhorn is németül indította útjára 1848-ban a *Der ungarische Israelit*et, a magyarországi neológok hetilapját. Ha pedig magyarul szólaltak meg, akcentusuk már a XVIII. századi iskoladrámák köztétékaiban nyelvi, megkülönböztető komikum forrása lett, és még Vörösmarty Mihály is megdicsérte színészeinket az ELMÉLETI TÖREDÉKEK-ben (1837), hogy jól és pontosan használják jellemzésre „a zsidós magyarság”-ot. A helyzet nem elhatárolódó szándék következménye: a hazai zsidóságnak vajmi kevés köze lehetett a nemesi-rendi ellenállásnak azokhoz a törekvéseihez és külsőséges megnyilvánulásaihoz, amely a magyar nyelv ügyét a nemzetkarakter középpontjába emelte. Egy terület azonban kivétel: a zene. Már Csokonai DOROTTYÁ-jában „megzendült Izsák száraz fája” (1799), hogy a mezeyből ifjúságának verbunkossal (is) szolgáljon, és talán a toponári muzsikuskok nemzetségéből eredt az a Rózsavölgyi (Rosenthal) Márk is, akit Petőfi 1848-ban a magyar romantikus művészsors életpéldázataként siratott el.

Az érdekegyesítő liberalizmus nemzetfogalma, amely nem osztály-, vallási vagy nyelvi alapra épült, hanem etikai indítatású volt (még Pázmány Péter szájába is ilyen mondatot adatott Vörösmartyval: „Legszentebb vallás a haza s emberiség”), az „igazság” jelszavával nem halogathatta sokáig a legalább részleges emancipáció ügyét. Einhorn joggal látta az 1840:29. törvénycikkben e periódus zárókövét (50–59.). A törvényalkotó folyamat megtorpanását az 1843–44. évi országgűlylésen pe-

dig a városok belszervezeti reformjának diétai vitáira vezette vissza (66–74.). Úgy véljük, a röpirat vitathatatlan részigazságai ellenére a helyzet ennél jóval összetettebb volt. Amíg például az óbudai zsidó hitközség a többiekkel (törvényhatóságokkal, községekkel, magán-személyekkel) egy sorban adakozott a Pesti Magyar Színházra, majd tetemes kölcsönnel segítette az építkezés befejezését és a működtetés kezdeti szakaszát, addig mindez belefért a nemzetfogalom kiterjesztésének célkitűzésébe. Az 1840-es törvény azonban a nem nemesek helyzetével azonos polgári jogokat adott, beleértve a hivatalvállalás lehetőségét, az 1843-as törvényjavaslat pedig a birtokbirtoklás jogát is kiterjesztette volna. A megtorpanásból észlelhetően ez nyilván nemcsak a zömbében német polgárság konkurenciaféltelmeit ébresztette fel (ennek terepe valóban a városi közigazgatás reformcsomagja lett), hanem nemesi gyanakvásokat is kelthetett. Ezek megyei kutatása éppúgy a jövő feladata, mint annak vizsgálata, milyen hatással volt/lehetett a szerzői jogi törvénytervezet tárgyalásának elhalasztása a honorácior értelmiség egészére és ezen belül a zsidó intelligencia ortodox-neológ elkülönülésének folyamatára.

Einhorn Ignác a radikalizálódás útját választotta, és – hogy a szép, egykorú kifejezéssel éljünk – Mózes-vallású elvbarátaival a Pilvax márciusi fiataljaihoz közeledett. Ahhoz a csoporthoz, amely híve volt a zsidók nemzetőri felvételének, főlemelte szavát a pogromok ellen (gondoljunk Petőfi forradalmi naplójának 1848. március 20-i, a felháborodástól sissetergő soraira!), és következetesen kiállt a forradalom továbbvitele mellett, amely értelemszerűen az emancipációt is jelenthette. Szinte jelképes, hogy Einhorn ugyanazon a napon, 1848. április 15-én indította útjára Petőfit idézve („Jetzt oder nie!”) a *Der ungarische Israelit* első számát, amikor a Pestre érkezett Batthyány-kormány feloszlatta a Pest városi és a Pest vármegyei Közbátorsági Választmányt, azt a két, a márciusi forradalmat követően létrehívott ideiglenes hatalmi szervet, amelyben a fiatal radikálisok még számarányuknál jelentősebben képviseltettek.

A hitközségekre mért, Európa-szerte felzszissenést kiváltóan kemény többszöri hadisarcot már Alfred Windischgrätz főparancsnok kellőképpen „megindokolta”; amikor

1849. február 11-i proklamációjában a magyar zsidókat nemcsak a szabadságharcban való részvétellel, de annak közvetett elősegítésével, hírszerzéssel, hadiszállítással, a császáriak rovására történt hangulatkeltéssel is megvádolta. „*A haza oltárára*” történt adakozást (Csorba László) és a zsidó honvédek létszámkérdéseit, tízezer főre becsülve őket (Bona Gábor), a kutatás éppen az elmúlt években, az évforduló tudományos közleményeiben tisztázta. Einhorn szövege most megvilágítja az olvasó számára a Kossuth-bankóért folytatott hadiszállítások ügyét (138–139.); a romantikusabb hírszerzői munkát pedig már a XIX. század legnagyobb elbeszélője (Jókai Mór és Mikszáth Kálmán) az 1848–49-es nemzeti mítosz részévé tették. Kérdés mindazonáltal maradt bőven. Mit tett például a forradalom és szabadságharc idején az a zsidó tőke, amely 1847-ben Kossuth követé választását támogatta? Milyen része volt a Kossuth-bankó fedezetének megteremtésében és az önálló magyar hadiipar felállításában? Szántak-e szerepet e tőkének a nemesi birtok kártalanítására tervezett állami földhitelintézetben? Folytatott-e a magyar zsidóság külföldi (gyakorlati és propaganda)tevékenységet a magyar forradalom javára? (A kérdések indoklására elég belelapozni az évfordulós kiadványokba, mondjuk, a legtekintélyesebb terjedelmű és legnagyobb fajsúlyú gyűjteménybe, Battthyány Lajos miniszterelnöki irattárának Urbán Aladár készítette kiadásába...)

Az 1848–49. évi népképviseleti országgyűlés utolsó, 1849. július 28-án meghozott törvénye a zsidóemancipációt tartalmazta. Erről új és korszerű kismonográfiánk van az Einhorn-művet kiadott Miskolczy Ambrus tollából (*A ZSIDÓEMANCIPÁCIÓ MAGYARORSZÁGON 1849-BEN*, 1999). Ám a legjobb történelmi elemzés is csupán körülírhatja a történelmi pillanatokat, és nem tudja felidézni a kortárs résztvevő átélt és megörökítette hangulatot, ahogyan a Szegeden sereglő nép a törvény kihirdetését várta (144–155.). Einhorn Ignáctól több ilyen pillanatképet kapunk, lévén röpirata élvezetes olvasmány. Szerzője egyformán képes volt nagy ívű, romantikus gondolatmenet kifejtésére (ilyen példának okáért a korszerű szabadságesszme levezetése Mózes tanításából, 13–21.) és publicisztikus frissességű pillanatképek megörökítésére.

Fenyő István mindezt visszaadó, szép, érdekléses, pontos fogalmakkal élő fordítást készített. Legszébb dicsérete lehet, hogy többnyire elfeledkezhetünk róla, fordítást olvassunk. Sőt, némi reformkori zománcot is adott a szövegnek. Tévesztései annyira csekély számúak, hogy akár itt is javíthatók. V. László királyunkra a történetírás általában az „*Utószülött*” jelzőt használja, az itt meghagyott „*Posthumus*” helyett (40.); a homályos „*városok koordinációja*” helyett célszerűbb volna a bevett „*városi belszerkezeti vagy közigazgatási reform*” terminussal élni (66–74.); nem helyeselhető az eredetiben lévő „*szerbek és rácok*” szerbre és horvatra cserélése (136. és 138.), a rác ugyanis magyarországi szerbet jelentett, amint az a 151. oldal szövegösszefüggéséből is kiderül; a „*Höhepunkt*” magyarul nem „*magaspont*” (138.), hanem csúc- vagy tetőpont. A kiadónak pedig talán érdemes lett volna megadnia az 1850–51-ben még meg nem nevezhető személyes utalások névanyagát, így azok bekerülhettek volna a mutatóba is. Felderítésükhöz ugyanis történelmi jártasság kívántatik (nem is akármilyen), amint azt a 108. oldal kérdőjeles azonosítási kísérlete is bizonyíthatja.

Az adósság elsődleges törlesztése megtörtént. Mint említettük, a két utószó további kutatási tervekről, feladatokról, készülőben lévő tanulmányokról tájékoztat. Így megvan a valós esélye annak, hogy Einhorn Ignác, a magyar szabadságharc első Mózes-vallású tábori papja valóban elfoglalhatja azt a helyet, amelyet utóbb (már az emigrációban felvett Horn Ede néven) mint a kiegyezés korának gazdasági szakírója és szegényen elhunyt államtitkára (!) szintén kiérdemelt.

Ismertetésünk idézet címe abból az 1848. július 24-i beadványból származik, amelyet „*Magyarország és hozzá kapcsolt tartománybeli zsidó lakóinak megbízása folytán*” (124.) a pesti zsidó közgyűlés állandó bizottsága az első magyar népképviseleti országgyűléshez intézett. Ugy gondoljuk, a XXI. századba lépve erre az igazságra, szabadságra és egyenlőségre nemzeti történelmünk minden egykor volt szereplőjének joga van.

Kerényi Ferenc

RÉMREGÉNYEK RENEZÁNSZA

*Federico Andahazi-Kasnya: A harmadik nővér
Dobos Éva fordítása
Magvető, 2000. 214 oldal, 1540 Ft*

Adva van egy regény, mely komoly filológiai munkára épül. Adva van benne egy fiktív szál, mely felborítja s szinte megbolondítja az eredetileg dokumentumszerűnek indult művet. Érdekes játék jön létre dokumentum és fikció közt, a határok elmosódnak, s a naiv olvasó már nem is érzékeli, hol ér véget a valóság, s hol kezdődik a „mese”. Ha avatottak vagyunk a feldolgozott konkrét történeti epizód filológiai hátterében, még akkor is elbizonytalaníthat bennünket a szerző – lehet, hogy téved az irodalomtörténet?

Az egész játékot, mert hisz játszik velünk az ilyen szerző, fokozza még egy réteg: a háttértörténet olyan kísértethistóriaíró-verseny, melybe maga a szerző is beszáll ama bizonyos fiktív szállal. Rémtörténetet farag a kerettörténetből is, s szinte kétségbe ejt filológiai alaposágával – vajon nem egy nagy kísértethistória részesei vagyunk mi magunk is?

Mit tehet ilyenkor az elemző-ismertető? Kihagyhatja-e az amúgy is kissé zavaros történelmi keret, filológiai háttér érintését? Elég-e a művet pusztán önmagában nézni, megfosztván attól a kultúrtörténeti beágyazódottságtól, melyre rájátszik? Ráadásul ezt a „rájátszást” még műfaji szinten is megteszi.

A magyar származású Federico Andahazi-Kasnya, a mai argentin irodalom egyik képviselője Magyarországon először az 1997-es *AZ ANATÓMUS* (EL ANATOMISTA), majd – az 1998-ban először kiadott – *A HARMADIK NŐVÉR* (LAS PIADOSAS, szó szerinti jelentésben „a kegyesek”, „a könyörületesek”) című regényeivel vált ismertté. (Mindkét mű Dobos Éva fordításában jelent meg.) Már *AZ ANATÓMUS* is a szóban forgó témában végzett alapos kutatásra épül – a XVI. századi Columbus Matteus Realdus néven ismert itáliai anatómus munkásságába pillanthatunk be, akít a szerző Mateo Colonra keresztelt át. (Lisa Zeidner ugyan kifogásolja a történet hitelességét, s etimológiai vizsgálódásba kezd, hogy igazolja állításait. – *New York Times*, 1998. szeptember 13.)

Második regénye az irodalom, illetve az irodalom történetének kiapadhatatlan folyamából táplálkozik: a romantika nagyjainak egy lidérces éjszakájába csöppenhetünk bele. Shelley, Mary Shelley, Byron s nem utolsósorban Polidori doktor Svájcban adnak egymásnak rémes randevút. Andahazi – szinte filológushoz illő pontossággal – hitelesen mutatja be azt a világirodalmi pillanatot, mellyel a szakirodalom oly mostohán bánik.

Byron a Genfi-tó partján fekvő Villa Diodati bérelte ki, mely pompás helyszínül szolgált allűrjeinek s kicsapongásainak egyaránt. Itt látogatta meg Percy Bysshe Shelley, akivel továbbhat éven keresztül – Shelley tragikus haláláig – voltak barátok. Az ifjú romantikus, ki-nek neve nem kevésbé botrányos ateizmusa, mint zseniális művei kapcsán vált ismertté a korban, magával vitte akkor még szeretőjét, későbbi feleségét, Mary Godwint, azaz Mary Shelleyt, a kor híres irodalmárának, William Godwinnak és az első feminista kiáltvány írójának, Mary Wollstonecraftnak a lányát. Velük érkezik Miss Claire Clairmont, Mary féltestvére, Godwin második feleségének lánya, Lord Byron szeretője.

Mivel az idő meglehetősen esős, hőseink bizony szobafogságra ítéltetnek, ezért a főbérelő, Lord Byron sátáni ötletétől megindulva kísértethistóriák felolvasásával, majd megírásával mulatják (s nem utolsósorban mulatják) az időt.

„Az évszak hideg volt és esős, esténként körülültük a lángoló fahasábokat, és német kísértethistóriákkal szórakoztunk, mert véletlenül épp azok kerültek a kezünk ügyébe. E mesék felkeltették bennünk a játékos utánozhatnókat. Két barátunk (egyikük tollából a közönség szívesebben fogadna bármi mesét, mint akármít, amit én valaha is írni remélhetek) és jómagam megállapodtunk, ki-ki megír egy-egy, természetfölötti jelenségeken alapuló történetet. Az idő azonban váratlanul jóra fordult, és az én két barátom magamra hagyott, elutazott az Alpokba, s a csodálatos tájon teljesen kiment a fejükből még az emléke is minden kísérteltátomásnak. Az alábbi mese az egyetlen, amely elkészült a három közül” – írja Mary Shelley a FRANKENSTEIN előszavában.

Az író állítása szerint az ő meséje „az egyetlen, amely elkészült a három közül”. Az irodalomtörténet azonban két másik művet is ismer, melyek szintén ennek a pár napnak a termékei. Való igaz, hogy ezek közül az egyik töre-

dékben maradt, viszont hozzásegítette a másikat az örökkévalóság megízleléséhez. Byron műve, a *FRAGMENT OF A NOVEL* adta az ihletet Polidori *THE VAMPYRE* című művének megírásához. Vagy mégsem?

Az argentin regény ezen a ponton teszi meg a döntő lépést a dokumentumtól való elkanyarodásban. A bevezetőjében leírtakat akár művelődéstörténeti esszéként is olvashatjuk, netán irodalomtörténeti adalékként, ám amikor megjelenik a harmadik Legrand nővér, illetve Polidori borzalmas titkára céloz Andahazi, elbizonytalanodunk. Aki nincs annyira otthon a Byron-filológiában, talán nem is érzékeli, hol kezdődik a fikció s hol ér véget a tények leírása. (Szerzőnk valóság és mese ilyen jellegű vegyítésével nem tekinthető újítónak, hiszen vannak hagyományai e módszernek az irodalomban.)

Mielőtt további elemzésbe kezdenénk, nem árt röviden felvázolnunk a cselekményt. Az időpont és a helyszín tehát adott – 1816. június, a Genfi-tó partja, Villa Diodati. Byronék gátlástalanul élnek világukat, a szabad szerelem és az „ópiumevés” égíse alatt (laudanummal enyhítenek rosszkedvükön), mit sem törődve Polidorival, sőt olykor még – pusztá szeszélyből – meg is alázzák a doktort. Nem csoda hát, ha Polidori gyűlöli urát, s bosszúra éhezik. Ehhez jön kapóra egy titokzatos levelezőtárs: Annette Legrand, „a harmadik nővér”, aki ügyesen csempészi a fiatalember asztalára az újabb és újabb leveleket, de őt magát sohasem látjuk. Egyes szám első személyű leírásaiból fokozatosan derül ki kiléte s célja. A levélváltásokat meg-megszakítják a Villa Diodatiban történő események. Dokumentum és fikció párhuzamosan fut a regényben, ám a leglényegesebb ponton, a *THE VAMPYRE* megírása kapcsán találkoznak.

Andahazi-Kasnya vonzódása a régmúlt korokhoz, jelen esetben a romantikához s rémregényeihez már ezekből a levélváltásokból is világosan kitűnik. Ha visszagondolunk *Az ANATÓMUS*-ra, ott is érzékelhettük, hogy a szerző szívesen választ témát a történelemből, s szinte korhűen festi le az akkori életet.

A levelek cselekménye regény a regényben. Andahazi maga is „beszáll a játékba”, ő is megírja a maga kísértethistóriáját. Edgar Allan Poe, E. T. A. Hoffmann írásainak s magának a *FRANKENSTEIN*-regénynek is megelevenedik a

világa az énelbeszélésben, azaz Annette leveleiben. Andahazi múlthoz való vonzódása nem pusztán témaválasztásában, hanem műfajidézésében is tetten érhető. Az ezredfordulós világban a rémregényekhez (gothic novels) nyúl vissza. A *HARMADIK NŐVÉR* születési körülményei azt az éjszakát idézik, amikor Victor Frankenstein életre keltette halottját, konkurálva mintegy a Teremtővel. Az anya ikerterhessége nem meglepő, annak rendje és módja szerint meg is születik a két szép leánygyermek, Colette és Babette, ám ezután már-már apokaliptikus jelenet következik. Egy borzalmas kis lény is életet kér, s horrorisztikus körülmények közt jön világra. Az ember öskétségbeesése a borzalom láttán, ami eztán következik – az éjszakai születésnél jelen lévő apa saját gyermekét kezdi üldözni. Ahogy Frankenstein az ő teremtményét, úgy a harmadik nővér apja is meg akarja gyilkolni gyermekét, el akarja pusztítani, „*megmenteni vágyván nemcsak saját lelkét*”, hanem embertársai életét is. A szörnynek azonban sikerül elmenekülnie, s annak rendje és módja szerint szennycsatornában, pincékben, sötét és nyirkos helyeken tengeti életét, eltűnve a felszín (s tudat!) alatti régiókban.

Meglehetősen bizarr műszaként lép fel Polidori életében. Múzsza, mert műveket ad – már amennyire a művek adója s nem ihletője múzsza lehet. Rútságával ugyanis fordított arányban van intelligenciája, eszesége. Lényének borzalmassága kapcsán – rút, s nem mindennapi horrorral jött a világra – felmerülhet a kérdés: honnan származik ez a teremtmény, ki áll mögötte? Ha tüzetesen szemügyre vesszük, könnyen asszociálhatunk valamiféle ördögi teremtményre, sátni ivadékra. Szerződést ajánl az ifjú orvosnak, s amióta Goethe megírta a maga *FAUST*-ját, minden szerződés baljóslatú. Jelen esetben pedig nem éppen Annette Legrand-ra rótták Faust szerepét... Annette nem pusztán rút, hanem gyilkol is – ölnie kell az életben maradásért. Teszi ezt nem is akárhogyan. Andahazi leleményességét dicséri, hogy az első irodalmi vámpír megszületése egyenesen egy vámpírnak köszönhető. No nem a szó szoros értelmében vámpír a „*kedves nővér*”, hanem – női mivoltához illően – férfiakat választ áldozatul, mivelhogy olyan testnedvre éhezik, mellyel csak az erősebb nem rendelkezik. Ha nem jut hozzá, elpusztul, s elpusztulnak testvérei is: az ikrek ugyanis

idővel felcseperedtek, s csodaszép színésznőkké váltak, kiknek kétes erkölcsé híresebb tálentumuknál. A szörny éhe, illetve szomja azonban mindenre magyarázatot ad, s ezáltal, igaz, csak mi, olvasók, „feloldozhatjuk” őket. Minthogy nem mindenki áll rá önszántából erre az adakozásra, kivált, ha elérkezik az a pillanat, amikor a kis horrorlény előjön jussáért, a három nőszemély gyilkossá válik. Míg a két egészséges és szép színésznő elborzad tette látán, a harmadiknak nincs lelkiismeret-furdalása: nincsenek emberi érzései, kívül rekedt a társadalmon. Sátáni voltát azonban mégsem jelenthetjük ki egyértelműen, mivel erre nem találunk utalást a regényben. Andahazi pusztán „gyanúba keveri” a szörnyszülöttet. A többszörösen összetett irodalomtörténeti motívum, illetve a ténylegesen megírt fikciók kapcsolata oly módon keveredik, hogy a harmadik nővér a frankensteini monstrum rokonaként, vámpírként lép elénk. Sőt Andahazi rémregényében maguk a kerettörténet termékeiben, úgy mint a *THE VAMPYRE*-ben s a *FRANKENSTEIN*-ben szereplők is megelevenednek, hisz nemcsak a vámpír, azaz Annette Legrand aktív szereplő, hanem felbukkan dr. Frankenstein is Annette apjának barátjaként, s ezzel nem pusztán szellemiségében, valamint magának az irodalmi alkotás említésének szintjén, hanem ténylegesen is beleszól a regény menetébe a Frankenstein-mítosz. (Ugyanezt a játékot játszotta el Ken Russel *GÓTIKA [GOTHIC]* című filmjében. Ő is fikciót, valóságot, sőt életrajzi elemeket vetített egymásra és hozott egymással ok-okozati összefüggésbe.)

S Lord Byron egyszer csak kitalálja a kísértethistóriaíró-versenyt! Polidori mindig is féltékeny volt urára: egyrészt „gyengéd érzelmeikkel” viseltetett iránta, másrészt irigyelte költői tehetségét. De ki is ez a dr. John William Polidori, akit Andahazi méltónak tart arra, hogy reflektorfénybe állítsa, elhomályosítván az évszázadok óta ragyogó byroni imázst? Mivel az argentin szerző ragaszkodik a filológiai pontosságához, mi sem hagyhatjuk figyelmen kívül a fiatal doktorról rendelkezésünkre álló adatokat. Ugyan nem feladata az elemzésnek a történelmi hitelesség számonkérése, e regény esetében mégis lehetetlenség elvonatkoztatnunk a tényektől: ismeretük hiányában nehezebben tudnánk olvasni a művet. Dr. John William Polidori enyhén hisztérikus sze-

mélyiség volt, ki nemcsak Byron, hanem annak barátai iránt is némi féltékenységgel viseltetett. A fiatalembernek nem csak páciensei voltak költők, az volt ő maga is. Már olasz származású apja is fordított híres angol költői műveket. Polidori azonban irodalom iránti szeretete ellenére az orvosi egyetemet végezte el. Az írással azért nem hagyott fel – *ON THE PUNISHMENT OF DEATH* volt első műve, melyet aztán az elhíresült *THE VAMPYRE*, illetve a *THE MODERN OEDIPUS* követett. (Sajnos írásai – egyelőre – nem olvashatók magyar nyelven.)

Miért támad az az érzésünk a regény olvasása közben, hogy a szerző rokonszenvez a fiatal orvossal, a nagy elődök, Byron és Shelley ellenében is? Talán azért e nagy együttérzés, mert Andahazi regényén is érződik némi ponyvaíz, akárcsak a Polidori-művön? Hiszen Byron szabályosan „kikerítte magának”, amikor a névtelenül megjelenő írást neki tulajdonították. („*Megkaptam a részletet és A vámpírt. Mondanom sem kell, hogy nem az én művem. Kételesen máskor hagytakozzék erre az aranyszabályra: ön az én kiadóm [amíg össze nem vesszünk], és ami nem önnél jelenik meg, az nem az én művem. [...] Levelemhez mellékelem az én kísértethistóriám kezdetét, és majd a saját szemével győződhet meg róla, hogy hasonlít-e Mr. Colburn kiadványára*” – írja Byron John Murraynek, 1819. május 15-én Velencében kelt levelében.) Ha már az argentin író érdemeit firtatjuk, mindenképpen el kell ismernünk témaválasztását. Ám ekkor újabb kérdéssel kerülünk szembe: vajon más mit tudott volna alkotni a svájci kísértetjárás szűzséjéből? A hálás téma még számtalan lehetőséget rejt magában, melyek bizony kiaknázatlanul maradtak Andahazinál. (A Byron–Polidori viszony mind intellektuális, mind érzelmi oldalról megközelítve, a laudanium okozta rémlátomások sorozata, melyek leginkább Shelleyt gyötörték, Mary Shelley *FRANKENSTEIN*-jének „megfogása” a Byron–Shelley párbeszéd tükrében, mely a galvanizmus csodáiról, az emberi tudás határaitól is szól, Claire Clairmont alakja mint Byron egykori szeretője, mind-mind benne rejlik az 1816. júniusi eseményekben, melyek szintén szépirodalmi feldolgozások alapjául szolgálhatnak.)

Andahazi Polidori iránti rokonszenvéről árulkodik az a groteszk, szürrealista álom is, melyet Polidori ópiummámborban lát – Byron feje elválik testétől, s Polidorihoz kerül. A lord

könyörög, végigjárja a megalázkodás minden poklát. Az álom csodaszép nő ölében ér véget – Annette jön el a doktorhoz, s hozzá el a THE VAMPIRE-t. Valószínűleg ekkor jött el jussáért, s tette le az asztalra a kéziratot a szerződés betartásának bizonyítékaként. Mindezt értelmezhetjük úgy, hogy Polidori végre hozzájut Byron „koponyájához”, megkaparintja a költészet titkát, s megírja az első irodalmi vámpírhistoriát.

Így amikor Byron felveti, hogy próbáljanak ők is rémesebbnél rémesebb történeteket kitalálni, melyek borzongást keltenek a gyanútlan olvasókban, Polidori is részt vesz a versenyben, s leteszi az irodalomtörténet asztalára a THE VAMPIRE-t. A siker akkora lett, hogy azóta is e művet tekintjük az első irodalmi vámpírtörténetnek, s csak ezt követi Bram Stoker 1897-es DRAKULÁ-ja. Nem szabad azért megfélemlenünk Byron FRAGMENT OF A NOVEL-jéről sem! Nem utolsó sorban azért, mert e rövid terjedelmű töredék a költő kevés prózai munkái közé tartozik. (Vö. Lord Byron: THE COMPLETE MISCELLANEOUS PROSE, edited by Andrew Nicholson, Oxford English Texts, 1991.) Polidori művét a korban egyenesen a Byron-mű pamfletjeként kezelték, ám akadtak olyanok is, például a zwickauai Schumannék, akiknek olyannyira tetszett az ifjú orvos műve, hogy Byronnak tulajdonították, s ki is adták a neve alatt. (Utóbbi család sarja egyébként a zeneszerző is.) A művet még németre is lefordították, s először is írtak a lipcsei, Leopold Boß-féle kiadáshoz a keletkezés körülményeiről, azaz az Andahazi-regény témájáról. (1819-ben Londonban eredetileg névtelenül jelent meg a mű, s innen is származhattak a félreértések.)

Polidori tehát megcsinálja irodalmi „karrierjét”, s ebben a versenyben bizony legyőzi lordját. Andahazi regényében a doktor szinte megkoronázza a felolvasóestet művével. Mary Shelley bemutatta már a FRANKENSTEIN-t (tegyük hozzá, nem volt túl eredeti az ötlet, hiszen Byron és Shelley épp előző este beszélgettek a galvanizmus csodáiról s a benne rejlő lehetőségekről, tény azonban, hogy bestsellert alkotott, melyet mind a mai napig sorra filmsítenek meg, adnak ki, írnak újra, bár Andahazi-Kasnya ezt a művet is „gyanúba keveri”), s a két költőbarát a legnagyobb áhítattal s szégyenérzettel hallgatta végig. Ők bizony nem

vették olyan komolyan a feladatot, netán ihlettük sem nagyon volt (ámbar Byronnál az alapszüzés, Augustus Darvell különös feltámasztásának története már meglehetősen), így tudomásul kellett venniük a vereséget. Am hogy ez még keservesebb legyen, előbukkan a hivatlan vendég, s felolvassa a THE VAMPIRE-t. Andahazi szó szerint idéztet hősével a tényleges Polidori-műből, ezzel is elősegítve a fikció és dokumentum közti határ elmosódottságát. S ennek köszönhetően az 1816-os mű kezdő sorait magyar nyelven is olvashatjuk: „Azon a télen, a londoni tél frivólitásai közepette, a számos összejövetelen, melyekre a divat kötelez ebben az időszakban, egy lord bukkant fel, akire inkább különcsége, mintsem származása hívta fel a figyelmet...” („It happened that in the midst of the dissipations attendant upon a London winter, there appeared at the various parties of the leaders of the ton a nobleman, more remarkable for his singularities, than his rank.”)

Feltehetjük a kérdést: vajon fikció vagy dokumentum-e az egész? Lehet, hogy tényleg létezik az a bizonyos harmadik nővér, csak az irodalomtörténet nem tud róla? Mindenesetre Andahazi látszólag nem olvasta a Byron-féle töredéket, mely az angol költő monográfiái szerint egyértelműen a Polidori-mű ihletője. A regény vége pedig nem pusztán emez egyedi eset krónikáját vonja kétségbe, hanem az egész eddigi irodalmat, s új esztétikát állít fel – létezhet valahol valaki, aki az összes költőt és írókat művekkel látja el, s az egész irodalomjáték csak szembényvesztés, művészek összefogása az átlagemberek ellen, netán azok elkápráztatására. S a tettes, ama bizonyos kis horrorlány? Mit akar egyáltalán tőlünk, emberektől? Miért adja nekünk a műveket? Hiszen azt megtudtuk, hogy mit akar az áldozatoktól, s ők miért vállalják a szerződést – lényegében művészi becsvágy vezeti őket. Ők is olyasféle alkut kötnek, mint Adrian Leverkühn Thomas Mann DOKTOR FAUSTUS-ában, s tették még sokan mások is előtte...

Polidori ugyanis rábukkan Annette rejtekhelyére, s itt sok-sok levelet talál. Ahogy sorra kerülnek elő az irodalom nagy alakjainak köszönő sorai, Polidori egyre jobban úrrá lesz a kétségbeesés. Úgy érzi, becsapták. S mi, olvasók is azt érezzük, hogy becsaptak, folyamatosan becsapnak bennünket. Vajon Andahazi is felkereste Annette Legrand-t, e különös mű-

zsát? Nemcsak Byron, Mary Shelley (s itt válik érthetővé, miért a névazonosság dr. Frankenstein, azaz a „modern Prométheusz” s Annette apjának barátja közt), hanem Puskin, Chateaubriand, E. T. A. Hoffmann is ismerte a szörnyű titkot. Polidori és a naiv olvasó egyszerre szembesül a horrorlény körüli problémával. A regény csattanója kissé erőltetett, már-már komédiába fojtja az addigi rémtörténetet. A harmadik nővér alakját viszont szimbólumként is felfoghatjuk. A zseniesztétikák ihletről vallott felfogása, az intuitív állapotnak a tudatalattival való összefüggése mind válaszlehetőség lehet. S innen már messzebbre me-

nő következtetéseket is levonhatunk, melyekkel egyfajta „horrorfilozófia” területére tévednénk. A (kollektív) tudatalattiban jelentkező rémek, akiket jelen esetben a Genfi-tó partján, 1816. június 17-e körül (Byron ugyanis ekkori keltezéssel látta el a FRAGMENT OF A NOVEL-t) sikerült egybegyűjteni dr. Frankenstein s a vámpír alakjában, jelen vannak a mindennapok háttérében s a műalkotások születésének perceiben. S ezzel kissé fausti felhangot kap a probléma, meggyanúsítva a művészetet azzal, hogy ördögi szövetséges, nem pedig az alkotó ember remeke.

Arany Zsuzsanna

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram

és a Soros Alapítvány
támogatásával jelenik meg

